

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

THE NĀTYASĀSTRA

ASCRIBED TO BHARATA-MUNI

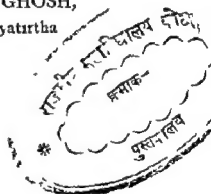
Volume II (Ch XXVIII-XXXVI)

*The original Sanskrit text edited with Introduction and
Various Readings from MSS and printed texts*

by

MANOMOHAN GHOSH,

M A , Ph D , Kāvya-tīrtha

ASIATIC SOCIETY

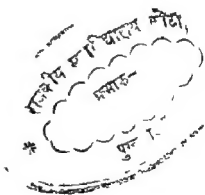
1 Park Street, Calcutta

1956

भरतमुनि-प्रणीतम् नाट्यशास्त्रम्

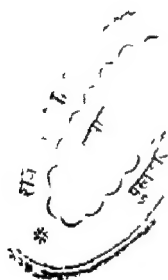
(तस्याष्टाविंशत्यायादारभ्य षट्त्रिंशत्यायान्तो
द्वितीयो भागः)

एतत् पुस्तक पाठान्तरे संयोजितं सशोधितं च
एम ए-पी-एडच्-डि-उपाधिकेन काव्यतीर्थेन
श्रीमनोमोहन-घोषेण

१९५६

इशाब्दे कलिकातायाम् आसियाटिक-सोसाइटिना
प्रकाशितम्

Printed by KALIDAS MUMSHI at the Pooran Press,
21, Balaram Ghosh Street,
Calcutta-4

PREFACE

For reasons stated in the Introduction, it has been thought advisable to bring out volume II of the text earlier. The translation of the present volume is being printed. Volume I will follow.

The task of editing this part of the *Nāṭyaśāstra*, especially its chapters XXIX-XXXIII, has by no means been a very easy one. In spite of the most patient study for a long time of different materials the preparation of this volume has been full of difficulties.

The editor is now happy that this extremely difficult work has at last been completed, and a rough path has been made in the most inaccessible part of the *Nāṭyaśāstra*. Volume I will contain a glossary of difficult words including all technical terms occurring in the entire text.

In the preparation of this volume as in the case of volume I of the translation of the *Nāṭyaśāstra*, I have been greatly helped by Professor S K De who kindly placed his manuscript of the unpublished portion of the *Abhinavabhāratī* at my disposal. The authorities of the Central Library, Baroda should also be thanked for supplying me with a copy of the manuscript of Abhinava's commentary on Chapter XXVIII of the *Nāṭyaśāstra*. In printing the present volume I have received the unfailing courtesy from the present General Secretary Dr M L Roy Chaudhuri, and the Acting Librarian Sri Sridas Chaudhuri. The co-operation of the Pooran Press also, in this connection deserves to be specially mentioned.

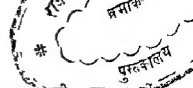
Calcutta

1 1 56

Manomohan Ghosh

निवेदनम्

इतो नवतिवर्षात् प्राग् विद्वद्भिः निश्चेतुमशकमस्मीन् काव्य-सम्भेत-
नृत्तादि-शास्त्राणां टीकासु तत्तच्छास्त्रोप-प्रकरण-ग्रन्थेषु च उल्लिखितस्य नाट्य-
शास्त्रस्य किञ्चित् पुस्तकम् उपलभ्यते न वेति । विरल-प्रचारतया हेत्वन्तरा-
द्यापि भरत-प्रणीतमेतच्छास्त्रं तदानीं लुप्तकल्पमेवासीत् । १८६५ इशाब्दे
दशरूपकसम्स्कारको हल्- (F. Edward Hall) महोदयः सौभाग्यवशादस्य
शास्त्रस्य पुस्तकमेकं लब्ध्वा तस्य अध्यायचतुष्टयं (१८-२०, ३४) स्वग्रन्थान्ते
योजितवान् । किन्तु समग्रं नाट्यशास्त्रं प्रकाशतां निनीषोरपि सकल्प-
असुलभप्रतीकान्तरस्य नवलब्धपुस्तकस्य पाठानां बहुशः खण्डिततया
सिद्धिगौरवं न प्राप । पश्चात् क्रमशोऽन्यान्यपि पुस्तकानि तदन्वेषणपरैरासा-
दितानि । एतान्यवलम्ब्य अस्य शास्त्रस्य कतिचिदध्याया विद्वद्भिः संस्कृता
प्रचारिताश्च । अथ १८९४ इशाब्दे मुम्बयीनगर्यां शिवदत्त-काशीनाथपाण्डुरङ्ग-
परवनामानौ पण्डितवर्यौ समग्रं नाट्यशास्त्रं प्रकाश्यमनयताम् । ततो
वर्षचतुष्टयादनन्तरं घोसे- (J. Giosset) नाम्ना फ्रांसी-विद्वद्वरेण अस्य
शास्त्रस्य आदिममध्यायचतुर्दशकं पाठान्तरादिभिः सह संस्कृत्य रोमकाक्षर-
मुद्रापितम् । सुलभेष्वपि एतादृशेषु पुस्तकेषु प्रायशो दुरुहत्वाद् एतच्छास्त्रस्या-
लोचने अध्येतृणां दग्धानुत्साहः सुचिरं न पर्यलक्ष्यत । १९२६ इशाब्दे
अभिनवभारत्या समलकृतस्य विद्वद्वरेण श्रीरामकृष्ण-कविना संस्कृतस्य नाट्य-
शास्त्रप्रथमभागस्य प्रकाशादनन्तरम् इदं शास्त्रं प्रति विदुषां पुनरपि महत्
कौतूहलं सञ्जातम् । १९२९ इशाब्दे काशी-संस्कृत-ग्रन्थमालायां सामग्रेण
मुद्रितं नाट्यशास्त्रमेतत् कौतूहलं भृशमवर्धयत् । पश्चाद् १९३४ इशाब्दे बडोदाया
अभिनवभारती-संवलितस्य नाट्यशास्त्रस्य द्वितीयभागः प्रकाशितोऽस्य
कौतूहलस्य क्षेत्रं समधिकं प्रसारितवान् । प्रचारखैरल्येन सम्प्रदायोच्छेदाद्
नाट्यशास्त्रस्य बहूनि स्थलानि कालेन तथा दुर्बोधानि जातानि यदाचार्याभिनव-
गुप्तरचिता विवृतिरपि तेषां व्याख्याने प्रायशो न साहायकं भजति ।
नात्र अभिनवगुप्तपादा अणुभावमधिकेपमर्हन्ति । ते तु स्वकालवर्तिन उद्दिश्य
नाट्यशास्त्रस्य व्याख्या रचयन्तो दृष्टिं नाकुर्वन् तेषु तेषु विषयेषु यत्र तेषां
प्रत्यक्षदृष्टनाट्यप्रयोगानां ज्ञानाभावो न सम्भाव्यते । अत आसियाटिक-

सोसाइटिकर्तृपक्षीयैरादिष्टा वयम् आधुनिकभाषया नाट्यशास्त्रस्य अनुवादं व्याख्याने च प्रयत्नमकुर्मः । अस्य प्रयत्नस्य फलभूतं नाट्यशास्त्रस्य आदितः सप्तविंशत्याध्यायपर्यन्तस्य आगल-भाषानुवादः प्रागुक्तेन सोसाइटिना प्रकाशितः (१९५१ ईशाब्दः) । भाषान्तरं सम्पादयता चानुभूतं यदेतस्मिन् शास्त्रे भूयसी पाठ्यप्रतिपत्तिर्वर्तते । अत एव आगलानुवाद-ग्रन्थस्य प्रथमभागे पादटीकायाः पाठान्तराणि विचार्य शास्त्रस्य शुद्धस्वरूपावधारणे आयासः कृतः । शिष्टे भागे च पाठ्यप्रतिपत्तौ हल्ल्यादनुवादग्रन्थे पादटीकायां पाठान्तराणां विचारणया शास्त्रस्य शुद्धरूपावधारणं न सुकरमिति मत्वा केवलं तस्य मूलं पाठान्तरादिभिः सह प्रकाशितम् । तस्य आगलानुवादस्तु पृथङ्मुद्रितग्रन्थान्तरविषयीभूतः कृतः ।

नाट्यशास्त्रस्य द्वितीयभागस्य षट्सु अध्यायेषु केवलं (२८-३३) गीतवाच्यम् आलोचितम् । नारदीयशिक्षां विहाय एतदेव हि सङ्गीतशास्त्रविषयं प्राचीनतम-मालोचनम् । अस्य शास्त्रस्य पाठवैकल्यम् उक्ताध्यायपट्के प्रायशः दुष्परिहर-मेव । तथापि केवलं विद्वद्वाराधनयुद्धया धर्म्य पाठसंस्कारे भूयान् प्रयासः कृतः । यद्यपि महाभारतभाषानां विपश्चितां स्वल्पमपि सन्तोषं जनयति तदात्मानं कृतकृत्यं मन्ये इति शम् ।

१९५६ ईशाब्दः
आनुयायीभाषास्य
प्रथमदिवसः

मनोमोहन-घोषस्य

INTRODUCTION

The volume II of the *Nāṭyaśāstra* comprising its Chapters XXVIII-XXXVI, has been edited with the help of the following materials:

B The volume III of the *Nāṭyaśāstra* published in Gaekwad's Oriental Series (no CXXIV)

C This is the text of the *Nāṭyaśāstra* published in the Kashi Sanskrit series from Chowkhamba in 1929. Though this text claims to be an edition based on five mss it does not record many variants. Hence it may be assumed that the mss were all of the same type differing little from one another. C has a striking resemblance to mss M and N mentioned below.

H Appendix to Hall's edition of the *Dakṣarūpa*. It includes the Chapter XXXIV.

K This is the text of the *Nāṭyaśāstra* issued in the Kāvya-mālā Series. It is based on two mss which were fairly complete.

M The mss no R 5271 of the NS of the Madras Government collection. See the Catalogue of Triennial Collection of MSS (1925-26 to 1927-28).

N The mss no R 2930 of the NS of the Madras Government collection. See the Catalogue of Triennial Collection of MSS (1919-20 to 1921-22).

Prakrit Verses = Prakrit Verses of the Bharata Nāṭyaśāstra published in the *Indian Historical Quarterly* Vol VIII 1932.

R This is a palm leaf pothi written in Grantha character. It belongs to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. The text is complete and has substantial agreement with N, but it is more corrupt.

Besides these, a ms belonging to the India Office Library was also used. It is a modern Devanāgarī transcript from an original which seems to be closely allied to mss used in K. (the Kāvya-mālā text).

We have based our edition on the text of the longer recension represented by C, M, N and R but we have disregarded unimportant variations of the last three from C. Hence C will generally stand for M, N and R also.

The reason for taking up the second volume of the text of the NS first, is that a substantial portion of its concluding chapters is so very corrupt, that it would often have been very difficult for the readers of the translation (vol II) to visualize the individual

passages from the available editions of the text with the help of the variant readings given in the footnotes of the translation in the manner of the volume I. The facts which make such visualization extremely difficult are as follows

(a) Quite a number of passages occur in different order in the two different recensions of the text

(b) There are many passages which occur in one recension only. But from a very close study of the entire materials, it appears that they are genuine parts of the original NŚ. Due to these two facts some portions of Ch XXIX-XXXIII seem to be bewildering and defying all time honoured canons of critical reconstruction. But fortunately for us, the passages which are in such a deplorable condition, are not great in number. For obvious reasons, the editor had to reconstruct these subjectively. Judging very carefully their mutual affinity and general coherence, he put together these apparently disjointed passages to make up an integrated discussion of which they in all probability formed a part. He had to proceed in this matter like one solving a jigsaw puzzle. But it may be confidently said that the results have not been unsatisfactory. Except in a few cases where the editor himself remains conscious about the highly tentative nature of the reconstructed text, this edition of the NŚ Vol II (Ch XXVIII-XXXVI) may be said to represent fairly the original teaching of the author. And it may even be claimed that our knowledge of the music chapters of the NŚ are much fuller than that of Śārngadeva (13th century) the reputed author of the *Sāṅgitaratnākara* who used this text. For the chapter on Tīṭa in this last named work, consists of 400 couplets whereas the NŚ devotes no less than 502 couplets to this subject, and in its treatment we meet with many topics, of which Śārngadeva takes no notice. Besides this, the author of the *Sāṅgitaratnākara* has only 17 couplets (Ch IV 316-332) on the Dhruva songs, while the NŚ has on this subject one entire chapter (XXII) consisting of 425 couplets.

The passages about the reconstruction of which the editor is not fully satisfied, have been pointed out in the notes to the translation. In the footnotes to the text he gives only details of their existence in different recensions and the order in which they occurred there. But the cases in which doubt is permissible but may not be necessary, have not been pointed out. Careful readers will however be able to make their own choice in this regard, and easily find out which passages should in their opinion deserve to be reconsidered.

Abbreviations

Kallh, = Catura-Kallinātha's commentary on the Sangītaratnākara (Ānandāsrama Ed.)

Matanga = Matanga's Brhadḍesī (Trivandrum Sanskrit Series)

SR = Sangītaratnākara (Ānandāsrama Ed.)

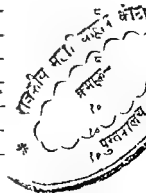
For B , C , H , K., M , N and R see the Introduction

Several topics sometimes belong to different chapters in the two recensions of the NŚ. Hence the serial number of a chapter, has been mentioned in the footnotes whenever this differs from the number accepted in the present edition

विषयसूची

अष्टाविंशोऽध्याय आतोद्यविधि.

विषय	पृष्ठा
चतुर्विधमातोद्यम १	१
तस्य लक्षणम् २	१
तस्य विविध प्रयोग ३	१
तत्र कृतपवित्र्यास ४	१
अवनद्धे कृतपवित्र्यास ५	१
नास्त्रयोगे कृतपवित्र्यास ६	१
गानादीनामनातचक्रप्रतिफलम् ७	१
गान्धर्वम् ८	१
गान्धर्वस्य त्रिंशो योग्य १०	२
गान्धर्वस्य विविधत्वम् ११	२
स्वरस्य अधिष्ठानशयम् १२	२
दारण्या वीणायां स्वरादिष्वनवाय १३ १४	२
शारीर्या वीणायां स्वरादिष्वनवाय १५	२
पद्मगती विधि १६ १७	२
तालगती विधि १८ १९	२
सप्त स्वरा २१	२
वादी सवादी चतुर्वादी विवादीति स्वराणां चतुर्विधत्वम् २२ २३	२
यामहयम् २४	४
षड्जयामे श्रुतय २५ २६	४
मध्यमयामे श्रुतय मूर्धन्याय २७-२८	४
षड्जयामे मूर्धना, रुक्तायामाग्रा स्वरा मुखनायाश्चतुर्विधत्वम् मूर्धनासंयिताश्चतुरशीतिसाना	
द्विविधा तानक्रिया, साधारणविधि साधारणहयम्, स्वरसाधारणम् २९ ३०	५
अष्टादश जातय ३० ३१	—
षड्जयामे सप्त जातय ३० ३१	—
मध्यमयामे एकादश जातय, आतीना द्वैविध्यम्, विद्वद्वा जातय ३२ ३५	—
विकृता जातय ३६ ३७	—
यामहये आतीना स्वरसंख्या ३६	—
षड्जयामे आतीनां स्वरा ५० ६०	—
मध्यमयामे आतीना स्वरा, ६१ ६४	—

विषय		१४१
जातीय च श्रवण ६३ ७३	—	११
जातिनक्षत्रम् ७३	—	११
यहलक्षत्रम् ७५	—	११
च श्रवणम् ७६ ७८	—	११
जातीय च श्रवण ७८-८३	—	११
श्रवणा तार्यति ८४	—	१४
श्रवणा मन्द्यति चम्बल बहुल च घातितम् ८५ ८६	—	१४
भीडितम्, व्याघातम् ८७-१००	—	१४
जातीना लक्षणाणि १०१ १०२	—	१४
घातजी १०३ १०४	—	१४
चार्यमी १०५ १०७	—	१६
धेवती १०८ ११०	—	१६
नैषाणी ११० ११२	—	१६
घटशकैशिकी ११२ ११४	—	१६
घटजीदीपरा ११४ ११७	—	१६
घटशमध्या ११८ १२०	—	१७
शाभारी १२१ १२३	—	१७
रक्तशाभारी १२४ १२६	—	१७
शाभारीगीपरा १२६ १२७	—	१८
मध्यमा १२८ १३०	—	१८
मध्यमीगीपरा १३१	—	१८
पद्यमी १३२ १३४	—	१८
शाभारपद्यमी १३५ १३६	—	१८
आभ्यी १३७ १३८	—	१८
मन्मथी १४० १४१	—	१८
कर्मारी १४२ १४४	—	१९
कैशिकी १४६ १४९	—	१९

अनविदोऽध्याये तनातोद्यधिधानम्

रक्षित मध्यमदामिकायां जातीयं प्रयोग १६	—	१९
रक्षित घटशमध्यायां जातीयं प्रयोग ७-१६	—	१९
वारारी चरारी च यो मयारी चेति चत्वारो वर्षा १७ १९	—	१९
चलकारः १३ २८	—	१९
चलितचलमात्रायां चलकारः २८ २९	—	१९
नचरितचलमात्रायां चलकारः २९ ३१	—	१९

विषय		पृष्ठा
आरोहिवर्णसमाश्रया अलंकारा ३३ ३४	—	२४
अवरोहिवर्णसमाश्रया अलंकारा ३४	—	२४
अलंकाराणां प्रयोग ३६ ४३	—	२४
अलंकाराणां लक्षणानि ४३ ७६	—	२५
मागधी अधभागधी सन्धाविता वृद्धला चेति चतस्रो गीतय ७७-८१	—	१८
वादिप्रकरणाय चत्वारो धातव ८२	—	२८
चतुर्विधो बिलारधातु ८३ ८७	—	३८
पञ्चविध करणधातु ८९ ८२	—	२८
पञ्चविध आविहधातु ८३ ८४	—	३०
तिलो गतिवृत्तय ८५ १०४	—	३०
हस्तोना जातय १०५ १०७	—	३१
तत्त्वादि विविध बोधवाक्यम् १०८ ११३	—	३१
विषयीविधाने करणानि ११४ ११९	—	३२
वह्निर्गोतानि १२२ १२५	—	३३
आश्रावणा १२६ १३०	—	३३
आरम्भ १३१ १३६	—	३४
वक्तापानि १३७-१४३	—	३५
सचीटना १४३ १४७	—	३५
परिग्रहना १४८-१५१	—	३६
मार्गोद्धारितम् १५२ १५४	—	३७
सौम्याज्ञातम् १५५ १५६	—	३७

त्रिंशोऽध्याये सुपिरातोद्यविधानम्

वक्तागत्वरा १ १३	—	३८
------------------	---	----

एकविंशस्तोलाध्याय

रूपादविभागम् १ ३	—	४०
संभेदा न्वया ४	—	४०
विविधा कला ५ ६	—	४०
तालद्वयस्याऽऽ एकप्रकृतित्वम् ७-८	—	४०
चञ्चनपट १०	—	४१
चापपट ११	—	४१
मिश्रताल १२	—	४१
द्विविधो मिश्रताल १३ १४	—	४१

विषय		पृष्ठा
विमल्यातासाहित १२७ १२८	—	५२
विमल्यातासाहित १२८ १३०	—	५२
निवृत्ते प्रयोग १३१-१३३	—	५२
निवृत्ते प्रयोजनम् १३४	—	५३
आधारिते वर्धमाने च नलादीना पारस्परिकसम्बन्ध १३५	—	५३
वधमानस्य अङ्गचतुष्टयम् १३६ १६८	—	५३
पुनरासारितवन्ति तालविधि १७०-१८८	—	५७
गीतकेषु वस्तूना लक्षणम् २००	—	६०
गीतानाम् अङ्गद्वयम् विषय एकैकं प्रत्यक्षं ति २०१ २०२	—	६०
विदारौलक्षणं वस्तुलक्षणं च २०३-२०४	—	६०
गीताङ्गानां प्रयोग २०५-२०८	—	६०
गीतेषु विदारौणां सख्याभ्यवस्था २०८-२१५	—	६१
विदारौव न्यासादिस्वरभ्यवस्था २१६	—	६१
गीताङ्गेषु न्यासादिस्वरभ्यवस्था २१७ २१८	—	६१
सप्तगीतानि २२०	—	६२
सप्तकम् २२१	—	६२
अपराजकप्रकटी २२२	—	६२
रोचिष्कम् २२३-२२५	—	६२
अविण्यकम् २२६-२३०	—	६२
लङ्घीयकम् २३१-२४९	—	६३
उत्तरम् २४४ २४६	—	६४
सप्तके तालविधि २४७-२७३	—	६४
अपराजके तालविधि २७४ २८२	—	६७
लङ्घीयके तालविधि २८३-३१४	—	६८
प्रकर्षा तालविधि ३१५ ३२२	—	७१
अविण्यके तालविधि ३२३ ३३८	—	७२
रोचिष्के तालविधि ३३८-३४८	—	७३
उत्तरे तालविधि ३५०-३६४	—	७४
सप्तकस्य गीतस्य मार्गान्यम् ३६५-३६६	—	७५
सप्तकस्य गीतस्य भेदतयम् ३६७ ३६८	—	७५
सप्तकस्य गीतस्य सामवेदाद् उत्पन्नं ३६८	—	७५
ईश्वरताराधने गीतवादितफलम् ३७०	—	७६
अग्गाथापाठिकादीनां तालविधि ३७१	—	७६
माद्रीक्रीपाणिकाचतुष्टयासु तालविधि ३७२ ३७३	—	७६
ध्रुवासु तालविधि ३७६-३८८	—	७६

विषय		१३१
चतुष्पदानु तालविधि ३८०	—	८७
ध्रुवाणाम् अटारविशतिविकल्पा ३८१-३८६	—	८७
ताम्रमन्त्रस्य साम्यप्रयोग च ३८७-३९४	—	८०
सुताल नियमदेम् ३९५-३९९	—	८१
सुताल स्थितपाठ्यम् ३८२-३९४	—	८१
सुतालम् आसीनपाठ्यम् ३९५-३९९	—	८२
सुताला पुनरुक्तिः ३९९-४००	—	८१
सुताल प्रज्ञेदकम् ४००-४०३	—	८१
सुताल विभुदकम् ४०३-४०७	—	८४
सुताल धैर्यकम् ४०७-४०९	—	८४
सुताल विभुदकम् ४०९-४०९	—	८४
सुतालम् अतासीनकम् ४०९-४०९	—	८६
सुतालम् अतप्रज्ञाकम् ४०९-४०९	—	८६
ताम्रमन्त्र प्रयोगवैशिष्ट्यम् ४०९-४०९	—	८६
अथर्व लक्ष्यम् ४०९-४०९	—	८८
यतिव्रत तन्त्र लक्ष्यम् च ४०९-४०९	—	८६
पाणिनय तन्त्र लक्ष्यम् च ४०९-४०९	—	८६
अथमयीविधि ४०९-४०९	—	८८
तामी कालापरिमादविधि ५००-५०९	—	८८

द्वान्तिरोऽध्याये ध्रुवाधिधानम्

ध्रुवाङ्गानि १-६	—	८८
ध्रुवाङ्गो गीताङ्गो अतासी भेदा ७	—	८८
ध्रुवाङ्गद्वय ८	—	८८
ध्रुवाङ्गो पञ्चविधम् अतप्रज्ञाकम् च ९	—	८८
प्राद्विष्टाङ्गानि १०	—	८८
अष्टविष्टाङ्गानि ११	—	८८
विष्टाङ्गानि १२	—	८८
अतप्रज्ञाङ्गानि १३	—	८८
ध्रुवाङ्गो तालकम् १४-१६	—	८८
विदासीनकम् विदासीविधि १७-१८	—	८८
अथर्व निष्ठाङ्गानि १८-१९	—	८८
ध्रुवाङ्गो पञ्च भेदा, अतप्रज्ञाङ्गानि विष्टाङ्गानि १९-२०	—	८९
ध्रुवाङ्गो अतप्रज्ञाङ्गानि २०	—	८९
अथर्व पञ्चविष्टाङ्गानि च २०	—	८९

विषय	पृष्ठा
द्विविध पद निबन्धमनिबन्ध च ३०-३५	— ८०
निबन्धपदानां ध्रुवात्मम् ३६	— ८१
स्थितापकृतानां ध्रुवाणां कन्दोजातय ३७	— ८१
प्रासादोक्तौना कन्दोजातय ३८	— ८१
विलम्बितानां द्रुतानां च कन्दोजातय ३९-४०	— ८१
प्रादेशिकानाम् सङ्गतानां च कन्दोजातय ४०-४१	— ८१
जातीयानां विविधफलम्, तेषां ध्रुवाभिदे प्रयोग ४१-४८	— ८१
श्री ४९-५०	— ८१
तटि ५१-५२	— ८१
प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा ५३-५७	— ८१
धनरी ५८-६१	— ८१
विजया ६१-६२	— ८१
विदुःश्रद्धाणां ६३-६५	— ८५
भूतलतन्वी ६६-६७	— ८५
कमलमुखी ६८-६९	— ८५
गुह्य ७०-७१	— ८५
शिखा ७२-७३	— ८५
घनपत्ति ७४-७५	— ८५
तनुमध्यम् ७६-७८	— ८५
मालिनी ७९-८०	— ८५
मकरलक्ष्मीर्षा ८१-८२	— ८५
विमला ८३-८४	— ८६
दीपि ८५-८६	— ८६
गिरा ८७-८८	— ८६
जम्बा ८९-९०	— ८६
रथ्या ९१-९२	— ८६
कान्ता ९३-९४	— ८७
पत्ति ९५-९६	— ८७
मलिनौ ९७-९८	— ८७
नीलतीया ९९-१००	— ८७
द्रुतगति १०१-१०२	— ८७
विमला १०४-१०५	— ८८
कामिनी १०६-१०७	— ८८
समरमाता १०८-१०९	— ८८
भोगवती ११०-१११	— ८८

विषय		पृष्ठा
चित्रा १८५ १८६	—	१०८
मालकिता १८७ १८८	—	१०८
सुरभिमुखी १८८-१००	—	१०८
मनीझगमना २०१ २०२	—	११०
कलितगति २०४ २०५	—	११०
रति २०६ २०७	—	११०
भुजगमुखी २०८ २०९	—	१११
द्रुतपदगा २०९ २१०	—	१११
कमलकलाविता २११-२१४	—	१११
सुखचित्रा २१५ २१६	—	११२
मयिरेखा २१७ २१८	—	११२
शालभविचित्रिता २१८-२२०	—	११२
मखिगणनिकारकता २२१-२२२	—	११२
सिद्धाकला २२३-२२४	—	११२
सुरदयिता २२५ २२७	—	११२
कुसुमसमुदिता २२८ २२९	—	११२
प्रयिता २३०-२३१	—	११४
कलौकता २३२ २३३	—	११४
पुष्पसखदा २३४ २३५	—	११४
विपुलभुजा २३६ २३७	—	११४
अपला २३८ २४०	—	११४
कचिरमुखी २४१ २४२	—	११५
द्रुतपादगति २४३ २४४	—	११५
कलिचपला २४५ २४६	—	११५
विमला २४७-२४८	—	११५
कचिरा २४९ २५०	—	११६
कलिचपला २५१ २५२	—	११६
मदकलिता २५३-२५४	—	११६
कमललोचना २५५ २५६	—	११६
अपरवक्त्रम् २५७ २५८	—	११७
वधमाना जाति २५९ २६०	—	११७
प्रतिष्ठा २६१	—	११७
सुप्रतिष्ठा २६२	—	११७
गायत्री २६३	—	११७
चण्डिम् २६४	—	११८

विषय		पृष्ठा
चटुटम् २६५-२६६	—	११८
हस्तौ २६७	—	११८
पत्ति २६८	—	११८
विटुम् २६९	—	११८
अगती २७०	—	११८
धुवायां नलमावाविकल्पनम् २७१-२८६	—	११९
धुवायां विरामम्यवस्था २८७ २९०	—	११९
धुवायां सद्योगा २९१ २९२	—	११९
दीर्घकायां अक्षयम् २९३	—	११९
श्रीगौ २९४ २९५	—	११९
श्रीवा २९६-३००	—	११९
पुन्यसमवा ३०१ ३०२	—	११९
समाज्या ३०३-३०४	—	११९
मत्ताक्रीडा विदुषाया ३०५-३०६	—	११९
अक्षितम् ३०७-३०८	—	११९
अदवा ३०९-३१०	—	११९
वेगवती ३११-३१२	—	११९
नतकुटाया भावय ३१३-३१४	—	११९
रघोद्वजम् ३१५-३१६	—	११९
उद्वजम् ३१७-३१८	—	११९
अद्वजम् ३१९-३२०	—	११९
अक्षयपतितम् ३२१-३२२	—	११९
अक्षिताक्षम् ३२३-३२४	—	११९
कितुमति ३२५-३२६	—	११९
अक्षिणी ३२७-३२८	—	११९
अक्षायम् ३२९-३३०	—	११९
पुन अक्षायम् ३३१ ३३२	—	११९
सीटकम् ३३३-३३४	—	११९
अक्षकाला ज्ञानम् ३३५ ३३६	—	११९
अक्षोदकम् ३३७-३३८	—	११९
भाविनी ३३९ ३४०	—	११९
अक्षोदितम् ३४१ ३४२	—	११९
धुवायां भाविनी भेदा ३४३ ३४४	—	११९
धुवायां अक्षविख्या ३४५	—	११९
भावा मधीगम् ३४६ ३४७	—	११९

विषय	पृष्ठा
प्रावेशिकीध्रुवालक्षणम् ३६३	— १३०
मैष्कामिकीध्रुवालक्षणम् ३६६	— १३०
आलेपिकीध्रुवालक्षणम् ३६७	— १३०
प्रासादिकीध्रुवालक्षणम् ३६८	— १३०
अनराध्रुवालक्षणम् ३६९ ३७०	— १३०
ध्रुवाणां स्थानभेदे प्रयोग ३७१ ३८३	— १३०
ध्रुवाणां षट्प्रकारा ३८४ ४०५	— १३१
नाटिः गीतप्रयोगविधि ४०६ ४१६	— १३३
ध्रुवाणाम् औपम्यगुणा ४१७ ४२८	— १३३
ध्रुवाणां वर्णव्यवस्था ४२९-४३१	— १३५
ध्रुवासु गानवृत्ताभिन्नविधि ४३२ ४३८	— १३६
ध्रुवाणां भाषाव्यवस्था ४४० ४४१	— १३७
दिश्यानां गानव्यवस्था ४४२ ४५७	— १३७
नाट्याख्याभाषास्य ध्रुवाणां विविधा प्रयोगा ४५८ ४७०	— १३८
ध्रुवाणामेषु भाषण्यवधि ४७१ ४८१	— १४०
नाट्ये गानप्रयोगनम् ४८१ ४८७	— १४१
मागध्यादि गीतिचतुष्टयम् ४८८ ४९१	— १४१
नाट्ये गानप्रयोगविधि ४९१ ४९३	— १४२
गादवादकयोग्यता ४९४ ४९९	— १४२
वीणावादकलक्षणम् ५००	— १४३
शङ्खादकलक्षणम् ५०१	— १४३
विष्णुवाद्यलक्षणम् ५०२	— १४३
क्रीणा नृणां च गानपाठ्येषु शङ्कायां तारतम्यम् ५०३ ५११	— १४४
श्रित्यगुणा ५१२-५१३	— १४४
कण्ठगुणा ५१४ ५१८	— १४४
कण्ठदीर्घा ५१९ ५२४	— १४४
नाट्यसंज्ञा ५२५	— १४५

तयस्त्रिंशोऽध्यायेऽवनद्धातोयविधानम्

अवनद्ध लक्षणं कम च १	— १४६
अवनद्धवाद्यानाम् छतपत्ति ३-१३	— १४६
तेषामङ्गप्रत्यङ्गानि १४-१८	— १४७
तेषां प्रयोग १८ २२	— १४८
अवनद्धम् २३ २४	— १४८
तस्य भेदा विपुष्करस्य लक्षणं वाद्यविधि २५ २८	— १४८

विषय		पृष्ठा
हृन्मयी वैविध्यम् २८ ३०	—	१४८
आतीदितु समन्वयाया साधारणत्वम् ३१ ३८	—	१४८
पुष्करवात्य प्रकरणे ३३ ३८	—	१४८
धीडशास्त्रम् ४	—	१४८
अतुर्भागं विनिर्दिष्टं घट्टकरण नियति निगत विप्रधार विमशोग दिपाचिक घट्ट		
पाणिप्रकृत विप्रधार विमार्जनम् अष्टादशजातिक विवर्तिप्रकारम् ४०-४१		१४८
अक्षराणा स्वरसंयोग ४२	—	१४०
पञ्चपाणिप्रकृत ५३	—	१४१
अतुर्भाग ४४ ४४	—	१४१
दुर्दुर्वाशित बाध्यम् ५५ ७१	—	१४६
पञ्चपाशित बाध्यम् ७२ ७६	—	१४६
दुर्दुर्पञ्चदशमिशित बाध्यम् ७७-८१	—	१४७
दुर्दुर्पञ्चदशमिशित बाध्यम् ८१ ८३	—	१४८
नियति तिलय विपाचिकम् ८४ १०१	—	१४८
विमार्जनम् १०२ ११०	—	१६०
अष्टादशजाति साङ्गतायोग्याया अष्टादशजाति लक्षणम् १११ ११६	—	१६१
विमशोगम् ११७	—	१६१
निगतम् ११८ १२०	—	१६१
अष्टौ साध्या १२१ १२८	—	१६१
अष्टादश जात्य १२८ १६८	—	१६१
निगते लक्ष्यादिषु बाध्यविधि १६८ १७४	—	१६७
अष्टादश बाध्यविधि १७५ १७८	—	१६८
आष्टमसाध्या अष्टा १८० १८	—	१६८
सुकुमारि तात्त्विक च बाध्यविधि १८० १८७	—	१६८
विगति प्रकारा तेषा प्रयोग्य १८८ २२१	—	१७०
विमार्जनविधि मानेष्ट शीतला कश्चिन्विमार्जनम् २२० २२७	—	१७१
साध्यप्रयोगकाले अवस्थासुमारिष बाध्यविधिम् २२७ २३८	—	१७४
बाध्यविधिषा अवस्थासुमारिषा लक्षणम् २४० २५०	—	१७८
प्रमाणत्वमेतत्त्वम् २५१ २५३	—	१८०
अवस्थाधनविधि २५२ २५४	—	१८०
अवस्थाधनविधि २५५ २५७	—	१८०
अवस्थाधनविधि २५८ २५८	—	१८०
अवस्थाधनविधि २६० २८२	—	१८०
दशपक्षे अवस्थाधनविधि २८२ २८४	—	१८२
अवस्थाधन लक्षणम् २८५ २८९	—	१८३

विषय		पृष्ठा
वादकलक्षणम् २८३ २८५	—	१८४
सुदृढवादकस्य गुणा २८५ २८६	—	१८४
प्राणविक्रम्य गुणा २८७	—	१८४
दार्ढरिकस्य गुणा २८८	—	१८४
मादौ साधारणविधि २८८	—	१८४
मदङ्गवाद्यस्य गुणा ३००	—	१८५
माद्यपरीगे वाद्यस्य अपविद्यायता ३०१	—	१८५

चतुस्त्रिंशोऽध्याये प्रकृतिविचारः.

विधिषा प्रकृति १	—	१८६
पुरुषेषु उत्तमा प्रकृति १-४	—	१८६
पुरुषेषु मध्यमा प्रकृति ३	—	१८६
पुरुषेषु अधमा प्रकृति ६-८	—	१८६
स्त्रीषु विधिषा प्रकृति १०	—	१८७
स्त्रीषु उत्तमा प्रकृति ११ १३	—	१८७
स्त्रीषु मध्यमा प्रकृति ११ १४	—	१८७
सकौण्डौ प्रकृति १४ १६	—	१८७
नायकानां चतुर्विधत्वम् १७-२०	—	१८८
तेषां विदूषका २१ २२	—	१८८
नायकलक्षणम् २३ २४	—	१८८
नायिकानां चतुर्विधत्वम् २५ २८	—	१८८
प्रकृतोनां विधा उपचार २८ ३०	—	१८८
राजीवपदौ स्त्रीविभागम् ३१ ३४	—	१८९
महाद्विषो ३५ ३७	—	१८९
देवी ३८ ३८	—	१८९
स्वामिनौ ४० ४१	—	१८९
प्यायिनौ ४२ ४३	—	१८९
भोगिनौ ४४ ४५	—	१८९
शिल्पकारिनौ ४६ ४७	—	१८९
भाटकीया ४८-५१	—	१८९
नतकी ५१-५४	—	१८९
अनुचारिका ५४ ५५	—	१८९
परिचारिका ५५ ५७	—	१८९
मचारिका ५७ ५८	—	१८९
प्रवेणचारिका ५८-६०	—	१८९

विषय		१४
मङ्गलगी ६०-६१	—	१६१
कुमारगी ६१-६२	—	१६२
प्यविग ६२-६३	—	१६३
आनुमिका ६४-६५	—	१६४
नयुमकादर जलोवा प्रकृति ६७-७१	—	१६५
मालकम् ७२	—	१६६
कङ्कुपीय ७२-७३	—	१६७
मयधरा ७४	—	१६८
चौदप्यारिकमिनुग ७७	—	१६९
अनुवारिका ७८	—	१७०
मयधरा ७९-८०	—	१७१
मिनुग ८१	—	१७२
वाक्यपुनवचनम् ८२-८३	—	१७३
राजा ८४-८५	—	१७४
मिनापति ८६-८७	—	१७५
पुरीषा ८८	—	१७६
अनप्या ८९-९०	—	१७७
मार्गविवाका ९१-९२	—	१७८
कुमारविजया ९३-९४	—	१७९
ममाला ९५-९६	—	१८०

पञ्चलि दोऽध्याये भूमिकाधिकारः.

भूमिकाला विभागविधि ११०	—	१८८
कुमारराजभूमिका ११	—	१८९
मिनापयनाभूमिका १२-१३	—	१९०
कङ्कुकिदोविधभूमिका १४	—	१९१
दिवाधप्यागुपभूमिका १५	—	१९२
वासभूमिका १६-१७	—	१९३
मकीधभूमिका १८-१९	—	१९४
मयधरीना भूमिका २०-२१	—	१९५
आकाशमिनयपयीजलम् २२-२३	—	१९६
मिनिधि प्रकृतिविभागम् २४	—	१९७
अनुवदा भूमिका २५	—	१९८
विषया भूमिका २६	—	१९९
अनुवारिणी भूमिका २७	—	२००

विषय		पृष्ठा
भूमिकाविषयफलम् १२	—	२००
पाठागोतादिषु स्त्रीषु सद्यो स्वाभाविकी शक्ति २२-४५	—	२०१
योग्याया प्रयोजनम् ४६	—	२०१
प्रयोगहै विध्यम् ४७	—	२०१
सकुमारप्रयोगा ४८-४९	—	२०१
आश्विनप्रयोगा ५०-५५	—	२०१
आश्विनप्रयोग सभर्ष कारणाणि ५६-६४	—	२०२
प्रयोगाणा गुणा ६४	—	२०४
सूत्रधारलक्षणम् ६६-७४	—	२०४
पाणिपात्रलक्षणम् ७४-७६	—	२०५
विटलक्षणम् ७७	—	२०५
इकारलक्षणम् ७८	—	२०५
विडूषकलक्षणम् ७९	—	२०५
चेटलक्षणम् ८०	—	२०५
गणिकालक्षणम् ८१-८३	—	२०५
नायिकालक्षणम् ८४-८६	—	२०६
प्रेक्षाया परिहर्तव्या प्रकृति ८७-८९	—	२०६
भरतलक्षणम् ८८-९०	—	२०७
भरतलक्षणम् ९१-९२	—	२०७
विडूषकलक्षणम् ९३	—	२०७
तौरिपलक्षणम् ९४	—	२०७
नटलक्षणम् ९५	—	२०७
नान्दीलक्षणम् ९६-९७	—	२०७
सूत्रधारलक्षणम् ९८	—	२०८
नाट्यकारलक्षणम् ९९	—	२०८
नायकलक्षणम् १००	—	२०८
नाट्यकौशलक्षणम् १०१	—	२०८
मुकुटकारलक्षणम् १०२	—	२०८
आभरणलक्षणम् १०३	—	२०८
मान्यलक्षणम् १०४	—	२०८
विशङ्करलक्षणम् १०४-१०५	—	२०८
चित्रकरादिलक्षणम् १०६	—	२०८
कुशौलवनक्षणम् १०६	—	२०८
विविधा मिश्रिण १०७	—	२०९
नटप्रति १०८	—	२०९
उपमहा १०९	—	२०९

विषय

पृष्ठा

पट्विंशोऽध्याये नाट्यावतार

आग्नेयादीनां मुनीनां भरतप्रतिप्रथ १-१४	—	२१०
भरतस्य सत्तरवाक्यम् १५-१७	—	२११
पूर्वार्द्धे देवार्चनफलम् १७-१९	—	२११
मान्दीनक्षत्रतत्फलम् च २१-२८	—	२११
तृणधारस्य शीघ्रप्रयोजनम् २०-२१	—	२१२
मन्थे नाट्यारत्नारस्य वार्ता ३३	—	२१३
भरतपुत्रे मुनीनां श्लोककरणम् ३३-३४	—	२१३
मुनीनां रोषं शापप्रदानं च ३४-४०	—	२१३
भरतपुत्राणां पञ्चाशत्तम ४१	—	२१४
नृविभिर्नाट्यविनाशप्रत्यार ४१-५१	—	२१४
राजं नृपस्य कथा, नृपस्यभावेन प्रयिज्या नाट्यस्य अवतारकम् ५२-७३	—	२१५
नाट्यस्य प्रचार ७४-७६	—	२१६
नाट्यप्रयोगफलम् ७७-८२	—	२१७
भरतवाक्यम् ८४	—	२१८

~~~~~

भरतमुनिप्रणीतम्
नाट्यशास्त्रम्

भरतमुनि प्रणीतम् नाट्यशास्त्रम् अष्टाविंशोऽध्यायः

भातोद्यधिधिमिदानी 'वक्ष्याम । तद् यथा —

तत चैवाचनञ्च च घर्नं सुपिरमेव च ।
चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्य लक्षणान्वितम् ॥ १ ॥
तत 'तन्म्रीगतं ज्ञेयमचनञ्च तु पौष्करम् ।
घर्नं तालस्तु विज्ञेय- सुपिरो वश उच्यते ॥ २ ॥
प्रयोगस्त्रिधियो ह्येषा विज्ञयो नाटकाश्रय- ।
तत चैवाचनञ्च च तथा नाट्यकृतश्च य ॥ ३ ॥
तते कुतपघिन्यासो गायन सपरिग्रह- ।
वैपश्चिको वैणिकश्च 'वशवाद्क एव च ॥ ४ ॥
मार्द्रङ्गिक- पाणघिकस्तथा दार्दुरिको बुधै- ।
'अचनञ्चविधानेय- कुतप समुदाहृत- ॥ ५ ॥
उत्तमाधममध्यामिस्तथा प्रकृतिभिर्युत ।
कुतपो नाट्ययोगे तु' नानादेशसमाश्रय ॥ ६ ॥
एव 'गान च 'वाद्य च 'नाट्य' च विविधाश्रयम् ।
अलातचक्रप्रतिम कर्तव्य नाट्ययोन्तुमि ॥ ७ ॥
यत्तु तन्म्रीकृत प्रोक्त' नानातोद्यसमाश्रयम् ।
गान्धर्वमिति 'तज्ज्ञय स्वरतालपदाश्रयम् ॥ ८ ॥
अत्यर्थमिष्ट' देवाना तथा प्रीतिकर पुन- ।
'गन्धर्वाणामिदं यस्मात् तस्माद् गान्धर्वमुच्यते ॥ ९ ॥

- 1 (C 1, K 1) ¹C व्याख्यानाम 2 (C 2 K 2) ¹K तन्म्रीकृत ²K वश एव
च 3 (C 3, K 3) 4 (C 4, K 4) ¹K ⁰वादमयैव च 5 (C 5 K 5)
¹C चतुर्विधविधा⁰ 6 (C 6, K 6) ¹C ⁰ज्व 7 (C 7, K 7) ¹K गीत for
गान ²C नाट्य for वाद्य ³C वाद्य for नाट्य 8 (C 8, K 8) ¹C विज्ञेय
for तज्ज्ञेय 9 (C 9 T 9) ¹K गन्धर्वाणां च यस्माद् हि for गन्धर्वाणामिदं यस्मात्

अस्य योनिर्मवेद् 'गात्रं' वीणा वंशस्तथैव च ।
 एतेषां चैव वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥ १० ॥
 'गान्धर्वं' त्रिविधं विद्यात् स्वरतालपदात्मकम् ।
 त्रिविधस्यापि वक्ष्यामि लक्षणं 'कर्म' चैव हि ॥ ११ ॥
 द्व्यधिष्ठानाः स्वरा 'ज्ञेया' वीणाः शारीरकास्तथा ।
 उभाभ्यामपि वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥ १२ ॥
 'स्वरा' ग्रामौ मूर्च्छनाश्च 'ताना' स्थानानि वृत्तयः ।
 स्वरसाधारणे घर्णाः तालकाराः सधातवः ॥ १३ ॥
 श्रुतयो जातयश्चैव विधिस्वरसमाभ्रयाः ।
 दारव्यां समवायोऽयं वीणायां समुदाहृतः ॥ १४ ॥
 स्वरा ग्रामावलकारा घणा स्थानानि जातयः ।
 साधारणे च शारीर्यां वीणायामेव संग्रहः ॥ १५ ॥
 'व्यञ्जनानि' स्वरा घर्णाः सन्धयोऽथ विभक्तयः ।
 नामाज्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धितास्तथा ॥ १६ ॥
 'छन्दो' वृत्तानि जात्यश्च नित्यं पदगतात्मकाः ।
 'अनिबद्धं' निबद्धं च द्विविधं तत् पदं स्मृतम् ॥ १७ ॥
 'भतस्तालगतस्यापि' सम्प्रवक्ष्यामि धै द्विजाः ।
 धावापस्तथ निष्कामो 'विक्षेपश्च' प्रवेशकः ॥ १८ ॥
 शम्या तालः सन्निपातः परिवर्तः सवस्तुकः ।
 'मात्राधिदार्यङ्गलया यतिः' प्रकरणं तथा ॥ १९ ॥
 गीतयोऽघयद्या मार्गा पादभागाः सपाणयः ।
 इत्येकविंशको ज्ञेयो विधिस्तालगतो बुधैः ।
 गान्धर्वसंग्रहो ह्येव 'विस्तरं' च निबोधत ॥ २० ॥

10 (C 10, K 10) ¹C गान for गात्र 11 (C 12, K 11) ¹C reads this after 12 ²K कर्म चैव हि for C चैव कर्मणि 12 (C 11, K 12) ¹K, वीणा शारीरका प्रकीर्तिता for ज्ञेया etc 13-15 (C 13 14, 17 18a, K 13 15) ¹C reads 13-15 as follows सप्तयः श्रुतयो यानो मूर्च्छना स्थानमधुना । स्थान साधारणं चैव जातयोऽष्टादशे च ॥ घर्णावलकार एव स्वरालकाराश्च धातवः । अलकाराश्च घर्णाश्च गीतयश्च शरीरजाः ॥ ²K नाना 16 (C 17, K 16) ¹C reads 16 and 17a after 20a ²C ह्येव for तथा 17 (C 18a, K 17, 18a) ¹K छन्दोविधानं च तथा ज्ञेयं पदगतौ विधिः । ²C omits this hem 18 (C 15a, K 18b 19a) ¹C omits this hem ²K विवेकोऽप्यप्रवेशनम् 19 (C 15b 16a, K 19b 20a) ¹K मात्राप्रमाणयौजानि विदारौ च यतिर्नित्यं, 20 (C 16b, K 20b 21) ¹C विस्तर

तत्र स्वराः —

पङ्जश्च ऋपमश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा ।

पञ्चमो धैवतश्चैव 'निपादः सप्त च स्वराः ॥ २१ ॥

चतुर्विधत्वमेतेषां विज्ञेयं श्रुतियोगतः ।

घादी चैवाथ सवादी 'अनुवादी विवाद्यपि ॥ २२ ॥

तत्र यो यन्नाशः स 'तत्र घादी ययोश्च 'नवकनयोदशकश्रुत्यन्तरे 'ताद्यन्त्योन्त्यं संघादिनौ । यथा 'पङ्जमध्यमौ पङ्जपञ्चमौ ऋपमधैवतौ गान्धारनिपादौ इति पङ्जग्रामे । मध्यमग्रामेऽन्येधमेव पङ्जपञ्चमवर्ज्यं पञ्चमर्पभयोश्चात्र सवाद् इति । अत्र श्लोकः —

संघादो मध्यमग्रामे पञ्चमस्यर्पभस्य च ।

पङ्जग्रामे च पङ्जस्य सवाद् पञ्चमस्य च ॥ २३ ॥

विवादिनस्तु ते येषां 'स्याद् [द्विक-]विंशतिकमन्तरम् । तद् यथा—ऋपम-गान्धारौ धैवतनिपादौ । एव वादिसवादिविवादिषु स्थापितेषु शेषा अनुवादि-सहकाः । यथा—पङ्जस्य ऋपमगान्धारधैवतनिपादाः, ऋपमस्य मध्यम-पञ्चमनिपादाः, गान्धारस्यापि मध्यमपञ्चमधैवताः, मध्यमस्य धैवतपञ्चम-निपादाः, पञ्चमस्य 'धैवतनिपादौ 'धैवतस्य ऋपमपञ्चममध्यमाः पङ्जग्रामे । मध्यमग्रामेऽपि मध्यमस्य पञ्चमधैवतनिपादाः, पञ्चमस्य ऋपमपङ्जगान्धाराः, धैवतस्य पङ्जर्पमगान्धाराः, निपादस्य पङ्जर्पमगान्धाराः । यदन्नाद् घादी 'संघदनात् सवादी विघदनाद् विवादी 'अनुघदनाद् अनुवादी' । एतेषां च ^१ स्वरानां ^२ न्यूनाधिकत्वं ^३ तन्मयुपपादनदण्डेन्द्रियवैगुण्याद् उपजायते । ^४ स्वरविधानमेतत् चतुर्विधम् ।

21 (C 19, K 22) ¹K सप्तमध निपादान् for निपाद etc   22 (C 20, K 23)
¹K अनुवादी   ²C तत्र for तत्र   ³C नवकनयोदशकश्रुत्यन्तरे, K नवकनयोदशक परस्परत
 न्यूनतरे   ⁴K तावन्त्योन्त्यं   ⁵K puts पङ्जमध्यमौ before इति   23 (C 21,
 K 24) ¹K स्यादि श्रुतिकमन्तरम् C विंशतिकमन्तरम् Cf Matanga, p 15 ll 11-12,
 Dattila 19   ²K धैवतपङ्जौ   ³K धैवतस्य ऋपममध्यमपञ्चमा   ⁴C सवादात्
⁵C विवादिनाद्   ⁶C अनुवादाद्   ⁷K adds इति after this   ⁸C om च
⁹C मूर्च्छाधिकारत्वं तु for च अधिकारत्वं   ¹⁰C तन्मोवादनं   ¹¹C इत्येतत्स्वरविधान-
 चतुर्विधम्, K स्वरविधानमेतत् चतुर्विधम्

अथ ¹² द्वौ ग्रामौ ¹ पङ्क्तौ मध्यमश्चेति । ¹⁴ तत्ताश्रिता ¹ द्वाविंशति श्रुतयः ।
यथा—

तिस्रो द्वे च चतस्रश्च चतस्रस्तिस्र एव च ।

द्वे चतस्रश्च पङ्क्ताख्ये ग्रामे श्रुतिनिदर्शनम् ॥ २४ ॥

मध्यमग्रामे तु श्रुत्यपङ्क्तः पञ्चमः कार्यः । पञ्चमस्य 'श्रुत्युत्कर्षादपकर्षाद्वा
यदन्तर मर्दाद्यादायतत्वाद्वा 'तत् प्रमाणश्रुति । निदर्शनं त्वासाम् अभि-
व्याख्यास्यामः । यथा—द्वे घोणे 'तुल्यप्रमाणतन्म्युपपादनदण्डमूर्च्छने पङ्क्त-
ग्रामाश्रिते कार्ये । 'तयोरन्यतरौ मध्यमग्रामिकी कुर्यात् पञ्चमस्यापकर्ष-
[ण] श्रुति । तामेव 'पञ्चमस्य श्रुत्युत्कर्षयशात् पङ्क्तग्रामिकी कुर्यात् । एष'
श्रुतिरपङ्क्ता भवति । 'पुनरपि तदेवापकर्षाद् गान्धारनिपादावपि' इतरस्या
¹⁰ ऋपमधैवतौ प्रविशतः द्विश्रुत्यधिकत्वात् । पुनस्तदेवापकर्षाद् धैवतर्षभाधि-
तरस्या पञ्चमपङ्क्तौ प्रविशतः [त्रि]श्रुत्यधिकत्वात् । तद्वत् पुनरपङ्क्ताया तस्या
पञ्चममध्यमपङ्क्ता इतरस्या ¹¹ मध्यमगान्धारनिपादघन्तः प्रवेक्ष्यन्ति चतु-
श्रुत्यधिकत्वात् । एषमनेन ¹² श्रुतिनिदर्शनेन द्वैग्रामिक्यो ¹³ द्वाविंशतिश्रुतयः
प्रत्ययगन्तव्याः । अत्र श्लोका ¹⁴—

पङ्क्तश्चतु श्रुतिर्ज्ञेय ऋपमस्त्रिश्रुतिः स्मृतः ।

द्विश्रुतिश्चापि¹ गान्धारो मध्यमश्च चतु श्रुति ॥ २५ ॥

चतुःश्रुतिः पञ्चमः 'स्यात् त्रिश्रुतिर्धैवतस्तथा ।

² द्विश्रुतिस्तु निपादः स्यात् पङ्क्तग्रामे स्वरान्तरे ॥ २६ ॥

चतु श्रुतिस्तु विज्ञेयो मध्यमः पञ्चमः पुनः ।

त्रिश्रुतिर्धैवतस्तु स्याच्चतु श्रुतिक एव 'च ॥ २७ ॥

निपादपङ्क्तौ विज्ञेयो द्विचतु श्रुतिसम्भवौ ।

ऋपमस्त्रिश्रुतिश्च 'स्याद् गान्धारो द्विश्रुतिस्तथा ॥ २८ ॥

¹² K om द्वौ ¹³ K पङ्क्तग्रामौ मध्यमग्रामश्चेति ¹⁴ K तत्र वा for तत्राश्रिता.

¹⁵ O द्वाविंशति 24 (O 22, K 25) ¹⁶ O श्रुत्युत्कर्षादपकर्षाद्वा ¹⁷ O तावत् प्रमाणश्रुति

¹⁸ O च सम⁰ for तावाम⁰ ¹⁹ O 'तन्म्युपपादनदण्डमूर्च्छने O 'मूर्च्छिते' ²⁰ K तयोरन्यतरस्या

²¹ KC कला (O कुर्यात्) पञ्चमस्यापकर्षे श्रुतितामिष ²² K पञ्चमवशात् पङ्क्तग्रामिकी ²³ K om

चपि ²⁴ K om चपि ²⁵ K धैवतर्षभौ ²⁶ O मध्यमगान्धार निपाद⁰

²⁷ O श्रुतिदर्शनविधानेन ²⁸ O द्वाविंशति श्रुतयः ²⁹ K adds भवन्ति 25 (O 23,

K 26) ³⁰ K येष for यामि 26 (O 24, K 27) ³¹ K स्याद्धैवतस्त्रि श्रुतिसंज्ञा, ³² K निपादो

द्विश्रुतिर्धैव पङ्क्तग्रामे भवन्ति द्वि 27 (O 25, K 28) ³³ K द्वि for च 28 (O 26,

K 29) ³⁴ O स्यात् ³⁵ O तद्वत् यथा for यथा

अन्तरनिदर्शनमपि व्याख्यातम् ।

अथ मूर्छना द्वैग्रामिन्यश्चतुर्दश । यथा —

‘आद्या ह्युत्तरमन्द्रा स्याद्वजनी चोत्तरायता ।

चतुर्थी शुद्धपङ्का तु पञ्चमी मत्सरीकृता ॥ २९ ॥

अद्वकान्ता ‘तु षष्ठी’ स्यात् सप्तमी चाभिरुद्धता ।

पङ्कजग्रामाश्रिता एता विज्ञेयाः सप्त मूर्छनाः ॥ ३० ॥

आस्ता पङ्कजनिपादधैवतपञ्चममव्यमगान्धारपभा आद्या स्वरा पङ्कजग्रामे ।

अथ मध्यमग्रामे

सौवीरी हरिणाश्वा ‘च’ स्यात् कलोपनता तथा ।

‘चतुर्थी शुद्धमध्या तु मार्गधी पौरवी तथा ॥ ३१ ॥

हृष्यका ‘चैव’ विज्ञेया सप्तमी द्विजसत्तमा ।

मध्यम ग्रामजा ह्येता विज्ञेयाः सप्त मूर्छनाः ॥ ३२ ॥

आस्ता मध्यमगान्धारर्षभपङ्कजनिपादधैवतपञ्चमा ‘आनुपूर्व्या[दा]द्या’ स्वराः ।

तत्र पङ्कजग्रामे— पङ्कजेनोत्तरमन्द्रा निपादेन रजनी धैवतेनोत्तरायता पञ्चमेन शुद्धपङ्का मध्यमेन मत्सरीकृता गान्धारेणाद्वकान्ता ऋषभेणाभिरुद्धता इति ।

अथ मध्यमग्रामे-मध्यमेन सौवीरी गान्धारेण हरिणाश्वा ऋषभेण कलोपनता पङ्कजेन शुद्धमध्यमा निपादेन मार्गधी धैवतेन पौरवी पञ्चमेन हृष्यका इति । एषमेता क्रमयुताः पूर्णाः ‘पाडवौड्वितीकृताः साधारणकृताश्चेति’ चतुर्विधाश्चतुर्दश मूर्छनाः ।

क्रमयुक्ताः स्वरा सप्त मूर्छनास्त्वभिसंज्ञिताः ।

पट्पञ्चरसस्वरास्तासां ‘पाडवौड्वितीकृताः स्मृता ॥ ३३ ॥

- 29 (C 27, K 30) ¹K आद्युत्तरमन्द्रा 30 (C 28, K 31) ¹K तथा for तु
²K om स्यात् ³K ‘च’मा स्वरा इति, C ⁰वसाद्या पङ्कजग्रामे ⁴C om अथ
 31 (C 29, K 32) ¹K ‘च’ ²K reads thus here as शुद्धमध्या तथा चैव मार्गधी
 स्यात् पौरवी तथा, 32 (C 30, K 33) ¹K चेति for चैव ²C om आनुपूर्व्याद्या
 स्वरा ³C क्रमयुता पट्पञ्चाशत् स्वरा भूताः । K क्रमयुक्ता पूर्णा etc ⁴C पूर्णा पाडवौड्वि-
 तिसंज्ञिता K पाडवौड्वितीकृताः ⁵C चतुर्विध 33 (C 31, K 34) ¹C
 पाडवौड्वितभूता, K पाडवौड्वितीकृता भूता

साधारणकृताश्चैव काकलीसमलकृताः ।

अन्तरस्वरसयुक्ता मूर्छना ग्रामयोर्द्वयो ॥ ३४ ॥

द्विविधैकमूर्छनासिद्धिः । तत्र द्विश्रुतिप्रकर्पाद्यैवतीकृते गान्धारे 'मूर्छना-
ग्रामयोरन्य[त्वं]पङ्कजग्रामे । 'तद्वशान्मध्यमादयो यथासंप्रत्येन निपादादिमत्वं
प्रतिपाद्यन्ते । मध्यमग्रामेऽपि^३ धैवतमार्दवान् 'निपादोत्कर्पाद् द्वैविध्य
भवति । तुल्यश्रुत्यन्तरत्वाच्च 'सन्नान्यत्वम् । 'चतु श्रुत्यन्तर पञ्चमरीष-
तयोस्तद्वत् गान्धारोत्कर्पाच्चतुः^७श्रुतिकमन्तर भवति । शेषाश्चापि 'मध्यम-
पञ्चमधैवतनिपादपङ्कजज्ञा मध्यमादित्वं प्राप्नुवन्ति तुल्यश्रुत्यन्तरत्वात् ।
^१अन्तरनिदर्शनमपि श्रुतिनिदर्शने प्रोक्तम् ।

तत्र ^{१०}मूर्छनासञ्चितास्तानाश्चतुरशीति । तत्र एकोनपञ्चाशत् पट्स्वरा
पञ्चत्रिंशत् पञ्चस्वराः । लक्षणं तु ^{११}पट्स्वराणां सप्तविधं यथा ^१पङ्कजपञ्चमनिपाद-
पञ्चमहीनाश्चत्वारस्तानाः पङ्कजग्रामे । मध्यमग्रामे तु ^१पङ्कजपञ्चमगान्धार-
हीनास्तयस्तानाः । 'एवमेते सर्गास्तु पाङ्कजास्तु मूर्छनास्तु क्रियमाणा भवन्त्ये-
कोनपञ्चाशत् तानाः । पञ्चस्वराणां तु पञ्चविधमेव लक्षणम् । यथा पङ्कज-
पञ्चमहीना ऋषभपञ्चमहीना गान्धारनिपादहीना इति त्रयस्तानाः पङ्कजग्रामे ।
मध्यमग्रामे तु ^१ऋषभधैवतहीना गान्धारनिपादहीना इति ^{१४}द्वौ तनौ । एवं
पञ्चस्वरा सर्गास्तु मूर्छनास्तु क्रियमाणास्तानाः ^१पञ्चत्रिंशद् भवन्ति । पङ्कजग्रामे
एकविंशतिर्मध्यमग्रामे चतुर्दश । एवमेते एकरत गम्यमानाश्चतुरशीतिर्मथन्ति ।

द्विविधास्तानक्रिया तन्त्रयां प्रवेशो निग्रहश्च । तत्र प्रवेशो नामाधरस्वर-
प्रकर्पाद् उत्तरस्वरमार्दयाद् ^१धा । निग्रहस्त्वसस्पर्शः । मध्यमस्वरासंस्पर्शः ।
मध्यमस्वरेण तु वैणेन मूर्छनानिर्देशो भवत्यनाशित्वात् । मध्यमस्वरस्य [न]
निग्रहः प्रवेशो वा । ^{१२}इत्थं प्रयाकृश्रोतुसुखार्थं ^{१३}तानमूर्छना[नाना-]त्वं ।

३४ (C ३२ H ३५) ^१K मूर्छनाग्रामधीरत्वम्, □ मूर्छनाग्रामधीरत्वम्, ^२K om तद्वशाद्व्य-
मादयो प्रतिपाद्यन्ते ^३C om ^४पि ^४C om निपादोत्कर्पाद् ^५C om सन्नान्यत्वम्
^६K चतुःश्रुतिकमन्तर C, सुन्यम् ^७K श्रुतिकमेव भवति ^८K ^९निपादपङ्कजपञ्चम ^९C
चत्वारदशन ^{१०}C मूर्छनास्ताना ^{११}C पाङ्कजा for पट्स्वराणां ^{१२}C om पङ्कज ^{१३}C
^{१३}C ^{१४}हीनाग्रामास्तया ^{१४}K एवमेते सर्गास्तु मूर्छनास्तु C पाङ्कजास्तु मूर्छनास्तु ^{१५}C पङ्कजधैवत-
हीनो निपादगान्धारहीन K गान्धारनिपादगान्धारहीनो ऋषभधैवतहीनो भवति । ^{१६}C शी क्षानाविति
^{१७}C पट्स्वि यत् ^{१८}C च for वा ^{१९}C om इत्थं ^{२०}KC तान मूर्छनास्तान, Ag
मूर्छना गान्धार (p 62)

मूर्छना [-तान-] प्रयोजनमपि ^{२१}स्थानप्राप्ति । स्थान तु त्रिविधं पूर्वोक्तलक्षण
^{२२}काकुविधाने ।

साधारणविधिमिदानीं वक्ष्याम । तत्र साधारणं नामाऽन्तरस्वरता ।
कस्मान् । ^{२३}द्वयोरन्तरस्थं [यत्] तत् साधारण । ^{२४}यथा ऋत्वन्तरे—
छायासु भवति शीतं प्रस्वेदो वा भवति चातपस्यस्य ।
न च नागतो वसन्तो न च नि शेष शिशिरकालः ॥ ३५ ॥
इति 'कालसाधारणम् ।

द्वे साधारणे स्वरसाधारणं जातिसाधारणं चेति । स्वरसाधारणं काक-
ल्यन्तरस्वरौ । तत्र द्विश्रुतिप्रकर्षाभिप्रादयान् काकलीसजो निपादः, न पङ्क्तः ।
द्वान्ध्यामन्तरस्वरत्वात् साधारणत्वं प्रतिपद्यते । एव गान्धारोऽप्यन्तरस्वरसज्ज
गान्धारो न मध्यमः । तयारन्तरस्वरत्वात् । अत एव 'स्वरसाधारणम् ।
कस्माभिप्राद काकलीसजः । कलत्वात् काकली । कृष्ट्याद्वा अति'सौक्ष्म्याद्
अथवा [का]काक्षि[ष]त्याद् उभयसम्यन्धात् काकलीसजा । यथा पण्णां
रसाना मध्ये लघण आरसंज्ञः एव निपादः काकलीसजः । साधारणस्वरत्वात्
सजो भवति । जातिसाधारणम् 'एकग्रामाशाना जातीना जात्योर्या अन्यस्मिन्
ग्रामे प्रत्यङ्गदर्शनं स्वरणामवगमात् । स्वरसाधारणं द्विविधं द्वैग्रामिक्यम् ।
कस्मान् । पङ्क्तग्रामे पङ्क्तसाधारणं मध्यमग्रामे मध्यमसाधारणम् । 'साधा-
रणमत्र स्वरविशेष इति 'पङ्क्तसाधारणम् । एव मध्यमग्रामेऽपि साधारणत्वम् ।
अस्य तु प्रयोगसौक्ष्म्यात् कैशिक नाम निष्पद्यते । एव स्वरसाधारणम् ।
अस्यापनिपादगान्धारसु जातिषु प्रयोगः । 'अत्र श्लोको—

अन्तरस्वरसंयोगो नित्यमारोहिसंश्रयः ।

'कार्यस्त्वत्यो विद्वेषेण नावरोही कदाचन ॥ ३६ ॥

क्रियमाणोऽवरोही स्यादस्यो धा यत्रि धा बहु ।

जातिराग श्रुतिदत्तैव नथन्ते 'त्वन्तरस्वरा ॥ ३७ ॥

^{२१}K स्थानप्राप्तय ^{२२}K काकुविधिविति ^{२३}K द्वयोरन्तरे योऽर्थो भवति स साधारण ^{२४}K
यथात्वेन्तरे 35 (C 33, K 36) ^१K कालसाधारणता C कालसाधारण ^२C ^०निषादादयः ।
^३C ^०साधारणं तदादिप्रादः, K ^०साधारणः । कथात् । निषाद ^४K कटप्राद for कटप्राद
^५C सौष्ट्यादाद वा ^६K गान्धारयान्तर^० for साधारणयान्तर^० ^७K एकग्रामा विद्वेषात्वातीना
तु समश्रयतः । प्रत्यक्षेण सजा इति । खरसाधारण etc ^८K साधारणोऽव ^९C घटप्रादा^०
^{१०}C om अत्र श्लोकी 36 (C 34, K 37) ^१K काय' अन्य^० 37 (C 35 K 38)
^१C एतरे 38 (C 36, K 39)

जातिमिदानीं वक्ष्याम' ।

स्वरसाधारणगतास्तिस्रो ज्ञेयास्तु जातय ।
 मध्यमा पञ्चमी चैव षड्जमध्या तथैव च ॥ ३८ ॥
 'आसामङ्गानि विज्ञेया षड्जमध्यमपञ्चमा- ।
 यथास्वं' दुर्धलतरा व्यक्ता सा पञ्चमी तथा ^२ ॥ ३९ ॥
 'षाड्ज्यार्पणी धैर्यती च नैपादी च तथा परा ।
 षड्जोदीच्यधती ^३षड्जकैशिकी षड्जमध्या ॥ ४० ॥
 'षड्जग्रामाश्रया ह्येता विज्ञेया सप्त जातय ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसश्रया ॥ ४१ ॥
 गान्धारी 'रक्तगान्धारी गान्धारोदीच्यधा तथा ^४
 मध्यमोदीच्यधा चैव मध्यमा पञ्चमी तथा ॥ ४२ ॥
 'गान्धारपञ्चमी चान्द्री नन्द्यन्ती तथा परा ।
 कर्मारणी 'कैशिकी च ज्ञेयात्येकादशापरा ॥ ४३ ॥
 जातयोऽष्टादशेत्येष या- पूर्वं गदिता मया ।
 तास्तवह 'सप्रवक्ष्यामि न्यासापन्याससयुता ॥ ४४ ॥

एतासाम् अष्टादशानां सप्त स्थराख्याः । 'जातयो द्विविधा शुद्धा विकृताश्च ।
 तत्र शुद्धा षड्जग्रामे षाड्जी धार्पणी 'धैर्यती निपादधती 'च । गान्धारी मध्यमा
 पञ्चमी 'चेति मध्यमग्रामे शुद्धा अन्यूनस्वरा स्वरशशग्रहण्यासाः । 'एषाम्
 अन्यतमेन द्वयाभ्यां बहुभिर्वा लक्षणैर्विक्रियाम् उपगता न्यासवर्जं' विकृतसंज्ञा
 भवन्ति । 'तेन ता एव शुद्धास्ता एव च विकृता । न्यासविधायप्यासां मन्द्रो

३९ (C ३७, K ३०) ^१K आनामङ्गान् ^२K reads after this ३९
 ४० (C ३८, K ४२) ^१K षाड्जी चैवार्पणी चैव धैर्यती सनिधादिनी । O षड्जधैर्यी etc
^२K चैव तथा नै षड्जकैशिकी for षड्जकैशिकी etc ४१ (C ३९, K ४३) ^१K षड्जमध्या
 तथा चैव षड्जग्रामसमाश्रया ४२ (C ४० K ४४) ^१K मध्यमा चैव for रक्तगान्धारी । ^२K
 reads after this पञ्चमी रक्तगान्धारी तथा गान्धारपञ्चमी ४३ (C ४१ K ४५) ^१K मध्यमी
 दीप्यधा चैव for गान्धारपञ्चमी चान्द्री ^२K तथैव च ^३K च विज्ञेया तथा च कैशिकी तथा for
 कैशिकी etc ४४ (C ४२, K ४१) ^१K वर्तयिष्यामि for सप्रवक्ष्यामि ^२C नावपोन्यास^३
^३C स्वरनामधेया सप्त स्वरा ^४K puts तव before जातयो ^५C सधैर्यती for धैर्यती ^६C
 om च ^७C om चेति and reads मध्यमामि ^८C एषी for एषाम् ^९C om this
 sentence

नियमाद् ¹⁰भवति शुद्धास्तु विकृतास्वनियमात् । तत्रैकादश ¹¹ससर्गजा विकृता ।
परस्पर संयोगादेकादश निर्वर्तयन्ति । यथा —

शुद्धा विकृताश्चैव ¹हि समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।
ता एव [सप्त] ²शुद्धा विकृता भवन्ति चैकादशान्यास्तु ॥ ४५ ॥
तासां या निर्वृत्ता स्वरेष्वथांशेषु जातिषु च जाति ।
ता वक्ष्यामि यथावत् सक्षेपेण क्रमेणेह ॥ ४६ ॥
स्यात् पङ्जमभ्यमाभ्या निर्वृत्ता पङ्जमभ्यमा जाति ।
³पाङ्जीगान्धारीभ्या सभ्रूतो पङ्जकैशिकां वापि ॥ ४७ ॥
पाङ्जी गान्धारीभ्या धैवत्याश्चापि या विनिष्पन्ता ।
ससर्गाद् विज्ञेया ⁴सा पङ्ज्योदीच्यया जाति ॥ ४८ ॥
⁵पाङ्जी गान्धारीभ्या धैवत्याश्चापि मध्यमायाश्च ।
गान्धारोदीच्यया स्यान् निर्वृत्तो नामतो जाति ॥ ४९ ॥
⁶गान्धारपञ्चमीभ्यां धैवत्याश्चापि मध्यमाया वा ।
⁷निर्वृत्ता या जाति सा मयमोदीच्यया नाम्ना ॥ ५० ॥
⁸गान्धारपञ्चमीभ्या नैपादोमध्यमाभ्या च ।
रक्तगान्धारी नाम जाति स्याच् चतसृभिस्त्वाभि ॥ ५१ ॥
⁹गान्धारीपङ्जाभ्या ससर्गाज् जायते चान्ध्री ।
¹⁰गान्धारीपञ्चमीभ्यामार्पमीभ्या चैव नन्दयन्ती तु ॥ ५२ ॥
¹¹गान्धारीपञ्चमीभ्या जाता गान्धारपञ्चमी जाति ।
नैपाद्यार्पमीभ्या पञ्चम्या चैव ससर्गात् ॥ ५३ ॥

¹⁰C puts fullstop after this

¹¹C om ससर्गजा विकृता and reads गान्धारीविकृता

45 (C 43, K 46) ¹C om हि

²CK ग्रहविकृता 46 (C 44, K 47)

47 (C 45a 46b K 48) ¹K गान्धारी पाङ्जीभ्या सधोगान्, C पङ्जगान्धारीभ्या

48 (C 45b 46 K 49) ¹C om सा 49 (C 47, K 50) ¹K reads

this as पाङ्जी गान्धारी पञ्चमी तथा धैवती च खलु जाति । गान्धारीदीच्यवती जाति निवर्तयन्तीता ।

50 (C 48 K 51) ¹K गान्धारपञ्चमीभ्या मध्यमया विरचिता च धैवत्या ²K reads this

hem as जातितु मध्यमोदीच्यवती सति सदा त्रयेया 51 (C 49, K 52) ¹K reads this

hem as गान्धारपञ्चमी सप्तम्याश्चैव रक्तगान्धारी । गान्धायावतीभ्यामान्वी सजायते जाति ॥

52 (C 50 K 52b 53a) ¹See above 51 note 1 ²K reads this hem as

योनितु नन्दयन्त्यामार्पमी पञ्चमी सगान्धारी 53 (C 51 K 54a) ¹K reads this hem

as गान्धारपञ्चमीर्योगात् गान्धारपञ्चमी जाति

'कर्मारवी नाश्ना जाति पूर्णा हि भवति चेयम् ।
 धैवत्यार्पमहीना- पञ्चाद्या कैशिकी कुयु^१ ॥ ५४ ॥
 एवं परस्परोत्पन्ना^२ ज्ञेया ह्येतास्तु जातय- ।
 पृथग्लक्षणसयुक्ता द्वैग्रामिक्य- स्वराश्रया ॥ ५५ ॥
 आभ्यद्वचत्सो^३ नियमाज्ज्ञेया सप्तस्वरा बुधे- ।
 दश पञ्चस्वरा ज्ञेयाद्वचत्सश्चैव पट्स्वरा ॥ ५६ ॥
 मध्यमोदीच्यघा^४ चैव तथा^५ वै पट्ज्जकैशिकी ।
 कर्मारघो च सपूर्णास्^६ तथा गान्धारपञ्चमी ॥ ५७ ॥
 'गान्धारी रक्तगान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा ।
 कैशिकी^७ चेति विज्ञेया पञ्चैता मध्यमाश्रयाः ॥ ५८ ॥
 'आर्षभी धैवता^८ चैव नैपादी पट्ज्जमध्यमा ।
 पट्ज्जोर्दीच्यघती चैव^९ पट्ज्जग्रामसमाश्रया ॥ ५९ ॥
 'पञ्चस्वरा दशेताश्च जातयो नित्यमेव हि ।
 गान्धारोदीच्यघा^{१०} चैव नन्दयन्ती च आन्धी च ॥ ६० ॥
 'मध्यमग्रामसभूता पट्स्वरास्तिस्र एव च ।
 पट्ज्जग्रामे तु विज्ञेया पाड्ज्ज्येका पट्स्वराश्रया ॥ ६१ ॥
 'यास्ता पञ्चस्वरा प्रोक्ता याश्चैता- पट्स्वरा स्मृता ।
 कदाचित्^{११} पाड्धीभूता^{१२} कदाचिच्चौडधीकृता ॥ ६२ ॥
 सपूर्णा मध्यमग्रामे ज्ञेया कर्मारघा बुधे- ।
 'मध्यमोदीच्यघा^{१३} चैव तथा गान्धारपञ्चमी ॥ ६३ ॥

^१ 54 (C 52 K 53b) ^१K कर्मारवीं निषादी सार्षभी पचमी कुयु^१ 55 (C 53, K 55)
^२K विज्ञेया जातयो बुधे 56 (C 54, K 56), ^३C नियमात् 57 (C 55, K 57)
^४K च for वै ^५K सदा for C तथा 58 (C 56, K 60) ^६C तथैव for गान्धारी
^७K चैव पञ्चैता मध्यमग्रामसभूता 59 (C 57, K 59) ^८K reads this hem as निषादि
 सार्षभी चैव धैवती पट्ज्जमध्यमा ^९K पच पट्ज्जग्रामे भूता for पट्ज्जग्रामसभूता 60 (C 58
 K 58a) ^{१०}K om this hem ^{११}K reads this hem as पाड् जाड् नन्दयन्ती च
 गान्धारीदीच्यघा तथा 61 (C 59, K 58b, 62b) ^{१२}K reads probably this hem as
 चतस्र पट्स्वरा शेषा पचपट्स्वरा दश. ^{१३}K reads this as पट्स्वरा चैव विज्ञेया याश्चैता वै गान्
 धीरुभि 62 (C 60a, K 61) ^१C om this hem ^२K 'भूता' for C भूता, ^३C
 'कृता' for K कृता 63 (C 60b, 61a, K 63) ^४K reads this hem, as गान्धारपचमी
 चैव गान्धारीदीच्य घा तथा

पङ्जग्रामे तु संपूर्णा विज्ञेया पङ्जकेशिकी ।
 'पुनश्च पट्स्वरा ज्ञेया गान्धारोदीच्यवा बुधे ॥ ६४ ॥
 'आन्ध्रो च नन्दयन्ती च मध्यमग्रामसञ्चरणा ।
 एवमेता बुधैर्ज्ञेया द्वैग्रामिभ्यश्च जातयः ॥ ६५ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तासामंशधिरूपनम् ।
 'पट्स्वर्ये सप्तमाशा तु नेत्यते पङ्जमध्यमा ॥ ६६ ॥
 सघादिलोपाद् गान्धारस्तत्रैव न भविष्यति ।
 गान्धारो रक्तगान्धारो कैशिकानां तु 'पञ्चमः ॥ ६७ ॥
 'पङ्जाया चैव गान्धारमनश विद्धि पाडये ।
 'पाडवे धैवतो नास्ति पङ्जोदीच्यवाया तथा ॥ ६८ ॥
 सघादिलोपात् सप्तैते पाट्स्वर्ये तु विधर्जिताः ।
 गान्धारी रक्तगान्धार्यौ पङ्जमध्यमपञ्चमाः ॥ ६९ ॥
 'सनिषादाश्च विज्ञेया येषु नौडयिते इमे ।
 'द्वौ पङ्जमध्यमाशेषु गान्धाराऽथनिषादवान् ॥ ७० ॥
 ऋषभश्चैव 'पञ्चम्या 'कैशिक्या चैव धैवत ।
 एव च द्वादशैते वर्ज्याः पञ्चस्वरे सदा ॥ ७१ ॥
 तान्वनौडयिता नित्यं कर्तव्या जातयो बुधैः ।
 सर्वस्वराणां विहितो विनाशस्तस्य जातिषु ॥ ७२ ॥
 'मध्यमस्य विनाशस्तु कर्तव्यो न कदाचन ।
 सर्वस्वराणां प्रवरो ह्यचिनाशी तु मध्यम ॥
 गान्धर्धकल्पेऽभिमत 'सामगैश्च महर्षिभिः ॥ ७३ ॥

64 (C 61b K 62a, 64a) ¹C om this hem 65 (C 62a, K 64b 65a)

¹C om this hem 66 (C 62b, 63a, K 65b 66a) ¹K षट्स्वरो सप्तमै त्व धे

67 (C 63b 64a K 66b 67a) ¹C पञ्चम 68 (C 64b K 67b 68a) ¹C om this hem ²K reads this hem as षड्जीदीच्यवत्तार्थं धैवताश्च न पाडवम्

69 (C 65, K 68b 69a) 70 (C 66, K 69b 70a) ¹K सप्तमर्थेव for सनिषादश्च

²K चौडयित भवेत् ³K 'मध्यमाशौ तु 71 (C 67, K 70b 71a) ¹C पञ्चम्या

²C कैशिक्या ³K हि द्वादशैते स्यात् 72 (C 68, K 71b 72a) ¹K नागम् विहितस्तस्य जातिषु

73 (C 69, K 72b 73) ¹K न मध्यमस्य नागम् कर्तव्यो हि कदाचन ²K ह्यनाशी चैव

मध्यम ³K विहित for ऽभिमत ⁴K सामगैरपि मध्यम

दशविध जातिलक्षणम् —

ग्रहांशौ तारमन्द्रौ च न्यासापन्यास^१ एव च ।

अल्पत्वं च बहुत्वं च पाङ्चौडविते तथा ॥ ७४ ॥

अथ ग्रहाः —

ग्रहस्तु सर्वजातीनामशब्द^२ परिकीर्तित ।

यत्प्रवृत्तौ 'भवेद्गानं सोऽ'शो ग्रहधिकल्पित ॥ ७५ ॥

तत्रांशो नाम —

यस्मिन् षसति रागस्तु यस्माच्चैष प्रवर्तते ।

'नेता वै तारमन्द्राणां योऽत्यर्थमुपलभ्यते ॥ ७६ ॥

'मन्द्रतारविषया च पञ्चस्वरपरा गति ।

अनेकस्वरसयोगे योऽत्यर्थमुपलभ्यते ॥ ७७ ॥

अन्यच्च यलिनो यस्य सषादी चानुवाद्यपि ।

'ग्रहापन्यासविन्याससंन्यासन्यासगोचर ।

'परिचार्य स्थितो यस्तु सोऽ ॥ स्याद्दशलक्षण ॥ ७८ ॥

द्वैप्रामिकीना जातोनां सषांसामपि नित्यशः ।

त्रिपट्टिरशा विज्ञेयास्तासा चैव तथा ग्रहाः ॥ ७९ ॥

'अंश ग्रहविधिमिदानीं धक्ष्यामः ।

मध्यमादीव्यधायास्तु नन्दयन्त्यास्तपेध च ।

तथा गान्धारपञ्चम्या^३ पञ्चमाऽशो ग्रहः 'स्मृतः ॥ ८० ॥

धैवत्यादय तथेवांशौ विज्ञेयौ धैवतर्पभौ ।

पञ्चम्यास्तु ग्रहावशौ भवतः पञ्चमर्पभौ ॥ ८१ ॥

74 (C 70 K 74) ^१KC आलोपन्यास but K 115 and C 100 have अपन्यास

75 (C 71 K 75) ^१K यस्तु ^२एव हि कीर्तित ^३KC यत्प्रवृत्त ^४K भवेदय

76 (C 72 ab K 76a) ^१K रागस्य द्वाविंश षसति ^२K om this hem See Kall

on SR I 7 29 34 K नेता for C तेन 77 (C 72c 73a, K 76b 77a)

^१C मन्द्रस्य तारविषया, ^२O क्षरमद्योगे 78 (C 73b-74 K 77b 78)

^१C पदीपन्यास विन्यासाभ्यास ^२K परिचार्य, Kall on SR I 7 32-34 reads this

hem as चतुर्गण यथेह etc. 79 (C 75, K 86) ^१K चरदशमिदानीं ध्यास्यामः,

80 (C 76 K 87) ^१K कृत for तथा 81 (C 77 K 88 ab)

गान्धारोदीच्यवायास्तु ग्रहांशौ पङ्जमध्यमौ ।
 आर्षभ्याश्च तथैवांशा निपादर्पमधैवता ॥ ८२ ॥
 नेपादिन्या निपादस्तु गान्धारश्चर्पमस्तथा ।
 अंशाश्च पङ्जकैश्चिन्या पङ्जगान्धारपञ्चमा ॥ ८३ ॥
 तिसृणामपि जातीना ग्रहास्त्वशाश्च कीर्तिता ।
 पङ्जश्च मध्यमश्चैव निपादो धैवतस्तथा ॥ ८४ ॥
 अंशग्रहास्तु चत्वार पङ्जोदीच्यषतीश्रिता ।
 पञ्चमश्चर्पमश्चैव निपादो धैवतस्तथा ॥ ८५ ॥
 कर्मारब्धास्तथेषाशाश्चत्वारः सम्प्रकीर्तिता ।
 गान्धारश्चर्पमश्चैव निपादः पञ्चमस्तथा ॥ ८६ ॥
 चत्वारोऽंशा भवन्त्यान्ध्रा ग्रहाश्चैते तथैवहि ।
 ऋषभश्चैव पङ्जश्च मध्यम पञ्चमस्तथा ॥ ८७ ॥
 मध्यमाया ग्रहास्त्वशा धैवतश्च प्रकीर्तिता ।
 पङ्जाया पङ्जगान्धारौ मध्यम पञ्चमस्तथा ॥ ८८ ॥
 धैवतश्चापि विज्ञेया ग्रहाश्चांशा प्रकीर्तिता ।
 निपादर्पमगान्धारा मध्यम पञ्चमस्तथा ॥ ८९ ॥
 गान्धारी रक्तगान्धार्योर्ग्रहांशा परिकीर्तिता ।
 धर्जितर्यमयोगास्तु कैश्चिन्यांशा पठेय तु ॥ ९० ॥
 स्वरा सर्वे च विज्ञेया पङ्जमभ्यांशजा ग्रहा ।
 एव त्रिपष्टिर्घिज्ञेया ग्रहाश्चांशाश्च जातिषु ॥ ९१ ॥

- 82 (C 78 K 88c 89a) ¹K १ निपादस्तु तथा चर्पम धैवतौ for तथैवांशा etc
 83 (C 79 K 89b 90a) ¹K निपाद्या च निपादस्तु गान्धारश्चर्पमस्तथा । तथा च पङ्जकैश्चिन्या
 पङ्जगान्धारपञ्चमा ॥ 84 (C 80, K 90b 91a) 85 (C 81 K 91b-92a)
¹K reads this hem as पङ्जोदीच्यषती जातीय ऋषभ शाय कीर्तिता ²K पङ्जमपमधैव
 86 (C 82, K 92b-93a) ¹K reads this as कर्मारब्धा दुधैरशा यद्वाय परिकीर्तिता ।
 गान्धारश्चर्पमश्चैव पञ्चमोऽय निपादस्तथा 87 (C 83a, K 93b-94a) ¹C om
 this hem 88 (C 83b 84a, K 94b, 96a) ¹K reads this as मध्यमाया यद्वा चेषा
 च माधैव रुधैरता । निपादपङ्जगान्धारा मध्यम पञ्चमस्तथा ॥ 89 (C 84b 85a K 96b, 96a)
¹C धैवतस्यापि ²K निपादपङ्जगान्धारा 90 (C 85b 86a, K 96b, 97a)
¹K reads this hem as कैश्चिन्या चर्पमदीना यद्वाया यद्स्वरा अगा 91 (C 86b 87a, K
 97b 98a) ¹K सर्वस्तरा यद्वायाय विज्ञेया पङ्जमध्यामा

‘अ शचच्च प्रहास्तासा सर्वासामेव नित्यशः ।
 सर्वासामेव जातीना त्रिजातिस्तु ‘गण स्मृतः ॥ ९२ ॥
 सर्वथा चैव विज्ञेया ‘वर्धमानस्वरास्तथा ॥
 एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरोऽथ चतु स्वर ।
 पञ्चस्वरो षट्स्वरश्च तथा सप्तस्वरोऽपि वा’ ॥ ९३ ॥

‘अथ पञ्चस्वरपरा ‘तारगति ।

अ‘शात्तारगति विद्याद् आ चतुर्यस्वरात्रिह ।
 ‘पञ्चमं त्वथवा गच्छेत्ततोऽ‘शविहितं त्रिह ।
 आ पञ्चमात् ‘सप्तमाद् वा नात परमिहेष्यते ॥ ९४ ॥

त्रिविधा मन्द्रगति —अ शपरा न्यासपरा’ अपन्यासपरा चेति ।
 ‘मन्द्रस्त्वशात् परो नास्ति न्यासे तु द्वौ व्यवस्थितौ ।
 ‘गान्धारे च ग्रहे न्यासे ‘दृष्टमार्गमर्थेयतम् ॥ ९५ ॥

द्विविधमल्पत्वं लङ्घनाद् अनभ्यासाच्च । ‘तत्र पाड्यौडधितकरणत्थम्
 ‘अ‘शानां गीतानाम् आन्तरमार्गम् उपगतानां स्वराणां लङ्घनात् । अनभ्यासाच्च
 सरुदुष्धारण यथाजाति । तद्वन् बहुत्वम् अल्पत्वविपर्ययाद् ‘द्विविधमेवा-
 न्येषामपि यलिना सञ्चार ।

‘अल्पत्व च बहुत्व च ‘तथा पूर्वविनिश्चयात् ।
 जातिस्वरैश्च नित्य स्यात् ‘जात्यल्पत्वं द्विधा च तत् ॥ ९६ ॥

92 (C 87b 88a K 98b 99a) ¹C च शचच्च प्रहास्तासा K प्रहास्तासा ²K तथा कृता
 93 (C 88b 89, K 99b-100) ¹K वर्धमानस्वरा यथा ²K adds after
 this, 11 couplets (101 113) which seem to be spurious ³K om च
⁴C adds कच्छायात् after स्वरपरा 94 (C 92b 93, K 78 prose 79) ¹K om this
 hem ²Kall: on SR I 7 35 36 reads पञ्चमाद्, Matanga p 58 so, but OK पञ्चमाद्
³C adds चेति after न्यासपरा 95 (C 94 89 prose, K 79 prose 80 81 prose)
¹C मन्त्री च शपरा K मन्त्रस्त शपरी but Kall: (SR I 7 37 39) reads मन्त्रस्त मात् परी
²K गान्धारे न्यासनिर्देश, Kall: (loc cit) गान्धारे न्यास-निर्देश ³K अथम धैरतम् Kall: (loc
 cit) अथम धैरतम् ⁴C om तत्र ⁵C puts गीतानाम् आन्तरमार्गम् before पाड्यौड
⁶C च शाना गीतानामान्तरमार्गम् उपगतानां स्वराणां ⁷C द्विविधमेवामन्येषामपि 96 (C 90,
 III 82) ¹K अल्पत्वे च बहुत्वे च ²C यदापूर्वे विनिश्चयात् ³C अल्पत्वत्वं विधानतः

सञ्चारोऽशवलस्थानामल्पतु दुर्गलेषु च ।

१द्विविधोऽन्तरमार्गस्तु जातीना व्यक्तिकारक ॥ ९७ ॥

१पट्स्वरं पाडयित चतुर्दशविं सप्तचत्वारिंशत्प्रकारम् । पूर्वोक्तविधानं यथा ज्ञात्यशप्रकारैरिति ।

पञ्चस्वरमौडयित वित्तेयं दशविं प्रयोगज्ञे ।

त्रिंशत्प्रकारविहित पूर्वोक्त लक्षण १चास्य ॥ ९८ ॥

पट्स्वरस्य १प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।

चतुस्वरप्रयोगोऽस्ति द्वाषष्ट्युपास्य ॥ ९९ ॥

अथ न्यास — अंशस्तमाती स चैकत्रिंशतिविध । तद्वदपन्यासोऽपि अशमध्ये पट्पञ्चाशत्सप्य ।

१न्यासो ह्यंशस्तमाती स चैकत्रिंशतिविधो विधातव्य ।

पट्पञ्चाशत्सप्योऽंशमध्येऽपन्यास एव स्यात् ॥ १०० ॥

एवमुक्तमिदं सम्यग् जातीनां लक्षण मया ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न्यासोपन्यासरूपनम् ॥ १०१ ॥

अंशा स्मृ पञ्च पङ्जाया निपाठ्यर्पमर्जिता ।

१अपन्यासो भवेदत्र गान्धार पञ्चमस्तथा ॥ १०२ ॥

१न्यासश्चात्र भवेत् पङ्जो लोप्य सप्तम एव तु ।

पाडव सप्तमापेतम् अर्पौ वै सप्तमपमौ ॥ १०३ ॥

पङ्जगान्धारसन्धारस्तथा घैघतपङ्जयो ।

गान्धारस्य १च यादुन्य त्वन्न कार्यं प्रयोक्तृभि ॥ १०४ ॥

97 (C 91 K 83) १C विविधो for विविधी २C om this prose passage

98 (C 94 ka, K 84) १K लक्ष्य 99 (C 95 K 85, 60 prose) १C इदानीं, १C चतुस्वरप्रयोगोऽपि देशापेक्ष प्रवृत्ति २K च गमसामौ K reads this after एकत्रिंशतिविध

and om च ४C reads स च कदाचित् जगद्वन्द्वोपन्यास स for तदपन्यासोऽपि च गममध्ये

100 (K 81) १C om this च ग in this complet has been emended to च ग

101 (C 96 100a) १K om this २C wrongly repeats here 62b 102 (C

97a, E 112) १C om this hem 103 (C 97b 98a K 113) १C as न्यास सर्व

उपन्यासो धाता गान्धारपमौ २CK सप्तमोपेत 104 (C 98b 99a, K 114) १K तु

for च

१अंशजातास्तथार्पभ्यान्निपादपर्मधैघता ।
 एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्च ऋषभः स्मृतः^१ ॥ १०५ ॥
 अत्पत्वं च विशेषेण भवेत् पाडवकारिण ।
 लङ्घन पञ्चमस्यैव स्यादारोहणसंश्रयात् ॥ १०६ ॥
 पट्स्वर सप्तमहीने पञ्चस्वर्ये च पञ्चमम् ।
 धिवादिनां स्वराणां च संचारोऽत्र विधीयते ॥ १०७ ॥
 १धैघत्यां वैघतो न्यासः स्यादशौ धैघतर्पभौ ।
 अपन्यासा भवन्त्यत्र धैघतर्पभमध्यमा ॥ १०८ ॥
 पट्जपञ्चमहीनं च पञ्चस्वर्यं विधीयते ।
 १पञ्चमेन धिना चैव पाडवं परिकीर्तितम् ॥ १०९ ॥
 आरोहिणौ च कर्तव्यौ लङ्घनीयौ तथैव च
 २निपादश्चर्पभश्चैव गान्धारो बलघास्तथा ॥ ११० ॥
 १निपादिन्यां नैषादोऽंशा गान्धारस्त्वर्पभः स्मृतः ।
 एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्चैवान्न सप्तमः ॥ १११ ॥
 १धैघत्या इय कर्तव्यौ पाडयौडधिते तथा ।
 तद्वच्च लङ्घनीयौ तु बलघन्तौ तथैव च ॥ ११२ ॥
 १अंशास्तु पट्जकैशिन्या पट्जगान्धारपञ्चमा ।
 अपन्यासा भवन्त्यत्र पट्जसप्तमपञ्चमाः ॥ ११३ ॥
 १गान्धारश्च भवेन्न्यासो २हीनस्वर्यं न चान्न तु ।
 हीनस्वरस्याभावात् तु सम्पूर्णां चैवमिष्यते ।
 दौर्वल्यं चान्न कर्तव्यं धैघतस्त्वर्पभस्य च ॥ ११४ ॥
 पट्जश्च मध्यमश्चैव निपादो धैघतस्तथा ।
 स्युः पट्जोदीव्यद्यत्यशा २न्यासश्चैव तु मध्यमः ॥ ११५ ॥

- 105 (C 99b 100b K 115) ^१K आर्पभ्यां तु भवन्त्यां शा धैघतर्पभसप्तमाः 106 (C 101 K 116) 107 (C 102 K 117) 109 (C 103 , K 118) ^१K धैघत्यां धैघतर्पभसप्तमाः न्यासः स्यादशौ त
 109 (C 104a K 119) ^१O om this hem
 110 (C 104b, K 120) ^१O om this hem 111 (K 121) ^१C om this couplet
 112 (K 122) ^१O om this couplet 113 (K 123) ^१C om this couplet
 114 (K 124) ^१O om this couplet ^२C हीनस्वर्यं [१] भावात् सम्पूर्णां चैवमिष्यते
 for हीनस्वर्यं न चान्न तु 115 (C 105b 106a , K 125) ^१O धैघतं च २O न्यासः मध्यम इत्यते

'अपन्यासो भवन्यस्या धैवत पङ्क्त्य एव च ।
 परस्परामिहाशाना संचारश्च विधीयते ॥ ११६ ॥
 'पञ्चमर्षमहीन तु पञ्चस्वर्यं विधीयते ।
 ऋषभ पाङ्के हीनो गान्धारश्च बलीभवेत् ॥ ११७ ॥
 'सर्वेऽशा पङ्क्त्यमध्याया 'अपन्यासास्तु एव च ।
 'पङ्क्त्यो वा मध्यमो वापि न्यास कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ ११८ ॥
 'गान्धारसप्तमापेतं पञ्चस्वर्यं विधीयते ।
 पाङ्क्व 'सप्तमापेतं चात्र कार्यं प्रयोगतः ॥ ११९ ॥
 सर्वस्वराणां सञ्चार 'इष्टस्तस्या प्रयोक्तृभिः ।
 पङ्क्त्यप्रामाधिता ह्येता विज्ञेया सप्त जातयः ॥ १२० ॥
 अतः 'ऊर्ध्वं' प्रवक्ष्यामि मध्यमप्रामसञ्चिता
 'अंशांस्तु पञ्च गान्धार्या धैवतर्षमयर्जिता ॥ १२१ ॥
 'अपन्यासत्वमस्यास्तु पङ्क्त्यपञ्चमयोरपि ।
 'गान्धारश्च भवेन्न्यास पाङ्क्व चर्षभ विना ॥ १२२ ॥
 ऋषभधैवतापेतं तथा चौडयितं भवेत् ।
 लङ्घनोयौ च तौ नित्यमृषभो धैवतं व्रजेत् ॥
 पङ्क्त्यमध्यमयोरत्र बाहुल्यं सविधीयते ॥ १२३ ॥
 'गान्धारोविहितं न्यास हीनस्वर्यं च लक्षणम् ।
 सर्वं च रक्तपूर्वाया गान्धार्याश्च विनिर्दिशेत् ॥ १२४ ॥

- 116 (C 106b-107a, K 126) ¹C अपन्यासविधिं साता धैवतर्षम एव च ²C परस्परं
 प्रादुर्गमी गान्धारिनुपमी भवेत् 117 (C 107b 108a, K 127) ¹C पञ्चमस्वरहीन ²K तु तत्र वै
³C नदने च तयो भवेत् 118 (C 108b 109a K 128) ¹C सर्वेषां for सर्वेषा
²C अपन्यासा त ³C पङ्क्त्य मध्यमश्च न्यासी काजौ 119 (C 109b-110a, K 129)
¹C K. गान्धारसप्तमापेत ²K तु तत्र वै ³C ऋषभ पाङ्के हीनो दुर्बल स विज्ञेय
⁴K सप्तमापेत 120 (C 110b 111a, K 130) K दृष्टस्तथा 121 (C 111b 112a,
 K. 131) ¹K पर for ऊर्ध्वं, K गान्धार्या पञ्चमयोरत्र धैवतर्षमयर्जिता 122 (C 112b-
 113a, K 132) ¹K अपन्यासो भवेन्न्यास पङ्क्त्य पञ्चम एव च ²K गान्धारिज
 123 (K 133) ¹C on this couplet, but reads in its place the following
 धैवतर्षम गान्ध्या कर्तव्यं सविधीयते ॥ and प्रयोक्तृभिः प्रयोक्तव्यं गान्धारस च नदनम् (C 113b, 114a)
 124 (C 115, K 134 135a) ¹C गान्धारो विहित

'धलघन्तौ विधातव्यौ धेवत सप्तमस्तथा ।
 गान्धारपङ्क्तयोरत्र सञ्चारद्वर्पभं विना ॥ १२५ ॥
 'अपन्यासस्तु कार्यं स्यादेक एवात्र मध्यमः ।
 'गान्धारोदीच्यवायां तु तावशौ पङ्क्तमध्यमौ ॥ १२६ ॥
 पञ्चस्वर्यं 'भरेद्वात्र 'पाट्स्वर्यमृषभं विना ।
 'अस्यास्त्वल्पवहुत्वस्य न्यासापन्यासयोस्तथा ।
 य पङ्क्तोदीच्यवायास्तु सर्वोऽत्र स विधि स्मृतः ॥ १२७ ॥
 'मध्यमायां भवन्त्यशा 'सपङ्क्तपञ्चममध्यमाः ।
 'पञ्चमो धेवतश्चेद्यापन्यासस्तत्र एव तु ॥ १२८ ॥
 'न्यासो मध्यम एवात्र द्विधृत्योर्हीनता भरेत् ।
 'गान्धारो सप्तमापेत पञ्चस्वर्यं' विधीयते ॥ १२९ ॥
 'गान्धारहीनं पट्स्वर्यं बाहुल्यं पङ्क्तमध्यमो ।
 'गान्धारस्य च शैर्बल्यं मध्यमाया विधीयते ॥ १३० ॥
 मध्यमोदीच्यवायास्तु 'पञ्चमो-शो प्रकीर्तितः ।
 शेषो विधितु कर्तव्यो' गान्धारोदीच्यवा गतः ॥ १३१ ॥
 'द्वावंशावपि पञ्चम्या भवतः पञ्चमर्पभौ ।
 'अपन्यासो निपादश्च पञ्चमर्पभसयुतः ॥ १३२ ॥
 'न्यासः पञ्चम एव स्यात् मध्यमर्पभहीनता ।
 'मध्यमायां तु कर्तव्ये पाठवौडविते यथा ॥ १३३ ॥

- 125 (C 116, K 135b-136a) ¹K बलिनी भवतयात्र धेवत सप्तमस्तथा 126 (C 117, K 136b-137a) ¹K अपन्यासस्तु कार्यं स्यादेक एव मध्यमः कृत ²K गान्धारोदीच्यवांशौ च विधीयौ पङ्क्तमध्यमौ 127 (C 118, K 137b-138) ¹K न पाठ्याय for भवेद्वात्र ²C पाट्स्वर्यं चर्पभं ³C adds कार्योऽन्यासमर्पभौ न्यासोऽप्यत्र एव तु । ततान्यत्वाद् द्विधृत्यौ पङ्क्तोदीच्यवातीसमा (C 118b-119a) 128 (C 119b-120a, K 139) ¹C मध्यमाया ²K विना गान्धारसप्तमौ ³K एत एव अपन्यासा न्यास एव हि मध्यमः for this hem 129 (C 150b K 140a) ¹K om this hem ²C om this hem 130 (C 121, K 140b-141) ¹C गान्धारहीनं बाहुल्यं पट्स्वर्यं पङ्क्तमध्यमो ²K for this the following पाट्स्वर्यं बाहुल्यं च कर्तव्यं तु प्रतीयते । पङ्क्तमध्यमयोऽत्र कार्यं बाहुल्यमेव च । गान्धारहीनं चारिद्वयं कार्यं प्रतीयते ॥ 131 (C 122, K 142) ¹K पञ्चमर्पभौ न दीयते ²C 'दीच्यवा' 132 (C 123, 124a, K 143) ¹K for this couplet बाहुल्यं पञ्चम पञ्चमस्तथा । संनिपादापन्यासौ न्यासश्चेत्यत्र पञ्चमः ॥ 133 (C 124a, K 144a) ¹K om this hem ²O, om this hem ³Emend नदा into ददा

'दुर्वलादचात कर्तव्या पङ्जगान्धारमध्यमा ।
 'क्षुर्याद्याप्यन्न सञ्चार मध्यमस्यर्पमस्य च ॥
 'गान्धारगमन चाल्पं सप्तम्यां संप्रयोजयेत् ॥ १३४ ॥
 अथ गान्धारपञ्चम्या, 'पञ्चमोऽंश प्रकीर्तित ।
 'पञ्चमश्चर्पमश्चैव अपन्यासौ प्रकीर्तितौ ॥ १३५ ॥
 'गान्धारोऽल भवेन्नासौ हीनस्वर्यं च नेष्यते ।
 पञ्चम्यास्त्यय गान्धार्या सञ्चारश्च विधीयते ॥ १३६ ॥
 मृपम पञ्चमश्चैव गान्धारोऽय निपादवान् ।
 चत्वारोऽंशा 'भक्त्यान्ध्या अपन्यासास्त एव च' ॥ १३७ ॥
 गान्धारश्च भवेन्नासौ 'पङ्जापेतश्च पाङ्गवम् ।
 'गान्धारपङ्जयोरल सञ्चार स्यात्परस्परम्परम् ॥ १३८ ॥
 'पट्टसप्तमयोश्चात 'न्यामो गत्यनुपूर्वश ।
 पङ्जम्य लङ्घन 'चात नास्ति चौडवित 'तथा ॥ १३९ ॥
 'नन्दयन्त्या भवत्यश- पञ्चमो नित्यमेव तु ।
 स्यातामस्यामुपन्यासो मध्यम पञ्चमस्तथा ॥ १४० ॥
 'पाङ्ग पङ्जहीन तु लङ्घनीय स एव तु ।
 भान्धीधत्तसञ्चारो नित्यमृपमस्य च लङ्घनम् ॥ १४१ ॥
 'तल मन्द्रगति- प्रोक्ता नित्य गानप्रयोक्तृभि ।
 'तारगत्याथ पङ्जन्तु कदाचिन्नातिवर्तते ॥ १४२ ॥
 'गान्धारश्च ग्रह कार्यस्तथा न्यासश्च नित्यश ।
 'कर्मारल्या भवन्त्यश पञ्चमर्पमवैयता ॥ १४३ ॥

- 134 (C 124b, 125a, K 144b 145) ¹K दीर्घ्य चात विज्ञेय पङ्जगान्धारपञ्चमे
²K कुर्वाद्यान् सञ्चार पञ्चमस्यर्पमस्य च, ³K गान्धारगमन चैव कार्यमन्यथ सप्तम 135 (C 125, K 146) ¹C पञ्चमाथ ²C पञ्चमश्चर्पमश्चैव 136 (C 127 K 147) ¹K न्यासपात
 1 गान्धार स च पूर्वस्मिन्मवित, गान्धारपञ्चमाथा च सञ्चारोऽल विधीयते 137 (C 128, K 148)
¹K, भवन्त्यान्, ²K तु for च 138 (C 129 K 149) ¹K पङ्जोपेत ²K 'जयोद्यापि
 139 (C 130, K 150) ¹K सप्तमय च पङ्जस्य ²C न्यासगत्यापूर्वम ³K कार्ये for
 वान, ⁴K सदा for तथा 140 (C 131, K 151) ¹K नन्दयन्त्या क्रमात्पञ्चमस्यामीऽथ
 एव च । गान्धारी मध्यमश्चैव पञ्चमश्चेति नित्यम् । 141 (C 132, K 152) ¹K पङ्जनामो
 लङ्घनीय चान्धारीसञ्चार इष्यते । लङ्घनपञ्चमश्चैव तल मन्द्रगत श्रुतम् । 142 (C 133, K 153a)
¹ See above note 1 to 141 ²K तारगत्याथ पङ्ज न्यात् 143 (C 134, K 153b-
 154a) ¹C गान्धारे च, ²C नाथय ³K कर्मारल्या श्रुता छ श

'निपादस्त्वेति चत्वारो ग्रहाश्च परिकीर्तिता ।
 एत एव ह्यपन्यासा न्यास पञ्चम इष्यते ॥ १४४ ॥
 होनस्वर्यं न चात्र स्याद्वनशा बलिनस्तथा ।
 गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो गमनं भवेत् ॥ १४५ ॥
 'कैशिन्यास्तु भवेन्त्यंशा' सर्वे चर्पमवर्जिता ।
 एत एव अपन्यासा न्यासौ गान्धारसप्तमौ ॥ १४६ ॥
 धैवतेऽशो निपादे च न्यास पञ्चम इष्यते ।
 'दौर्घ्यल्यनृपभत्यान् लङ्घनं च विशेषत ॥ १४७ ॥
 'अपन्यास' कश्चिच्च ऋपमोऽपि भवेदिह ।
 ऋपम पाडये ह्रीनो धैवतश्चरमं विना ॥ १४८ ॥
 'तथा चोडयितं कार्यं यलिनौ चाद्यपञ्चमौ ।
 'पङ्कजमध्यावदन्नापि सचारस्तु विधीयते ॥ १४९ ॥
 पद्यमेता बुधैर्होया ज्ञातयो दशलक्षणा ।
 'स्वै त्वैश्च करणैर्योज्या पदेष्वभिनयैरपि ॥ १५० ॥
 'भासामिटानीं वक्ष्यामि रसभाषधिकल्पनम् ।
 'कार्या यस्मिन् रसे याश्च ताश्च मे सन्निबोधत ॥ १५१ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे धातोद्यविधिर्नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

144 45 (C 135 136 K 154b, 155) ¹K reads for 144 145 the following
 धैवतस्य निपादस्याप्यन्यासात् एत एव । पञ्चमस्य भवेत्तासी होनस्य च न चात्र गुः । गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो
 गमनं भवेत् । 146 (C 137 K 156) ¹K. 'कैशिन्यास्तु विशेषेण अत्र सर्वेऽपि विना
 147 (C 138 K 157a, 159a) ¹C दौर्घ्यल्यनृपभत्या 148 (C 139a, 140a .
 K 157b, 159a) ¹C अपन्यास लङ्घनं वाङ्मय च कदाचन ²K चापञ्च पाडय पात्र (पात्र)
 धैवतचरमवर्जितम् 149 (C 140b 141a K 158b, 159b) ¹K तथा चौडयितं चात्र
 यलिनौ वङ्गपञ्चमी, [ ] चावदोडयितो गान्धार वङ्गपञ्चमी चन्द्रपञ्चमी ²C भवेत्तासी द शङ्कः वङ्गपञ्च-
 पदिपते (C 139b) 150 (C 141b C 160) ¹C om this hem K. सर्वेष्वेव
 151 (C 141 c, [ ] 161) ¹C om. this hem ²K reads कदा वङ्गपञ्चमी वङ्गपञ्चमी
 [ ] यलिनौ च ।

एकोनविंशोऽध्यायः

^१पङ्गोदीच्यवती चैव ^२पङ्गमध्या तथैव च ।
^३मध्यमपञ्चमबाहुल्यात् कार्यं शृङ्गारहास्ययो ॥ १ ॥
^४पाङ्गी त्वयार्पमी चैव ^५पङ्गर्पमग्रहस्वरात् ।
^६वीररौद्राहुतेऽप्येते ^७प्रयोज्या गानयोक्तृभि ॥ २ ॥
^८निपादोऽंशे च नैपादी गान्धारे पङ्गकैशिको ।
^९करुणे च रसे कार्या जातिर्गानविशारदे ॥ ३ ॥
^{१०}धैवती धैवताशा च बीमस्ते समयानके ।
^{११}धैवती करुणे योज्या चोन्मादे पङ्गमध्यमा ॥ ४ ॥
^{१२}ध्रुवाधिष्ठाने कर्तव्या ^{१३}जातिर्गान[प्रयोक्तृभि] ।
^{१४}रसं कार्यमवस्थां च हात्वा [नाट्ये प्रयत्नत] ॥ ५ ॥
^{१५}पङ्गप्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेया जातयो युयै ।

अत परं प्रवक्ष्यामि ^१मध्यमप्रामसश्रया ॥ ६ ॥
^२गान्धारीरक्तगान्धार्योर्गान्धारोऽंशोऽपत्ति ।
^३करुणे तु रसे ^४कार्यो निपादेऽंशे तथैव च ॥ ७ ॥
^५मध्यमा पञ्चमी चैव नन्दयन्ती तथैव च ।
^६गान्धारपञ्चमी चैव मध्यमोदीच्यवा तथा ॥ ८ ॥

- 1 (C 1, K 1) ^१K पङ्गोदीच्यकर ^२K बहुमध्य for पङ्गमध्या and C om च at the end ^३C पङ्गमध्यव for मध्यमपञ्चम 2 (C 2 K 3) ^१C वावमी चैव पाङ्गी च for पाङ्गी त्वयार्पमी चैव ^२K स्वराश्च परितस्तु ह्येते for पङ्गमग्रहस्वरात् ^३C वीररौद्रं च रौद्रं च ^४C निपादाद् परिचयान for प्रयोज्या etc 3 (K 3) ^१K निपादङ्गं नैपादी गान्धारे पङ्गकैशिको ^२C gives in its place only गान्धारोऽंशोऽपत्ति च करुणे पङ्ग कैशिको (3a) 4 (C 3b, K 4) ^१K धैवताशा -C om this hem 5 (C 4, K 5a) ^१K जातिगाने ^२CK प्रयत्नत ^३K om this hem ^४C योज्या प्रयोक्तृभि 6 (C 5, K 5b, 6a) ^१C मध्यमप्रामसमाश्रया 7 (C 6 K 6b, 7a) ^१C ^०गान्धार्यो, K ^०गान्धारा ^२CK कार्य ^३C जातिगाने प्रयोक्तृभि for निपादेऽंशे etc 8 (C 7a, 8a, K 7b-8a) ^१C मध्यमादीच्यवा चैव गान्धारीदीच्यवा तथा

मध्यमपञ्चमबाहुल्यात् 'कार्या शृङ्गारहास्ययोः ।
 कर्मारवी तथा चान्ध्री 'गान्धारोद्गीच्यवा तथा ॥ ९ ॥
 'वीरे रौद्रेऽद्भुते कार्या पङ्जर्पभांशयोजिता ।
 कैशिकी धैर्यतांशा स्याद् बीमस्ते समयानके ॥ १० ॥
 एकैच पङ्जमध्या ज्ञेया 'सर्वरससंश्रया जाति ।
 तस्या 'ह्रशा सर्वे 'स्वरास्तु विहिता प्रयोगविधौ ॥ ११ ॥
 यो यदा बलवान् यस्मिन् स्थरो 'जातिसमाश्रयात् ।
 'तत्प्रयुक्ते रस्ते गानं कार्यं' गेये प्रयोक्तृभिः ॥ १२ ॥
 मध्यपञ्चमभूयिष्ठं 'गान शृङ्गारहास्ययोः ।
 पङ्जर्पभप्रायकृतं धीररौद्राद्भुतेषु च ॥ १३ ॥
 'गान्धारसप्तमप्रायं करुणे गानमिष्यते ।
 तथा धैर्यतभूयिष्ठ बीमस्ते समयानके ॥ १४ ॥
 सर्वेष्वंशेषु ' [स्वरः] नियमोक्तविधानेन सप्रयोक्तव्या ।
 काकत्यन्तरविहिता विशेषयुक्तास्तु यलघन्त ॥ १५ ॥
 एवमेता सुधैर्ज्ञेया जातयो 'रससंश्रया ।
 ('वाद्यप्रयोगविहितान् स्वरादचैव नियोधत ॥ १६ ॥
 हास्य शृङ्गारयो कार्या स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ।
 पङ्जर्पमौ च कर्तव्यौ धीररौद्राद्भुतेष्वथ ॥ १६क ॥
 गान्धारश्च निपादश्च कर्तव्यौ करुणे रस्ते ।
 धैर्यतश्च प्रयोक्तव्यौ बीमस्ते समयानके ॥ १६ख ॥)
 धत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यर्णालंकारलक्षणम् ।
 आरोही चावरोही च स्वायिसञ्चारिणौ तथा ॥ १७ ॥

9 (C. 7a, 9a, K 8b 9a) ¹h कार्या C कार्ये ²C निपादादीपनित for गान्धारो
 यवा तथा 10 (C 8b, 10, K 9b 10a) ¹C for this couplet पङ्जर्पभांशनियता
 कर्तव्या धीररौद्रयोः ॥ ८ ॥ कैशिकी धैर्यतांशा स्यात् तथा गान्धार पञ्चमोः । अयोः स्यात् सुधैः सप्तमः
 बीमस्ते समयानके ॥ १० ॥ 11 (C 11, K 10bc) ¹C रणार्थवदा ²K स्वशा
³K स्वराद्भुतेष्वथ 12 (C 12, K 11) ¹h जातिसमाश्रय ²h तत्प्रयुक्ते
 13 (C 13, K 12) ¹C काक्यशङ्करयोर्भवेत् for गानं etc 14 (C 14 K 13) ¹h गान्धार
 सप्तमप्राय 15 (C 15 K 16) ¹OK रवा 16 (C 16 K 16a) ¹C रव for पादा
²Should there be पादय for वाद्य ? cf XIX 39ff 16 la kha occur only in C
 (16b 18). 17 (C 19; K 16b 17a)

वर्णाश्चत्वार एवैते अलंकारास्तदाश्रया ।
 आरोहन्ति स्वरा यत्र 'आरोहीति स भण्यते ॥ १८ ॥
 यत्र 'चैवावरोहन्ति सोऽवरोहीति 'सञ्ज्ञित ।
 स्थिरा स्वरा समा यत्र 'स्थायी वर्ण स उच्यते ।
 सञ्चरन्ति स्वरा यत्र स सञ्चारीति 'सञ्ज्ञित ॥ १९ ॥
 'शारीरस्वरसम्भूता-^१स्त्रिस्थानगुणगोचरा ।
 चत्वारो लक्षणोपेता वर्णा ह्येते प्रकीर्तिता ॥ २० ॥
 'एव लक्षणसयुक्त यदा वर्णौ तु कर्पति ।
 तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्विज्ञेया रससम्भवा ॥ २१ ॥
 एते वर्णास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो 'गानयोगतः ।
 'एताश्च समाश्रितान् सम्यगलकारान्निबोधत ॥ २२ ॥
 'प्रसन्नादि प्रसन्नान्त प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
 प्रसन्नमध्यश्च '[समो विन्दुर्येषुस्तथै]व च ॥ २३ ॥
 'सन्नित्तप्रवृत्तश्च कम्पित कुहरस्तथा ।
 'रेचिताप्यस्तथा चैव प्रेहोलितक एव च ॥ २४ ॥
 मन्द्रतारप्रसन्नश्च तारमन्द्रप्रसन्नत ।
 'प्रस्थारश्च प्रसादश्च तथोद्वाहित एव च ॥ २५ ॥
 'अवलोकित [क्रमश्च] निष्कृजितक एव च ।
 उद्गमिता ह्यादमानश्च रञ्जितश्च तथा पर ॥ २६ ॥
 भाषतकाप्यो विज्ञेय परिवर्तक एव च ।
 उद्ग्रहितस्तथाक्षित सम्प्रदानं 'तथा पर ॥ २७ ॥

18 (C 20 K 17b 18a) ^१K चानीही स तु सञ्ज्ञित 19 (C 21, K 18b 19)
^१K चैवावरोही च ^२K सञ्ज्ञित for मण्डते ^३C स्थिरस्वरा ^४C स्थायिच ^५ स सञ्ज्ञित
^५C स्वय for स्वरा ^६K कौतितव for सञ्ज्ञित 20 (C 22, K 20) ^१C शरीरस्वर^०
^२K ^०तस्त्रिस्थान^० ^३K सन्न for सञ्ज्ञित 21 (C 23 K 31) ^१एव पद (Ag)
22 (C 24, K 22) ^१K गौतम्योजका for गानयोगत ^२K एतानेवानुती भूय हल^० for
समाश्रितान् सम्यगन्^० 23 (C 25) ^१K om 24 30 ^२C समीपस्थिर एव च See
also C 31b 24 (C 26) ^१C आश्रितवति प्रतिय ^२C रोचितव्यवस्था, ^३ See 23 note 1
25 (C 27) ^१C प्रसारश्च ^२ See 23 note 1 26 (C 28) ^१C चानीकितस्तथैव
^२ See 23 note 1 27 (C 29) ^१C तदा for तथा

हसिताख्योऽथ हुकारः सन्धिप्रच्छादनस्तथा ।

'विधूनाख्यस्तथा [ज्ञेयो] भातवर्णस्तथैव च ॥ २८ ॥

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।

'प्रसन्नमध्यश्च तथा 'समो रेचित एव च ॥ २९ ॥

प्रस्वारश्च प्रसादश्च स्थायिवर्णसमाश्रयः ।

अथ 'संचारिजान् भूय कीर्त्यमानान् नियोधत ॥ ३० ॥

'मन्द्रतारप्रसन्नादिर्विन्दुः प्रेहोलितस्तथा ।

'सनिन्धुत्तप्रवृत्तश्च रेचितः कम्पितः समः ॥ ३१ ॥

'कुहरदचैव वेणुश्च 'रञ्जितो ह्यवलोकिता ।

'भावर्तकपरिवर्तौ 'ज्ञेयाः सञ्चारिणस्तथा ॥ ३२ ॥

'निष्कृजितः सहकारः 'हसितः 'विन्दुरेचितम् ।

प्रेहोलितं तथाक्षिप्तं 'विधूनोदघटितं तथा ॥ ३३ ॥

'ह्लादमानः सम्प्रदानः 'सन्धिप्रच्छादनः तथा ।

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः इति चारोहिणः स्मृताः ॥ ३४ ॥

'विधूनोः भातवर्णश्च तथोद्वाहित एव च ।

'उद्गीतश्च तथा वेणुरित्येते ह्यवरोहिणः ॥ ३५ ॥

सप्तरूपगता ज्ञेया अलंकारास्त्वियमे बुधैः ।

नेप्यन्ते हि ध्रुवाप्येते जातिवर्णप्रकर्षणान् ॥ ३६ ॥

विन्दुर्व्यापि हि वेणुर्वा ये चान्येऽपि प्रकीर्तिताः ।

ते ध्रुवाणां 'प्रयोगेषु न कार्याः स्वप्रमाणतः ॥ ३७ ॥

28 (C 30) ¹C विधूनाख्यस्तथा

² See 25 note 1

29 (C 31, K 23) ¹C. तथा

प्रसन्न एव च for प्रसन्नमध्यस्तथा

²C. सनिन्धुत्त एव. K. समरेचित, Ag. समरेचित

30 (C 32, K 24) ¹K. प्रसारण

²K. मन्थितान्

31 (C 33, K 25) ¹C. मन्थितान्

प्रसन्न एव. K. मन्थितान् प्रसन्नदि

²C. तारमन्द्रप्रसन्न एव. K. तारमन्द्रप्रसन्न एव. for the accepted reading from Ag p 532

32 (C 34, K 26) ¹C. कुहर⁰ for कुहर

²K. रञ्जिता

³CK. पतानी, ⁴K. रञ्जिता

33 (C 35, K 27) ¹C. निष्कृजितः सहकारः K. निष्कृजितः

वेणुश्च. ²K. रञ्जितो ³K. ⁰ह्येव च for ⁰रेचितम् ⁴K. विन्दुर्व्यापि for

विधूनोदघटितः तथा (MC. विधूनोदघटितः) 34 (C 36, K 28) ¹K. ह्लादमानः for ह्लादमानः

²C. रञ्जिता ह्लादमानः, ³K. रञ्जिता 35 (C 37, K 29) ¹CM. विधूनो H. विधूनो.

²K. रञ्जिता ⁰ for रञ्जिता ³K. रञ्जिता तथा रञ्जिता विधूनो for रञ्जिता etc.

36 (C 38, K 30) ¹K. नेप्यन्ते हि ध्रुवाप्येते जातिवर्णप्रकर्षणान् 37 (C 39, K 31a)

¹K. om thus hem ²K. ह्येव विधूनो रञ्जिता तथा

यस्मादर्यानुरूपा ^१हि ध्रुवा ^२काव्यार्थदर्शिका ।
 वर्णानां तु पुनः कार्यं कृशत्वं पदसम्यगम् ॥ ३८ ॥
^३ये तु प्रयोगं गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ।
 प्रसन्नादि प्रसन्नान्त प्रसन्नाद्यन्त एव च ॥ ३९ ॥
 'तथा प्रसन्नमध्यश्च विन्दुः ^४कम्पितरेचितौ ।
 'तारश्च तारमन्द्रश्च तथा तारतरः पुनः ^५ ॥ ४० ॥
 'प्रेक्षोलितस्तथा मन्द्रो मन्द्रतारः समस्तथा ।
 स्यान्निवृत्तप्रवृत्तश्च प्रसादोऽपाग एव च ॥ ४१ ॥
 'ध्रुवलोकस्तथा वेणुरित्येते सर्ववर्णगाः ।
 स्याद्विघर्णादृते त्वन्ये सर्ववर्णाः प्रयोगिनः ॥ ४२ ॥

'अत ऊर्ध्वं' प्रवक्ष्यामि वर्णालंकारलक्षणम् ।
 क्रमशो दीप्यते यत्तु प्रसन्नादि स कथ्यते ॥ ४३ ॥
 व्यस्तोच्चारित एवैव प्रसन्नान्तोऽभिधीयते ।
 आद्यन्तयोः प्रसदनात् प्रसन्नाद्यन्त इष्यते ॥ ४४ ॥
 प्रसन्नमध्यो मध्ये तु प्रसन्नत्वादुदाहृतः ।
 सर्वसाम्यात् समो द्वयोः स्थितस्त्वेकस्वरेऽपि यः ^१ ॥ ४५ ॥
 विन्दुरेककलस्तारः ^२स्पृष्टा च पुनरागतम् ।
 'स्यान्निवृत्तप्रवृत्तश्च मन्द्रः गत्वा समागतः ॥ ४६ ॥

DS (C 40, K 31b 32a) ^१K °दि for हि ^२C काव्यार्थदर्शिका, for काव्यार्थ° ^३K सुमे
^४C तु पदस (N प्र का)शयम् 39 (C 41, K 32b 33a) ^५K यत् प्रयोगे गच्छन्ति 40 (C 42,
 K. 33b) ^६K puts तथा after प्रसन्नमध्यश्च ^७C °रेचिता ^८K om. this hem
 41 (C 43, K 34) ^९C °स्यतारमन्द्रतार 42 (C 44 K 35) ^{१०}K कम्पितरेचितौक-
 शेत्पित्येके सर्ववर्णगाः । स्याद्विघर्णा इवेतेषां सप्तवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ 43 (C 45, K 36a) ^{११}K
 om this hem ^{१२}K दीप्यते य स्यात् 44 (C 46 K 36b 37a) ^{१३}K प्रसन्नान्तो
 विधीयते ^{१४}C प्रसन्नान्त K प्रसन्न(दो)नात् 45 (C 47, K 37b 38a) ^{१५}C ध्रुवलोकस्तथा
^{१६}K reads after it the following श्रुतयोऽन्या द्वितीयस्तां मद्रुमप्रायता ज्ञता । आद्यतल तु
 चिद्वीच सदुल तु विपर्ययम् । अखरे मध्यमल च श्रुतीनामेव निर्णयः । दीक्षायते कश्चात्ता मद्रुमप्रायता ।
 46 (C 48, K 40b) ^{१७}K कम्पितश्च कवाद्यम् for अद्वा च पुनरागतम् ^{१८}K om this
 hem

'आक्रोडितलयो यश्च स वेणु परिकीर्तित' ।
 कण्ठेनिरुद्धपवन' कुहरो नाम जायते ॥ ४७ ॥
 'त्रिकलाकम्पनात् तद्वद्वेचिताप्य' शिरोगत ।
 उरोगत' कम्पित' स्यात् कम्पनात्तु कलात्रयम् ॥ ४८ ॥
 'गतागतप्रवृत्तो य' स प्रेहोलित' उच्यते ।
 'यस्तु कण्ठे स्वरोऽथ स्यात् स तु तार' प्रकीर्तित ॥ ४९ ॥
 उरोगतस्तथा मन्द्रो मूर्ध्नि 'तारतर' स्मृत ।
 क्रमागतस्तु यस्तारः 'चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा ॥ ५० ॥
 'तारमन्द्रप्रसन्नश्च द्वेयो' मन्द्रगतिश्च स ।
 लङ्घयित्वाऽपरान् मन्द्रान् 'क्रमात् तारगति' गत ॥ ५१ ॥
 'मन्द्रतारप्रसन्नश्च' विज्ञेयो ह्यवरोहणान् ।
 'एकस्वराधिरुद्ध' क्रमशः प्रस्वारसङ्गितो द्वेय ॥ ५२ ॥
 'प्रस्वारस्तु निवृत्त' शनैः प्रसन्न प्रसाद' स्यात् ।
 'धपाङ्गिस्तु विज्ञेय' स्वराणामथ सञ्चारात् ॥ ५३ ॥
 समनन्तरौ द्वावपि चरत्युद्वाहितो द्विकल एव ॥
 आरोहत्येककलां पुनरेककला प्रमादयति ॥ ५४ ॥
 उद्वाहित एव स्यादवलोकितसंज्ञको द्विरभ्यस्त ।
 एकं द्वौ त्रीन् गच्छन् स्वरान् क्रमेण क्रमो द्वेय ॥ ५५ ॥
 एकान्तरमागह्य 'प्रत्येत्येकान्तर' म्यरो यन्तु ।
 निष्कृजितसङ्गोऽसौ द्वेयो स्वरिभिरलकार ॥ ५६ ॥
 'आदावारोही' स्यात् प्रस्वारोऽन्तेऽवरोही तु ।
 यत्न क्रमान् कलामु वदन्त्यलकारमुद्गीतम् ॥ ५७ ॥

47 (C 49 K 46a) ¹K om this hem 48 (C 50 K 46b) ¹K ईषित
 निरिषि श्रेय कम्पितस्तु कलात्रयम् 49 (C 51, K 41) ¹O गतागतवश्च. ²K इष्यते
³O यस्तु (K यस्तु) कण्ठे अवरोहणान् 50 (C 52, K 42) ¹K मन्द्रप्रसारत for तारतर कृत
²KO यत्न पञ्चम 51 (C 53 1b K 43) ¹C तारमन्द्र प्रसन्नस्तु, K ²मन्द्रप्रसन्नस्तु,
²K मन्द्रप्रसन्न ³K पञ्चम 52 (C 54c 54a K 44a) ¹C मन्द्रतार प्रसन्नस्तु, K मन्द्रतार
 प्रसन्नस्तु ²C रिचोदी द्यादीदृषाद् बुधै ³K om this hem 53 (C 54b K 44b-45a)
¹K प्रसन्नान् मरो यत्न प्रसाद' स तु मर्दित' ²O om this hem 54 (C 55) ¹K om
 this couplet 55 (C 56) 56 (C 57) ¹O मन्द्र कलात्रय ²O चरित्युद्वाहित,
 Bd. (151) ³द्वेय स्वरिभिर कलकार C चोदी, अकार उद्गीत 57 (C 70) ¹See Bd 164

'क्रमयोगेनानेन तु सञ्चार्यकान्तरस्वरो द्विकलम् ।
 द्वावरः पट्पर एव ह्यारोही ह्यादमान स्यात् ॥ ५८ ॥
 'अथ रञ्जितस्तु समन्तरस्वरे द्वे कले पुन स्थित्वा ।
 अर्धकलामारोही पुनरेव तथावरोही स्यात् ॥ ५९ ॥
 'आवर्तकश्चतुर्षु स्वरेषु समन्तरेषु सम्भवति ।
 आरोहणावरोहणविधिना चैकान्तरेष्वपि ॥ ६० ॥
 'ज्ञेयो 'निरन्तरकृतस्त्वष्टकल सान्तरस्तथा कार्य ।
 'तज्ज्ञै कलाश्चतस्रस्त्वाष्ट्यावर्तको भवति ॥ ६१ ॥
 'अधिरुह्य च स्वरास्त्रीन् स्वरान्तरं लङ्घयति च तद्वृत्तौ ।
 पुनरपि परावृत्त्या स स्यात् परिवर्तकोऽष्टकलः ॥ ६२ ॥
 'यस्य स्वरावतीतौ तथा परं ह्यन्तरस्वरो भवति ।
 '[अष्टादशकलश्चैव] स भग्नेदुद्घट्टितो नित्यम् ॥ ६३ ॥
 'आक्षिप्तकस्त्रिस्वरज कर्तव्य पङ्क्तिविध कलामात्रक ।
 एककलस्तघधर स्याद्विज्ञेय पदकलस्तु पर ॥ ६४ ॥
 'आक्षिप्तकश्चतुर्भि 'स्वरै[स्त्रिस्वरै] कलान्तरोपेतै ।
 एकान्तरस्वररुम इह गदित सम्प्रदानस्तु ॥ ६५ ॥
 'द्विरपि 'द्विकल गदित हसितमिवोच्चारित तथा हसितम् ।
 समनन्तरस्वररुत 'आक्षिप्तकमिव युधैर्ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥
 'समनन्तरस्वरेषु च हसितवद् द्वयप(ध)रश्चतुष्परो वापि ।
 आरोहत्येककला हुकाराख्य स विज्ञेय ॥ ६७ ॥
 'स्थानान्तरमारुह्य प्रत्येति ततश्चतुष्कल क्रमशः ।
 नोर्ध्वपरिक्षेप स्यात् सन्धिप्रच्छादन नाम ॥ ६८ ॥
 'आदौ पदमुत्पाद्य तु यत्न स्याद् द्विस्वरं लघुनि वर्णं ।
 समनन्तरमारोहत्येककल तद् विधूनं तु ॥ ६९ ॥

४८ (C 58) ¹See Bd 152 59 (C 59) ¹See Bd 153 60 (C 60) ¹See

Bd 154 ²C सञ्चारि ³Bd 154 चैकान्तरेष्वपि वा C ⁴कोऽप्ये नरेष्वपि च

M ⁵कोऽप्ये नरे⁶ 61 (C 61) ¹See Bd 155 ²Bd निरन्तरकृत³ एकल ⁴Bd सान्तरस्व

⁵Bd प्राथ ⁶Bd ⁷स्वरावतीतौ III (C 63) ¹See Bd 156 63 (C 63)

¹See Bd 157 ²C यथा, M Bd तथा ³C एककलश्चैव तथा 64 (C 64) ¹See Bd

158 65 (C 65) ¹See Bd 159 ²C स्वरैश्च काले 66 (C 66) ¹See Bd 160

²C विकल ³C द्विस्त्रिभिव चारित तथा दसितम ⁴C N (C तत्) तज्ज्ञैराक्षिप्तमिवेय.

67 (C 67) ¹See Bd 161 68 (C 68) ¹See Bd 162 69 (C 69) ¹See Bd 163

'हुकारवदारोहेदनन्तरं तु स्वरं कलान्तरयो ।
 द्वौ द्वौ प्रकम्प्यमानौ स्वरो ततश्च प्रसन्नौ द्वौ ॥ ७० ॥
 'अपोऽलंकारविधौ विज्ञेयो गान्नवर्ण इत्येव ।
 'एकारौकारस्तथा दोर्घाक्षरमन्यदपि योज्यम् ॥ ७१ ॥
 'गीतालंकाराणां करणविधिरयं यथावदुपदिष्ट ।
 एभिरलंकारैर्गान् गीतिर्वर्णाविरोधेन ॥ ७२ ॥
 'स्थाने चालंकार कुर्यात् न ह्युरसि काञ्चिकां यध्येत् ।
 अतिवहवोऽलंकारा अर्णविहीना न योज्यन्ते ॥ ७३ ॥
 एयमेते त्वलंकारा विज्ञेया वर्णसंश्रया ।
 अथात सप्रवक्ष्यामि छन्दोऽक्षरसमन्विताम् ॥ ७४ ॥
 शशिना विरहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेय ।
 'अविभूषितेय च ह्यो गीतिरलंकारहीना स्यात् ॥ ७५ ॥
 अलंकारास्तथैव शिष्टेयमेते मयादिता ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीतिनामपि लक्षणम् ॥ ७६ ॥
 प्रथमा मागधी द्वेया द्वितीया 'त्वर्थमागधी ।
 सम्भाषिता तृतीया च चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥ ७७ ॥
 'भिन्नवृत्तिप्रगीता या सा गीतिर्मागधी मता ।
 'अर्धकालनिष्ठुता च विज्ञेया 'त्वर्थमागधी ॥ ७८ ॥
 सम्भाषिता च विज्ञेया शुर्बक्षरसमन्विता ।
 लघ्वक्षररुता 'या तु पृथुला 'संप्रकीर्तिता ॥ ७९ ॥
 एतास्तु गीतयो द्वेया 'ध्रुवायोगं विनैव हि ।
 'गान्धर्व एव योज्यास्तु नित्यं गानप्रयोक्तृभिः ॥ ८० ॥

70 (C 71) ¹See Bd 165   71 (C 72) ¹See Bd 166   ²Bd चाचारोकार
 मया   72 (C 73) ¹See Bd 167   73 (C 74) ¹See Bd 168   ²C दीनाद्य
 योक्तव्या   Bd ³दीना N न योक्तव्या   74 (h 46b 47a)   75 (B 75, K 47bc)
¹H चननत्यन च नागेगीतिरनन्तरं °   76 (C 76) ¹H om 76   77 (C 77, K 48)
¹C चार्धमागधी   73 (C 78 K 49) ¹H विभिन्नवृत्तिता या सा द्वेया मागधी वृत्ते ।   ²K चनन
 मतिरता च   ²K चर्धमागधी   79 (C 79, h 50) ¹C विद्या for वा ग   ²K वा
 वकीर्तिता   80 (C 80 81a h 51a) ¹H चनन   ²H om this
 beam

'गोतयो गदिता सम्यग् धातून्श्चैव निबोधत ।
 'अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धातुवाचस्य लक्षणम् ॥ ८१ ॥
 विस्तार 'करणञ्चैव आविद्धो व्यञ्जनस्तथा ।
 चत्वारो धातवो ज्ञेया 'वादित्रकणाश्रया' ॥ ८२ ॥
 'संघातजश्च समवायजश्च 'विस्तारजोऽनुबन्धकृत ।
 ज्ञेयश्चतु प्रकारो धातुर्विस्तारसंज्ञस्तु ॥ ८३ ॥
 'विधिर्वस्तु स्मृत स्तस्य पूर्वं विस्तार एव च ।
 सघातसमवायौ तु विज्ञेयौ तौ द्विकत्रिकौ ॥ ८४ ॥
 पूर्वश्चतुर्विधस्तत्र पश्चिमोऽष्टविध स्मृत ।
 करणानां विशेषेण 'विज्ञेया वै पृथक् पृथक् ॥ ८५ ॥
 'अथश्चोर्ध्वश्च विज्ञेयावधरोत्तरजौ स्मृतौ ।
 सघातजविधिस्त्येव विज्ञेयो वाचयोक्तृभि ॥ ८६ ॥
 'द्वाबुत्तरौ द्विरधरस्त्वधरादिश्चोत्तरावसानश्च ।
 'ज्ञेयस्तथोत्तरादि पुनरप्यधरावसानश्च ॥ ८७ ॥
 समवायजस्तथा स्यात्त्रिरुत्तरस्त्रिरधरश्च विज्ञेय ।
 'द्वयधरोत्तरावसानो द्विरुत्तरस्त्वाधरान्तस्तु ॥ ८८ ॥
 'प्रागुत्तरौ द्विरधरो द्विरुत्तरावसानश्च ।
 'मध्योत्तने द्विरधरो द्विरुत्तरोऽप्यधरमभ्यश्च ॥ ८९ ॥
 अनुबन्धस्तु ज्ञेयो व्याससमासात्वनियत पथ सदा ।
 एवं चतुर्दशविधो नित्य विस्तारधातु स्यात् ॥ ९० ॥
 'रिमितोच्चयनीरदितो ह्यादस्तथानुबन्धश्चैव क्रमात् ।
 'पञ्चविधो विज्ञेयो वीणावाद्ये करणधातु ॥ ९१ ॥

- 81 (C 81a K 51b) ¹C om this hem ²K om this hem
 82 (C 81bc, K 52) ¹K करणस्य साद ²K वाच्यन्तकरणवाच्य
 83 (C 82 K 53) ¹K सघातजोऽथ -C ⁰नुबन्धश्च for ⁰नुबन्धकृत 84 (C 83, K 54) ¹K विधयन्तु ज्ञातव्य C एव तु ³C om तौ 85 (C 84, K 55) ¹K विज्ञेया वै ²C विधिश्चैव 86 (C 85, K 56) ¹K पञ्चयोर्ध्वं च, ²K वदन प्रति for वाचयोक्तृभि 87 (C 86 K 57) ¹K द्वावुत्तरौ ²K द्विरधरस्त्वधरादि
 सघातजस्तथा ³K ज्ञेय श्रयोत्तरादि 88 (C 87 K 58) ¹K द्विरयोत्तराधरान्तौ, ²C द्विरुत्तर
 सघातजस्तथा K द्विरधरोत्तरावसानो 89 (C 88 K 59) ¹K द्विरयोत्तरावसानोऽधरादिरुत्तर
 मुखो द्विरधरश्च ²C चतुर्दशविधस्तथा मध्ये लक्षणं पुनश्चैव 90 (K 60) ¹K ⁰विधौ
 91 (C 96, K 61) ¹K रिमितोच्चयनीरदितद्वदाभ्यतथानुबन्ध एव स्यात् C रमिताश्चादथ
 तथानुबन्धमप्यथ करणधातु ²K एव विधौऽपि for पञ्चविधौ

'त्रिरूपञ्चकसप्तकनवकघातयुक्तो यथाक्रमं विहित ।
सर्वैरनुबन्धकृतैर्गुर्वन्त स्यात् करणघातुः ॥ ९२ ॥

'क्षेपप्लुतातिपातोऽतिकीर्णानुबन्धसंज्ञिताश्चेति ।
आविष्टो विज्ञेयो धातुर्वै पञ्चविध एव ॥ ९३ ॥
द्वित्वित्युक्तेर्नवकैः प्रहारैः क्रमशः कृतैः शनैः
आविष्टधातुर्विज्ञेयस्यनुबन्धविभूषितः ॥ ९४ ॥

'व्यञ्जनधातुर्ज्ञेयः करतलनिष्कोटितं तथोन्मृष्टम् ।
रेफाद्यमृष्टपुष्पातुस्वनितं बिन्दुरनुबन्धः ॥ ९५ ॥
अङ्गुष्ठाभ्यां 'समं तन्व्या स्पर्शनं यत् कलं तु तत् ।
घामेन पीडनं कृत्वा दक्षिणेनाऽतिस्तलम्' ॥ ९६ ॥
सन्ध्याङ्गुष्ठप्रहारस्तु निष्कोटितमिहोच्यते ।
'सत्यप्रदेशिनीघातमुन्मृष्टमिति संज्ञितम् ॥ ९७ ॥
सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपाद् रेफ इत्यभिधीयते ।
कनिष्ठकाङ्गुष्ठाकाभ्यां तु 'दक्षिणाभ्यामधोगतम् ॥ ९८ ॥
तन्त्रीषु त्रिप्रहारं चाप्यमृष्टमिति स्मृतम् ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठसयुक्तं पुष्पमित्यभिधीयते ॥ ९९ ॥
तलस्यानेऽधरन्यासस्त्यनुस्वनितमुच्यते ।
'गुर्वक्षरैरेकतन्व्या तु बिन्दुरित्यभिसंज्ञितः ॥ १०० ॥
'व्याससमासादेपामनुबन्धः सार्वधातुको ज्ञेयः ।
इति दशविधो प्रयोज्यो धीणायां व्यञ्जनो धातुः ॥ १०१ ॥

- 92 (C 97 K 62) ¹C निष्कपञ्चकसप्तकनवकैर्वातैर्गुं क्री यथाक्रमं विहित । ²K द्विकपञ्चकसप्तकनवकैर्वातैर्गुं क्री यथाक्रमं विहित । 93 (C 98, K 63) ¹K क्षेप प्लुता . . . विज्ञेयो . . . तिकीर्णानुबन्धसंज्ञितः । ²C धातुर्वातयुक्तः तु 94 (C 99, K 64) ¹K om हर्तुं ²C orतु ज्ञेयं ³K भातु वन्धविभूषित 95 (C 89, K 65) ¹K व्यञ्जनधातोः पुष्य ²C 'निष्कोटितावधामृष्टम्' ³K 'निष्कोटितं ततोऽधरम्' ⁴K रेफाद्यमृष्टपुष्पातुस्वनितं C 'व्यानुस्वनितं' ⁵K बिन्दुरनुबन्धः 96 (C 90 K 66b-67a) ¹C तु तन्त्रीषां for सम तन्व्या (K सम तन्वी) ²K ॥ ³K 'क्षेम for 'क्षेमम् 97 (C 91, K 67b 68a) ¹K 'निश्चेद्यत' ²K प्रहारः वासतप्रत्यामगुहमिति मञ्जितम् 98 (C 92 K 68b-70a) ¹K 'असावेये' ²K इत्यभिसंज्ञितः ³K दक्षिणा × × मर्धामुच्छम् 99 (C 93 K 70b 66a) ¹C चाप्यमृष्टमिति मृष्टम् K चाप्यमृष्टः प्रकीर्तितम् 100 (C 94 K 69) ¹C 'धरन्यासस्त्यनुस्वनितम्' K 'तन्त्रीषां मनुस्वनितम्' ²K अनुस्वनितता तन्वी 101 (C 95 K 71) ¹K 'व्याससमासा देष्टानुबन्धः' ²K व्यञ्जको

इत्येते धातवः प्रोक्ताश्चत्वारो लक्षणान्विताः ।

तिसृणामपि वृत्तीनां 'यासु वाद्य' प्रतिष्ठितम् ॥ १०२ ॥

'तिन्त्रो गतिवृत्तयः प्राधान्येन प्राह्याः चित्रावृत्तिर्दक्षिणाश्चेति । तासां वाद्यताललयगीतियतिमार्गप्राधान्यानि यथास्वं व्यञ्जनानि भवन्ति । तत्र चित्राया संक्षिप्तवाद्यं [मागधी गीतिर् एककल-] स्तालो द्रुतो लयः समा यतिः धन्नागतप्रहाराणां प्राधान्यम् । तथा वृत्तौ [सम्भाविता] 'गीति × वादित्र' द्विकलस्तालो मध्यो लयः स्रोतो गता यतिः समग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् । दक्षिणायां [पृथुला] गीतिश्चतुष्कलस्तालो विलम्बितो लयो गोपुच्छा यतिर् 'अतीत-प्रहमार्गाणां प्राधान्यम् ।

तिस्रस्तु वृत्तयश्चित्रादक्षिणावृत्तिसंज्ञिताः ।

वाद्यगीतोभयगुणा निर्दिष्टास्ता यथाक्रमम् ॥ १०३ ॥

सर्वासामेष वृत्तीनां ललिताद्यास्तु जातयः ।

धातुभिः सह 'सयुक्ता भवन्ति गुणयत्तरा ॥ १०४ ॥

एतेषां धातूनां समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।

'स्यादुदात्तललितरिमितघनसङ्गा[श्च तु] चतस्रश्च ॥ १०५ ॥

तन्नोदात्ता विस्तारधातुविषया बहुविषयताद्वा ।

ललिता व्यञ्जनहेतोर्ललितत्वादेव स प्रोक्ता ॥ १०६ ॥

आविद्धधातुविषया 'रिमिताघातसञ्ज्ञयाद् निर्दिष्टा ।

करणविषया घनसङ्गा गुरलघुसञ्ज्ञयात्तस्य ॥ १०७ ॥

त्रिविधं 'वैणकवाद्य कर्तव्य गीतसञ्ज्ञय तज्ज्ञैः ।

'तत्त्वं तथानुगतमोघश्चानेककरणसयुक्तम् ॥ १०८ ॥

लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरमायक 'भवेत्तत्त्वम् ।

गीत च यदनुगच्छेदनुगतमित्युच्यते वाद्यम् ॥ १०९ ॥

102 (C 100 K 72) ¹K यद्यु ²K om this prose passage and gives

103 in its stead See Bd p 151 ³C तालद्रुतलय समा यति ⁴C गीतिवादिद्विकल

तालमध्यस्थगीतो गता यति ⁵C गीतिचतुष्कलतालविलम्बितलय गोपुच्छा यति ⁶C अतीतमाद्यप्रहमार्गानाम्

103 (K 73) 104 (C 101, K 74) ¹K समक्ता for सयुक्ता 105 (K 75)

¹K स्यात्स्यादुदात्त ¹106 (K 76) 107 (K 77) ¹K रिमिनर्वातसञ्ज्ञयाद् 108 (C 102,

K 78) ¹C वैणव K गीते कार्ये वाद्य वीणासमुद्भव ¹K वल्लङ्गानुगतगीतयानक ॥ १०९ धमायुक्ता ।

109 (C 103, K 79) ¹K च य तत्त्वम् ²K यदनुगच्छत्यनुगतमिति तद्वैणवाद्यम्

आविद्धकरणबहुलं 'उपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।

अनपेक्षितगीतार्थं 'चौघं बुधैर्ज्ञेयम् ॥ ११० ॥

स्थिते तत्त्व प्रयोक्तव्य मध्ये चानुगतं भवेत् ।

द्रुते चौघं प्रयुज्जीयादेयं वाद्यगतो विधिः ॥ १११ ॥

तत्त्व तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतं भवेत् ।

ओघस्मृतीये कर्तव्यो लयतालविचक्षणो ॥ ११२ ॥

'यवं तज्ज्ञैर्ज्ञेया घोणावाद्ये तु धातवः प्रोक्ता ।

यक्ष्येऽधुना विपञ्चीवाद्यविधाने तु करणार्थम् ॥ ११३ ॥

'रूपकृतं प्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेष ओघश्च ।

पट्टो 'प्रतिशुष्का हेवं ज्ञेयं करणजातम् ॥ ११४ ॥

'घोणावाद्ये द्विगुणं गुरुलाघवादानं भवेद्रूपम् ।

'रूपं प्रतिभेदकृतं प्रतिकृतमित्युच्यते वाद्यम् ॥ ११५ ॥

युगपत्कृतेऽन्यकरणं प्रतिभेदो दीर्घलाघवरुत् स्यात् ।

'घोणावाद्यधिरामेऽधिरतकरणं तु रूपशेषः स्यात् ॥ ११६ ॥

'आविद्धकरणयुक्तो ह्युपर्युपरिपाणिकस्त्वोघः ।

'प्रतिशुष्का विज्ञेया वाग्निं स चैकतन्त्रिहता ॥ ११७ ॥

कार्यं 'ध्रुवा प्रयोगे प्रायेण हि कोणवादनं तज्ज्ञे ।

'द्व्याभ्यामपि घोणाभ्यां गाने वा वादने चापि ॥ ११८ ॥

स्थानं वा पात्रं वा, स्थानं तन्त्रिषु विभावयेत् समं गानम् ।

'विधौऽनुत्यकरणं वाद्यं कार्यं विपञ्च्यास्तु ॥ ११९ ॥

सप्ततन्त्रो 'भवेच्चित्रा विपञ्ची नयतन्त्रिका ।

'विपञ्ची कोणवाद्या स्थानं चित्रा चाद्रुलिवादिना ॥ १२० ॥

- 110 (C 104, K 80) ¹K आविद्धकरणबहुलं ²K वाद्यं लीपे विधातव्यम् 111 (C 105)
 112 (C 106) ¹C अनुगतं 113 (C 107, K 118) ¹K यक्ष्येत्तत्त्वं धरातत्त्वं चैवं
 बोधायनोक्तम् । विपञ्चाद्यनुगतानि करणानि निर्वहन्त 114 (C 109, K 119) ¹C
 रूपकृतं ²K चैव विज्ञेया त्वेवं विज्ञेय 115 (C 109, K 120) ¹KC बोधायनोक्तं
²C यवं यवं (or यवं, K यक्ष्येत्तत्त्वं धरातत्त्वं चैवं विज्ञेय 116 (C 110, K 121a,
 122a) ¹K ⁰मन्त्रिकश्च मन्त्रिणी ²K ⁰विज्ञेयः, यक्ष्येत्तत्त्वं धरातत्त्वं चैवं 117 (C 111,
 K 122b) ¹K ⁰धरातत्त्वं धरातत्त्वं ²K ⁰वादिचैवोद्य... ³K om this hem
 118 (C 112, K 123a) ¹K ध्रुवा विधानेन ²K om this hem 119 (C 113)
 120 (C 114, K 124) ¹K भवेच्चित्रा विपञ्ची भवेच्चित्रा ²K कोणवाद्या विपञ्ची

'एव वेद्या तज्ज्ञैर्नानाकरणाश्रया विपश्चो तु ।
 अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये लक्षणयुक्त बहिर्गीतम् ॥ १२१ ॥
 'आश्रावणा तथारम्भो वक्तृपाणिस्तथैव च ।
 'संधोदना तथा कार्या पुनश्च परिघटना ॥ १२२ ॥
 'मार्गासारितमन्यत् स्याल्लीलाकृतमथापि वा ।
 आसारितानि च तथा 'त्रिप्रकारकृतानि तु ॥ १२३ ॥
 एतानि च बहिर्गीतान्यादौ योज्यानि योक्तृभिः ।
 'सतालानि ह्यतालानि चित्रवृत्तिगतानि तु ॥ १२४ ॥
 प्रयोजनं 'हि पूर्वोक्त पूर्ववद्भविष्यौ मया ।
 'तेषां चैव तु यक्ष्यामि लक्षण सनिर्दर्शनम् ॥ १२५ ॥

तताश्रावणा नाम—

विस्तारधातुविहितैः करणैः प्रविभागशो द्विरस्यस्तैः
 'द्विधापि सन्निवृत्तैः 'करणोपचयै क्रमेण स्यात् ॥ १२६ ॥
 'गुरुणि त्वाद्यानेकादशकचतुर्दशक सप्तदशकम्
 सचतुर्विंशकमेव द्विगुणीकृतमेतदेव स्यात् ॥ १२७ ॥
 लघुगुरुणि च 'ततः पद् तथाष्टम गुरु भवेत्तथा च पुनः ।
 पद् च लघूनि तथान्त्य गुरु[लि] स्यादाश्रावणाया तु ॥ १२८ ॥
 त्रि शम्योपरिपाणौ 'तालोऽपि द्वेप निर्दिष्ट ।
 समपाणौ द्वे 'शम्ये [च] तालाद्येधमेव स्यात् ॥ १२९ ॥
 'भूयः शम्या तालाद्यनुगुणादुत्तरस्तथा द्विकलश्च ।
 'चञ्चत्तुदस्तथा स्यादेव ह्याश्रावणाताल ॥ १३० ॥

121 (C 115, K 81) ¹K reads this complet as एव ज्ञेया वैचर्याविधाने तु

धातवस्तज्ज्ञैः ब्रह्मात्मत परमह निरौतविधानसमवायन 122 (C 116, K 82) ¹C आश्रावणा

रश्मिबिधौ ²C, परिघटना च विज्ञेया तथा संधोदनेव च 123 (C 117, K 83) ¹C 'धारितमिष

स्यात् ²C विप्रमाचानि वै तथा 134 (C 118, K 84) ¹CK सलान्बलापतालानि ²K चित्रवृत्तौ

C, चित्रवृत्तगतानि 125 (C 119, K 85) ¹K च तज्ज्ञेय ²K एतेषा सप्रवक्ष्यामि दर्शनानि यथाक्रमम्

126 (C 120, K 86) ¹K दिक्षपि C विधापि ²K करणीपद्धतौ 127 (C 121, K

87) ¹K गुरुपात्यदावेकादश च सचतुर्दश सप्तदशम् ²K सचतुर्विंशकामयद्विगुणीकृतमेतदेवस्यात्

128 (C 122, K 88) ¹K स्यादष्ट for तत षट् ²CK पाद्याश्रावणाया तु

129 (C 123, K 89) ¹K पिलीवनाममेव चैत्रकवान ²K सायतादौ वाप्ये धमे पाय

130 (C 124, K 90) ¹K भूषय (with K 89b) तालाद्यनुगुणादुत्तरस्तथा देव for 130a

C ⁰तालानुगुणादु, N ⁰तालानुगुणादु ²K वचनपुरस्ताथा स्यादेव

अत्रोदाहरणं—

‘हं’ दुः जगति यवलितकजम्बुकशृङ्गं तितिसल कुचसलया दिद्रि गणपति ।
पशुपति कञ्चुक दिद्रे परभुज त्रिगिनिशि घादिगि घा दिगिगिनि च
पशुपति ति च ।

अधारम्.—

दीर्घान्यादाघटौ द्वादश च लघूनि नैघन चैव ।
चत्वारि गुरुणि तथा ह्रस्वान्यष्टौ ‘च दीर्घ’ च ॥ १३१ ॥
लघुसंज्ञानि ‘चत्वारि’ द्विगुणोरुतो दीर्घद्वये तदन्ते ।
अष्टौ लघूनि नैघनमित्यारम्भेऽक्षरविधानम् ॥ १३२ ॥

अस्य तु घाद्यं—

कार्यं ‘त्रिपर्वविहितैरुपघहनैरप्यथ समयरोहे ।
तलरिमितहादयुतैः करणैर्विस्तारभूयिष्ठैः ॥ १३३ ॥
अपचययुक्तेर्द्विस्त्रिस्तथा निवृत्तैस्तथा द्विरभ्यस्तैः ।
‘आरम्भे वाग्विधिः कार्यस्त्वेवं प्रयोगही ॥ १३४ ॥
‘तालविकलस्तयादौ शम्भेककला कलाद्वये ताला’ ।
‘द्विकला च पुनः’ शस्या तालो द्विकलश्च कर्तव्यः ॥ १३५ ॥
‘द्विकलश्च सन्निपातः पुनः’ पितापुत्रकश्च पदपूर्वः ।
‘चञ्चत्पुटस्तथा स्यादारम्भे तालसयोगस्तु ॥ १३६ ॥

[अत्रोदाहरणम्]

‘हं’ अं दुः जगति अवलिनक दिगिघा दिजेति निकाल कुच कुशजम्बुक
तिनि घा । आगणपति पशुपति [घा आगणपति पशुपति] घा ।

¹This passage is corrupt and occurs only in K 131 (C 125, K 91) ²O om च 132 (C 126, K 92) ³K चतुर्ष्व ⁴K निषण्णदुष्टोद्भवानि दीर्घं (घोऽ)ने C द्विगुणोरुतो दीर्घे हे ⁵K om this 133 (C 127 K 93) ⁶K ‘विहितैरुपघहनैः’ NC ‘होनेरुपघम(C च, व, रोह) ⁷K तलरिमितहादयुतैः, □ सुपरहित दुष्टयुक्तैः 134 (C 123 K 94) ⁸O हि ज्ञया च for दिक्षिष्टया ⁹C निषण्णितैरुपघहनैः ¹⁰K चान्तेऽप्यवतर्कविपर्युक्तैश्च वारम्भ 135 (C 129 K 95a) ¹¹C तालविकलादीः शम्भेककलागतानाम् वरमेतान् ¹²K om thus hem except दिक्षिष्टया (95b) 136 (C 130, K 100b 101) ¹³K ‘पुनश्चप्यपुनः’ ¹⁴K दिक्षिष्टया चैवपथे लल ८, १५५ ¹⁵This passage is corrupt and occurs in K only

अथ वक्त्रपाणि.—^१

'आविद्धकरणयुक्तो द्वयङ्ग स्यादेकक- 'प्रवृत्तो वा ।
^२अर्थव्यञ्जनधातुर्वाचोऽप्यथ वक्त्रपाणिस्तु ॥ १३७ ॥
 गुरुणि पञ्च ह्रस्वानि षट् 'गुरुणि चतुर्गुण- ।
 गुरुणी द्वे लघुत्येक चत्वार्यथ गुरुणि च ॥ १३८ ॥
 चत्वार्यथ लघूनि स्युषोणि दीर्घाणि चैव हि ।
 लघून्यष्टौ च दीर्घं च वक्त्रपाणौ 'धिधीयते ॥ १३९ ॥
 द्विकले 'मद्रके यत्तु 'शम्यातालनिपातनम् ।
 तत्सर्वं वक्त्रपाणौ तु 'मुखे छष्टकला- स्मृता ॥ १४० ॥
 'शम्यातालौ तालशम्ये तेषु कुर्यात् क्रमेण तु ।
 तालं शम्या च तालं च सन्निपात तथैव च ॥ १४१ ॥
 तस्याधस्तात् पुन- कार्यं पञ्चपाणिचतुष्टयम् ।
 'वक्त्रपाणेरय तालो मुखप्रतिमुखाश्रय ॥ १४२ ॥

अत्रोदाहरणम्—

'दिङ्नि रु दू' जंयुक्कजपतिया. ऋतुहादिद्वये दुधिपि दुनकिटिइनादु'घट्ट-
 घट्टकिटिमट्टु ।

अथ संघोदना—

विस्तारकरणैस्त्रिभिश्च चित्रैस्तथा हि वृत्तैश्च ।
 त्रिश्चाभ्यस्तोपचयैर्वदन्ति संघोदनावाधम् ॥ १४३ ॥
 गुरुणी लघून्यथाष्टौ 'दीर्घं' द्वितय तथा च 'कर्तव्यम् ।
 लघुदीर्घे लघु च पुनश्चतु- 'गुणश्चापि कर्तव्यम् ॥ १४४ ॥

- 137 (C 131, K 104a) ¹K 'गुक्तादाह' ²C प्राचं ³K om this hem
 138 (C 132, K 102) ¹K स्वरयुग्मं च for वृक्षणि चतुर्गुणं 139 (C 133, K 103)
¹K मर्वद विधि for विधीयते 140 (C 134 K 97 ab) ¹C मद्रके ²K 'तामादियोजितम्'
³C मुखे छष्टौ, K कार्यमष्टकले मुखे 141 (C 135) ¹K om this couplet
 142 (C 136, K 97c) ¹K om this hem ²K This passage is corrupt
 and occurs in K only 143 (C 139, K 105) ¹K reads this couplet as
 follows विस्तार करणे चित्रद्विधिविधियवर्तोवो विरच्यते । चपाश्रययुक्तौ च सदा वदन्ति संघोदनावाधम्
 144 (C 140, K 98, 106) ¹C दीर्घद्वितय K दीर्घे द्वितय (द्विगुणे) ²K कर्तव्या
 (106) ¹K 'गु' च सप्तकर्तव्यम्

पुनरष्टौ 'ह्रस्वा स्युस्त्वय गुरनिघनं तथा कार्यम् ।
 'संघोटनवस्तुधिघौ' ज्ञेयं गुरलाघवविधानम् ॥ १४५ ॥
 अधिदण्डां हस्ताभ्यां धीणामुपगृह्य दक्षिणाहुल्या ।
 'अङ्गुष्ठाभ्यां च सदा कार्यं' संघोटनायाद्यम् ॥ १४६ ॥
 संघोटने स्वराणां संधादिधिवादिनाश्चापि ।
 'संघोटनात् त्वमिहिता शेषानुवादिमिदञ्चैव ।
 'अस्यास्तालः शीर्षकयत् पञ्चपाणिविहितः ॥ १४७ ॥

[अक्षोदाहरणम्]

'भङ्ग अगति यधलित कङ्कु डङ्कु महायोगि श्रुत कपाल यामुपति ग-
 पतिक ।

अथ परिघटना—

दीर्घाण्यादाघष्टौ लघुनी 'कुन्यात् पुनर्द्विगुणितानि ।
 'ह्रस्वान्यापि चत्वारि द्विगुणानि स्युः सदोर्घाणि ॥ १४८ ॥
 षोडश लघूनि च स्युः 'सगुण्यन्ते तथैव कार्याणि ।
 'एष सपरिघटनाया 'गुरुलघुवस्तुक्रमः प्रोक्तः ॥ १४९ ॥
 'घाघ' चास्य तज्ज्ञै 'सोपघहन हस्तलाघनात् कार्यम् ।
 व्यञ्जनघानुसमुत्थं 'नामाकरणाध्ययोपेतम् ॥ १५० ॥
 'सपक्केष्टाक' म्यात्तालः करणैस्तु घानुसंयुक्तैः ।
 'गुरुलघुयोगादेवं विहित कार्यं' शुधैर्नित्यम् ।

अथ मागांसारितम् —

'चत्वारि गुरुणि स्युर्लघूनि चत्वार्यंघ द्विगुणितानि ॥ १५१ ॥

- 145 (C 141 K 99, 107) ¹K इत्यत्रि क्षुरिड लता (पुनर्यसं इत्यत्रि क्षुरिड) नैधन च (सदा)
 कर्तव्यम् (कार्यम्) ²C सघोटनवस्तु ³h सघोटनवस्तु ⁴C विज्ञेय, K इत्यत्रि क्षुरिड
 समुद्रित 146 (C 137 K 100a) ¹K has only सघोटनवस्तु and not the rest
 147 (C 139, 142a K 101b-105a) ¹K सघोटनवस्तु सघोटनवस्तु सघोटनवस्तु
²h सघोटनवस्तु सघोटनवस्तु सघोटनवस्तु सघोटनवस्तु 148 (C 143b, 144a h 109) ¹O च
 इत्यत्रि क्षुरिड च इत्यत्रि ²C सघोटनवस्तु सघोटनवस्तु सघोटनवस्तु 149 (C 144b 145a,
 h 110a) ¹K सघोटनवस्तु सघोटनवस्तु सघोटनवस्तु ²C सघोटनवस्तु सघोटनवस्तु ³K सघोटनवस्तु
 150 (C 142b 143a, K 111) ¹C सघोटनवस्तु सघोटनवस्तु सघोटनवस्तु सघोटनवस्तु ²K सघोटनवस्तु
³K सघोटनवस्तु 151 (C 145b, 146a h 112) ¹hC सघोटनवस्तु ²C om
 hem ³C om सघोटनवस्तु and has सघोटनवस्तु for it

‘गुरुणि लघूनि चाष्टावन्य’ गुरु चेति ।

‘गुरुणि च लघूनि तथा स्युर्मागासारिते च वस्तूनि ॥ १५२ ॥

‘मागासारिते वाद्य विस्ताराविद्धकरण सयुतम् ।

तालैः सकलैरथ गुरुलघु सञ्चयैस्यादयम् ॥ १५३ ॥

अत्रोदाहरणम्—

‘विग्लत्सदुं’ जगति पञ्चतिनकदिह्ने संदुं ।

अथवा—

चत्वारि तु गुरुणि स्युर्ह्रस्वान्यष्टौ भवन्ति हि ।

गुरुणि तथा ह्रस्वानि दीर्घमन्त्यमथापि वा ॥ १५४ ॥

अत्राप्युदाहरणम्—

दिक दु जगति यधति यधलि । ऋं वुं तिति ऋल कुल तिति वा ।

अथ लीलाकृतम्—

‘कनिष्ठासारितविधौ चास्य तालभ्रवणमधुराणि लीलाकृतानि च ।

‘अभिस्तुतपरिस्तुतानि तान्यर्थयशादिह कर्तव्यानि प्रयोगज्ञैः ॥ १५५ ॥

अथासारितानि ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि । तानि च तालमानप्रमाणनिर्दिष्टानि तालविधाने यथाक्रम व्याख्यास्ये ।

‘एयमेतत् स्वरगत द्वेय धीणाशरीरजम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रयक्ष्यामि सुपिरातोद्यलक्षणम् ॥ १५६ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ततानोधविधान नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥

152 (C 147 , K 114b) ¹K om this hem ²K इहानि गुरुणि तथा ³K छेबम्
 153 (C 146 , K 113) ¹C gives only मागासारि in 146b and विस्ताराविद्ध सयुतम् in
 146a ²K पाव for वाद्य ³K गुरुलघुसञ्चयस्यायम् - ⁴This passage is corrupt
 and is in K only 154 (K 115) ¹C om from here to तिति वा and adds
 बानासारितश्चैव तामौ रथ परिकीर्तिता 155 (C 148 , K 117) ¹K om बनिष्ठासारिताविधौ
 चास्य ताल ²K सतपरिस्तुतैरस्तुतानि C चाभिस्तुतपरिस्तुतानि ³K सतप्रमाणनिर्दिष्टानि
⁴K व्याख्या 156 (C 149 , K 118a, 125) ¹K reads this as follows
 ततवाद्यविधानमिदं सर्वं श्लोक मया समासिनः । वक्ष्याम्यतश्च भूया ग्रथिरातोद्यलक्षणम् N एव स्वरगत
 द्वेय धीणाशरीरसम्बन्धम् । अत पर ²K तताद्ये विज्ञातिविधानो नामाभ्याय एकोनविंशतम

एकत्रिंशोऽध्यायः

'तालो घन इति प्रोक्तः ^१कलापातलयान्वितः ।
 'कलास्तस्य प्रमाणं वै विज्ञेयः ^२'तालयोक्तृभिः ॥ १ ॥
 या लौकिकी कला काष्ठा ^३'निमेषश्च स्मृता बुधैः ।
 न सा तालकला ज्ञेया ह्यन्येषा तालजा कला ॥ २ ॥
 निमेषा पञ्च मात्रा ^४'स्यान्मात्रायोगात् ^५'कला स्मृता ।
 निमेषा पञ्च विज्ञेया गीतकाले कलान्तरम् ।
 ततः कलाकालकृतो लय इत्यभिसंज्ञितः ॥ ३ ॥
 तयो लयास्तु विज्ञेया द्रुतमध्यविलम्बिताः ।
 'यस्तत्र तु लयो ^६'मध्यस्तत्प्रमाणकला स्मृता ॥ ४ ॥
 त्रिविधा सा च विज्ञेया ^७'त्रिमार्गनियता बुधैः ।
 चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या ^८'वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता ॥ ५ ॥
 चतुर्गुणा दक्षिणे स्यादित्येव त्रिविधा कला ।
 कलाकालप्रमाणेण तालः ^९'इत्यभिसंज्ञितः ॥ ६ ॥
 'चतुरस्रश्च त्र्यस्रश्च तालो द्विविध एव हि ।
 द्विविधस्यापि तालस्य ^{१०}'चैका प्रकृतिरिष्यते ॥ ७ ॥
 तथा योनिद्वयं ^{११}'चाम्य कीर्त्यमानं नियोधतः ।
 'चञ्चत्पुटस्तु विज्ञेयो तथा ^{१२}'चापपुटोऽपि च ॥ ८ ॥
 'चतुष्कलोऽथ द्विकलम्नालो यस्मात् प्रयनन्ते ।
 चतुरस्रस्तु विज्ञेयस्नालभञ्जत्पुटो बुधैः ॥ ९ ॥

1 (C 1, K 1) ^१K बाध गुणवत् for तापी घन इति ^२M चापपुटः ^३CM चाप
 तु प्रमाणं ^४K तालयोगतः 2 (C, 2, K 2) ^५C निर्देशक कला 3 (C 3 4a, h,
^१CM कालमात्रात् ^२M कपो ^३h om 3b 4 (C 4b 5a, h 4) ^५C
 काल माप्रीत्यमात्रात् ^६M ^७कल्पमात्रा 5 (C 5b 6a, h 5b 6a) ^८h त्रिमार्गनियता
^९C वर्ण 8 for इति वा 6 (C 6b 7a, K 6b, 6a) ^१K इत्यभिसंज्ञितः 7 (C 7
 8a, E 7) ^१K मध्यस्थ चतुरस्रश्च न तापी द्विविध कला ^२h भैका 8 (C 8b, 9a
 K 8) ^१K ताला चापपुटः विज्ञेयः ^२M चञ्चत्पुटः ^३h चञ्चत्पुटः ^४M चापपुटः
 K चापपुटः बुधैः 9 (C 9b, 10a, h 9a) ^१h om 9a ^२h चञ्चत्पुटः M ^३चञ्चत्पुटः
 ५१६

'त्र्यस्रश्चापपुटश्चैव गुरुलघ्वक्षरान्वित ।
 प्रथमं गुरुणी कृत्वा लघु चान्त्य प्लुत तथा ॥ १० ॥
 'अक्षराणां निशेनेन स तु चञ्चत्पुटस्तदा ।
 आदौ गुर्वक्षरं यत्र 'लघुनो गुरु चैव हि ॥ ११ ॥
 त्र्यस्र' स खलु विज्ञेयस्तालश्चापपुटो' भवेत् ।
 अनयोर्मिश्रमात्राद्य मिश्रस्तालः प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥
 'पट्पितापुलकश्चैव पञ्चपाणि स ज्ञेयते ।
 यथोक्तैरभिनिष्पन्न स्वसंज्ञागुरुलाघवै ॥ १३ ॥
 समासयोगास्तालोऽयं त्रिविधः परिकीर्तितः ।
 सन्निपातस्ततः शम्या तालः शम्या 'अथापि वा ॥ १४ ॥
 शम्यातालौ द्विरभ्यस्तौ तालशम्ये 'तयेव च ।
 सन्निपातादिको ज्ञेयः शम्यादिश्च तथापरः ॥ १५ ॥
 'तालादिश्च त्रिभिर्भेदैः पुनश्चञ्चत्पुटो भवेत् ।
 'सन्निपातादिको नाट्ये चतुरस्रो भवेदपमः ॥ १६ ॥
 शम्यादिकस्तु विज्ञेयस्तज्जेरासारितादिषु ।
 तालादिकस्तथा प्रोक्तो विद्वद्भिः पाणिकादिषु ॥ १७ ॥
 'चञ्चत्पुटस्य ये भेदाः सन्निपातादयस्त्वयः ।
 त एव भेदा विज्ञेया 'बुधैश्चापपुटे पृथक् ॥ १८ ॥
 'सन्निपातादिकस्त्वस्य बलवानितरेऽपि च ।
 'पट्कलोऽष्टकलश्चैव तालो ह्यस्मात् प्रवर्तते ॥ १९ ॥
 शम्यातालप्रवेशेन 'त्र्यस्रोऽन्योऽपि विधीयते ।
 पट्पितापुलककृत पञ्चपाणिस्तदाहृतः ॥ २० ॥

10 (C 10b K 9b 10a) ¹K शम्यश्चापपुटश्चैव O om 9a ²K आदौ द्वे गुरुणी
 यस्य लघुर्लक्षं ब्रुतमेव च (See Kn on SR V 19) 11 (C 11b, K 10b, 11a) ¹C
 has for 11a कुर्यात् चञ्चत्पुटश्चैव बुधैश्चापपुटस्य तु ²K चान्त्य लघुनि चैव हि (See Kn on
 SR V 19) 12 (C 12 E 11b, 17) ¹K 'स्यालघ्वक्षरपुटस्तदा 13 (C 13)
¹K om 13 14 (C 14a, K 12a) ¹K नद्यापि 15 (C 14b, 15a, K 12b)
¹C तथापि वा 16 (C 15b 16a, K 13a) ¹C तथा तालादिभिर्भावेद्युक्तपुटो भवेत्
²K om 16b 17 (C 16b, 17a, K 13b, 14a) ¹C 'रासादि (रि) तेषु च
 IE (C 17b, 18a, K 14b, 15a) ¹C चञ्चत्पुटस्य ²K भावा for भेदा
³K 'पट्पुटस्य च 19 (C 18b K 15b, 16a) ¹K 'अस्य C 'अस्य for तस्य ²K 'अत्र-
 मया ³C om 19b 20 (C 19, K 17b, 18a) ¹K चान्त्योपि for वासोऽन्योऽपि

आद्यं प्लुतं द्वितीयं 'तु लघु यत्राक्षरं भवेत् ।
 तृतीयं च चतुर्थं च गुम्फी पञ्चमं लघु ॥ २१ ॥
 प्लुतान्तः षट्पितापुत्रो गुरलाद्ययमंयुत ।
 'पञ्चपाणि म घिलेय षट्पातस्तु षटक्षरः ॥ २२ ॥
 'मग्निपातस्तनस्नालः शम्या तालमन्यै च ।
 शम्या चैत्र हि तालश्च षट्पातस्तस्य कीर्तिनः ॥ २३ ॥
 'तालादिस्त्र्यम्भेदोऽस्यः 'संपर्येषाकर्मप्रित ।
 गुम्पञ्चाक्षराद्यन्त्यप्लुतमात्रासमन्वित ।
 'मग्निपातस्तनः शम्या तालः शम्यैरुनालः ॥ २४ ॥
 'त्र्यम्भं मयंगुरुं रुन्ध्या 'निष्कामं नत्र योजयेत् ।
 शम्याद्वयं ततस्त्र्येष 'उद्घट्टं कथितो शुभे ॥ २५ ॥
 'एषमेककलो ज्ञेयः शुद्धभ्रन्वत्पुटादिकः ।
 यथाक्षरोऽथ द्विकलस्तथा चैत्रं चतुष्कलः ॥ २६ ॥
 त्रयो भेदा हि 'तालस्य द्विगुणा द्विगुणा स्मृता ।
 चतुरस्रत्रिभिर्भेदैस्तालस्तु परिकीर्तितः ॥ २७ ॥
 चतुष्कलो हाष्टकलः 'कलापोडशकः पुनः ।
 त्र्यम्भस्तालस्तु 'षट्भेदात्रिकलः षट्फलस्तथा ॥ २८ ॥
 'कलाद्वादशकोऽपि म्याचतुर्विंशतिकस्तथा ।
 'कलाष्टचत्वारिंशत्कं कला पण्णयती तथा ॥ २९ ॥
 तालो 'नयविधआयमयुग्मः सम्प्रकीर्तितः ।
 'द्विप्रकारस्तथै तालो नि शब्दः शब्दधास्तथा ॥ ३० ॥

२१ (C २० K १८b १९a) ^१K च ^२K इदं च २३ (C २१a, K १९b, २०a) ^१C om २२b २३ (C २१b, २२a K २०b २१a) ^१C कलादी भेदितः स्यात् ताभ्यभेदितः दाम् ^२C तालादौ च तालश्च षट्पातस्तु षट्क्षरः २४ (C २२b, २३, K २१b, २२a) ^१K तालः द्विगुणोऽथ ^२C तालः द्विगुणोऽथ ^३K तालः द्विगुणोऽथ ^४C तालः द्विगुणोऽथ ^५C तालः द्विगुणोऽथ २५ (C २१ K २२b, २३a) ^१K निष्कामं ^२K तालः ^३K om २५c २६ (C २५, K २६b) ^१C षट्भेदात्रिकलः, K om २६a ^२C षट्भेदात्रिकलः ^३K षट्भेदात्रिकलः for षट्भेदात्रिकलः २७ (C २६ K २७) ^१K तालः for तालः २८ (C २७, K २८) ^१C कलाष्टचत्वारिंशत्कं, K कला षट्पातस्तु षट्क्षरः २९ (C २८, K २९) ^१K कला षट्पातस्तु षट्क्षरः ^२K, कला षट्पातस्तु षट्क्षरः ३० (C २९ K ३०a) ^१K 'नयं नयनायुः परिकीर्तितः ^२K om this item

'प्रयोग द्विविध नास्य कीर्त्यमान नियोधत ।
 तत्तावापोऽथ निष्कामो विक्षेपश्च प्रवेशकः ॥ ३१ ॥
 चतुर्विकल्प इत्येव नि शब्द-परिकीर्तितः ।
 शम्या तालो ध्रुवश्चेति सन्निपातस्तथा पर- ॥ ३२ ॥
 इति शब्देन सयुक्तो विज्ञेयश्च चतुर्विध ।
 'एतेषामथ वक्ष्यामि हस्ताङ्गुलिधिकल्पनम् ॥ ३३ ॥
 'लक्षणञ्च प्रमाणञ्च यथावदनुपूर्वश ।
 'ऊर्ध्वाङ्गुलिसमाक्षेप आघाप इति सञ्ज्ञित ॥ ३४ ॥
 'निष्कामोऽधोगतस्य स्यादङ्गुलीना प्रसारणम् ।
 तस्य दक्षिणत 'क्षेपो विक्षेप परिकीर्तित ॥ ३५ ॥
 'निघर्तन च हस्तस्य प्रवेशोऽधोमुखस्य तु ।
 'कृत्याङ्गुलीनामाक्षेप निष्काम च भवेद्य ॥ ३६ ॥
 'विक्षेपश्च पुन कार्य-पुनश्चैव प्रवेशनम् ।
 यथा चतुष्कलो योगस्तदा त्वेय 'धिर्भिर्मेत् ॥ ३७ ॥
 'निष्कामश्च प्रवेशश्च द्विकले परिकीर्तितौ ।
 एषामन्तरपातास्तु पातसङ्गा प्रकीर्तिता ॥ ३८ ॥
 शम्यातालश्च विज्ञेय-सन्निपातस्तथैव च ।
 'शम्या दक्षिणहस्तस्य ताल पातस्तु धामत- ।
 हस्तयोस्तु सम पात सन्निपात इति स्मृत ॥ ३९ ॥
 'ध्रुवस्तु 'मात्रिक-पात रागमार्गप्रयोजक- ।
 कला यास्त्रिविधा प्रोक्ता 'तासा पातो ध्रुव-स्मृत- ॥ ४० ॥

- ३१ (C ३०, K ३०b) ^१K om this hem ^२K तत्र चालाप निष्कामौ विज्ञेयौऽथ प्रवेशनम्
 ३२ (C ३१, K ३१) ^१K चतुर्विधम् ^२K परिकीर्तित ^३K पर ३३ (C ३२, K ३२) ^१C चतुर्विधम् ^२K एतेषा चैव ३४ (C ३३, K ३३a) ^१K om this hem
^२C सहाङ्गुलि समाधिप आघाप, K सहाङ्गुलिसमाधिप आघाप ३५ (C ३४, K ३३b ३४a)
^१K निष्कामोऽधोगतस्य स्यादङ्गुलीना, C निष्कामोऽधोगतस्य स्यादङ्गुलीना ^२C त्रैपात ^३K इति
 कश्चित् for परिकीर्तित ३६ (C ३५, K ३४b) ^१MN विकलत ^२K om ३६b
 ३७ (C ३६, K ३५a ३६b) ^१K om ३७a ^२K विधिधृत ३८ (C ३७, K ३५b, ३६a) ^१K निष्काम ^२K द्विकले ३९ (C ३८ ३९a K ३६b ३७a)
^१K om ३९a and has for ३९b सङ्ख्यान निपातान्धु सङ्ख्यान (शम्याताल) य दामत
 ४० (C ३९b, ४०a, K ३७b) ^१K om ४०a ^२K 'N मात्रिक, C मादिक
^३K, तथा

यथाक्षरस्य तालस्य 'स नु गुर्वक्षरो भवेत् ।
 यथाक्षरकृते- पात-स्नालो ज्ञेयो 'यथाप्यित ॥ ४१ ॥
 'गुर्वक्षरेष्विच्छिद्ये' स 'पय द्विकलो भवेत् ।
 द्विभाषो द्विकलस्यैष विज्ञेयस्तु चतुष्कल ॥ ४२ ॥
 'यथाक्षरकृता पाता सर्वेय प्रकीर्तिता ।
 'चन्वत्पुटस्य विज्ञेयस्तथा चापपुटस्य च ॥ ४३ ॥
 पञ्चपाणेभ्य विहिता- भेदा ह्येते त्रयः स्मृता ।
 द्युदस्य 'युग्ममोजं ये पञ्च ताला भवन्ति हि ॥ ४४ ॥
 मिथः 'गीताङ्गसंयुक्ता ज्ञेया 'द्युदष्टकादयः ।
 कला पञ्च तथा सप्त पुनर्नय च कीर्तिता ॥ ४५ ॥
 'दश चैकादशैते च संकोणां समुदाहृताः ।
 न तेषामुपयोगोऽस्ति सप्तरूपे ध्रुवाम्यपि ॥ ४६ ॥
 प्रवृत्तादिषु कर्तव्या एते 'गानप्रयोक्तृभिः ।
 श्यस्त्रश्च चतुर्भ्यश्च पट्कलोऽष्टकलस्तथा ॥ ४७ ॥
 ध्रुवाणां तु 'भवेत्तालं संप्रयक्ष्यामि तत्पुनः ।
 कनिष्ठादुन्निष्क्रामो 'शम्याश्चैष ततो भवेत् ॥ ४८ ॥
 कनिष्ठिकानामिकाभ्यां तु 'निष्क्रामोऽतो विधायते ।
 'तनस्नालानु कर्तव्यः शम्या चैष तु पञ्चमो ॥ ४९ ॥
 प्रवेशो 'मगमादुच्छेद कर्तव्यस्तर्जनीहृतः ।
 निष्क्राम सन्निपातोऽन्त्ये नित्यमष्टकलो भवेत् ॥ ५० ॥

- 41 (C 40b 41a h 39) ¹A गण ²C क्षर ³मन्वत् ⁴A दन्वत्
 42 (C 41b 42a h 39) ¹h 'यथाप्य' ²A नव° ³h त्रिभोज 43 (C 42b
 43a) ¹C दन्वत्कृते दने ²Mh चतुर्भ्यश्च h om 43 44 (C 43b
 44a, h 23b) ¹C, द्वापञ्च वै h द्वापञ्च वै च 45 (C 44b, 45a, h 24)
¹C 'युग्म' ²C श्रुदष्टकादयः h, श्रुदष्टकादयः 46 (C 45b, 46a
 h 25) ¹h दन्वत्कृता भवेत् h ध्रुवाम्यपि 47 (C 46b 47a, h 26a 40a)
¹h भय, 49 (C 47b, 48a h 40b, 41a) ¹h 'गानप्रयोक्तृभिः' ²h, यमः भवे
 49 (C 49b, 49a h 41b 42a) ¹C त्रिभुजकोणे ²h श्रुदष्टकादयः कर्तव्यः
 50 (C 49b 50a, h 42b 43a) ¹h कनिष्ठादुच्छेद K चतुर्भ्यश्च ²C नित्यमष्टकलो भवेत्
 दन्वत्कृते h त्रिभुजकोणोऽन्त्ये

एष युग्मे 'कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभि कृत ' ।
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्काम प्रथमे 'तु कला भवेत्' ॥ ५१ ॥
 शम्यापातो 'द्वितीया तु तृतीया ताल एव च ।
 शम्या तत्र चतुर्थी तु पञ्चमो तर्जनीरूमात् ॥ ५२ ॥
 पष्ठश्च सन्निपात स्यादेव वै पङ्कलो विधि ।
 'एष त्र्यम्बो कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभि कृत ॥ ५३ ॥
 कनिष्ठाङ्गुलि निष्काम प्रवेशश्च तथा भवेत् ।
 कनिष्ठानामिकास्थाने 'ततस्तालतृतीयक ॥ ५४ ॥
 'शम्यापातश्चतुर्थी तु निष्कामो मध्यमाकृत ।
 पष्ठस्तालस्ततो ज्ञेयो निष्कामस्तर्जनीकृत ॥ ५५ ॥
 शम्याष्टमी ततस्तालो नवमी तु कला स्मृता ।
 'कनिष्ठिका प्रवेशस्तु वशमी तु कला भवेत् ॥ ५६ ॥
 निष्कामश्चैव तर्जन्या तदनन्तरमिष्यते ।
 'सन्निपातस्तथान्ते च कलाद्वादशक भवेत् ॥ ५७ ॥
 एष 'त्वाद्यापविशेषव्यवधानेन पण्डितै ।
 विधिश्चतुष्कलो ज्ञेय प्रागुक्ताङ्गुलिभि कृत ॥ ५८ ॥
 'द्विकलश्चतुष्कलश्च पादभाग प्रकीर्तित ।
 चत्वार पादभागाश्च मात्रेति परिभाष्यते ॥ ५९ ॥
 'अथचतुष्टय तालस्य तथा चापष्टयस्य च ।
 पञ्चपाणेश्च विज्ञेया भेदा ह्येते पृथक् पृथक् ॥ ६० ॥
 'अथमेव मया ताल समासात् परिकीर्तित ।
 आसारिते वर्धमाने गीतानेषु च य स्मृतः ॥ ६१ ॥

- ६१ (C 50b, 52b, K 43b 44a) ¹CMN कनिषिता (M ^०त N ^०त) -K तु कनि
^१MN put C 52b 54a after C 50a ^२C अथनानुक्ती 53 (C 53, K 44b,
 45a) ^३C द्वितीय C तृतीय 53 (54a K 45b, 46a) ^४C om 53b
 54 (C 51 K 46b 47a) ^५K तालो न वल्लुतीयक 55 (C 52a, 54b, K 47b 48a)
^६C शम्याताल^० ^७K अष्टशब्दतया 56 (C 5० K 48b, 49a) ^८C ^०प्रदेशस्तु
 for प्रदेशस्तु 57 (C 56 K 49b 50a) ^९K ^०अथा ते च ^{१०}NC कल (N ^०ला)
 शदशब्दे 58 (C 57, K 50b, 51a) ^{११}K ता वापविशेष व्यवधानश्च 59 (K 51b,
 52a) ^{१२}C om this altogether 60 (K 52b, 53a) ^{१३}C om this couplet
 61 (C 58, K 53b, 54a) ^{१४}MC एवमेव ^{१५}C समुदाहृत ^{१६}K गीतेष्वपि हि य स्मृतः,

'अथासारितकानां तु संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 'भेदश्चञ्चुटस्यादौ तथा गुरुलघुप्लुते ॥ ६० ॥
 पञ्चपाणिं ततः कुर्यादु द्विगम्यन् प्रयोगवि ।
 यथाक्षरं तु 'पूर्वत यथाघट्टिनिदेशयेत् ॥ ६३ ॥
 शम्यातालः पुनश्चैव शम्यातालमथापि वा ।
 आद्येऽक्षरे सन्निपातं 'पञ्चपाणेऽथ योजयेत् ॥ ६४ ॥
 'तालं शम्या च तालं च शम्यातालो ततः परम् ।
 एष एव द्वितीयेऽपि 'पञ्चपाणौ विधिः स्मृतः ॥ ६५ ॥
 'प्लुतस्यान्तेऽपि तस्येष्ट सन्निपातः प्रयोक्तृभिः ।
 एवं यथाक्षरं ज्ञेयं फलिष्ठासारितं युधे ॥ ६६ ॥
 यथाक्षरस्याक्षरेऽथ 'तालपातान् नियोधत ।
 चकारे तु भवेच्छम्या द्वितीये ताल एव च ॥ ६७ ॥
 पुकारे तु भवेच्छम्या टकारे ताल एव च ।
 एवं 'चञ्चुटो ज्ञेयः पञ्चपाणिरतः परम् ॥ ६८ ॥
 'पट्कारे सन्निपातः स्यात् पिकारे ताल एव च ।
 तकारे तु भवेच्छम्या 'पुरारे ताल एव च ॥ ६९ ॥
 त्रकारे तु भवेच्छम्या ककारे ताल एव च ।
 द्वितीयेऽप्येवमेष स्यान् सन्निपातस्ततः परम् ॥ ७० ॥
 गुर्गक्षराणां 'विश्लेषादेवमेव तु मध्यमम् ।
 विश्लेषितानामेषां तु द्विमात्रे वा पला भवेत् ॥ ७१ ॥
 'पातान्ते वा प्रयोक्तव्या यथाघट्टपुर्वतः ।
 द्विमात्रो मध्यमस्यैव ज्येष्ठमित्यभिधीयते ॥ ७२ ॥

- 62 (C 59a, h 54b, 55a) ¹C om 62a ²h भेदः चञ्चुटः C चञ्चुटः चञ्चुटः
 63 (C 59b, 60a, h 55b 56a) ¹h भवेत् for पुन
 64 (C 60b, 61a K 56b, 57a) ¹C पञ्चपाणेऽथ, h पञ्चपाणेऽथ 65 (C 61b,
 62a h 57b, 58a) ¹C इत्यतः पञ्चपाणेऽथ इत्यतः ²h पञ्चपाणेऽथ 66 (C 62b 63a,
 K 58b, 59a) ¹C इत्यतः पञ्चपाणेऽथ, h इत्यतः ²h पञ्चपाणेऽथ 67 (C 63b, 64a, h 59b 60a)
¹C भवेत् for मध्यमम् ²C द्विमात्रम् 68 (C 64b 65a, K 60b 61a)
¹M ५ चञ्चुटः K चञ्चुटः ²K पञ्चपाणेऽथ 69 (h 61b, 62a) ¹K पञ्चपाणेऽथ
 70 (h 62b 63a) ¹C om 70 altogether
 71 (C 65, h 63b 64a) ¹C पञ्चपाणेऽथ 72 (C 66a, h 64b, 65a) ¹C om.
 72a ¹C पञ्चपाणे

‘मध्यमस्य विधानेन न्यसेच द्विगुणा कला ।

‘सन्निपातैर्निपातैश्च तेषां धस्तु प्रकीर्तितम् ॥ ७३ ॥

‘अत परं प्रवक्ष्यामि लयान्तरितलक्षणम् ।

तालो यस्य कनिष्ठः स्यात् स लयान्तरित स्मृतः ॥

‘कला ‘कालान्तरकृता केवल तु कलान्तरम् ॥ ७४ ॥

अयमेव तालयोगो विशेषसिद्धिस्तु ‘पूर्वनिर्दिष्टा ।

‘भयति हि लयान्तरिते शब्दाद् भेदो लयाच्चैव ॥ ७५ ॥

‘आसारितां संयोगो वर्धमानक इष्यते ।

‘उत्पत्ति लक्षण चास्य गदतो मे निबोधत ॥ ७६ ॥

निहत्य ‘दानव घोरे हरेणामितौजसा ।

नृत्तमुत्पादित ‘चित्त्वं पूर्वं ताण्ड्यसञ्ज्ञितम् ॥ ७७ ॥

अयं भूतगणैः सर्वैस्तस्मिन् काले महात्मभिः ।

वर्धमानमिदं ‘सृष्टं पिण्डीयनैर्विभूषितम् ॥ ७८ ॥

परितुष्टश्च ‘त हृष्टा सपत्नीको वृषध्वज ।

प्रददौ च वरं श्रेष्ठं सह ‘देव्या महेश्वरः ॥ ७९ ॥

‘तल्लक्ष्यलक्षणयुतं मार्गगुक्तिविधिरुमे ।

‘वर्धमानं प्रयोक्तारो यास्यन्ति शिवगोचरम् ॥ ८० ॥

‘एवमेतन्मया दृष्टं पिण्डीवन्धनिमित्ततः ।

अधुना तु प्रवक्ष्यामि लक्षणं शृणुत द्विजा ॥ ८१ ॥

‘वृत्ति दक्षिणचित्रेषु मार्गेषु विनियोजितम् ।

द्विविधं वर्धमानं स्यात् स्वप्रमाणविनिर्मितम् ॥ ८२ ॥

73 (C 66b 67a, K 65b, 66a) ¹C मध्यमव्यपधानेन ²C सन्निपातनि⁰

74 (C 67b, 68a) ¹K om 74 ²MIN कालः 75 (C 69, K 93)

¹K ह्यैवद्विष्टा ²MNC भवन्ति हि ³K नान्यैव 76 (C 225 K 68b) ¹K

om 76a ²K समानलक्षणाच्चैव 77 (C 226 K 67) ¹C दावण ²C चित्रताण्ड्य⁰

78 (C 227 K 68) ¹K दृष्ट 79 (C 228 K 69) ¹K तदहृष्टा ²C देव्या

महाधुरा K देवगणाधिपे 80 (C 229, K 70) ¹K नल्लक्षणसमपत्रा ²K वल

वर्धमानप्रया⁰ ³C त्रिवर्गौरवम् 81 (C 230, K 71) ¹C एवमेव पुनः ²C म⁰

82 (K 72) ¹C om 83

'अनाल च सनालं च तत्प्रमाणं द्विजा स्मृतम् ।
 चतस्र कण्डिकाद्वयं तावन्त्यामारितानि तु ॥ ८३ ॥
 ध्रुवरेण कलाभिन्नु कण्डिका देवकल्पिता ।
 वर्तमानाङ्गीरे तु प्रियते मार्गयोजना ॥ ८४ ॥
 धात्रा नवकला तु स्यादष्टाभिस्तत्परा स्मृता ।
 दश पट् च तथा चैव तृतीया कण्डिकेष्ट्यने ॥ ८५ ॥
 चतुर्थो कण्डिका चैव द्वाविंशत्कल्पा स्मृता ।
 कलाभिरेव निर्दिष्टा कण्डिका वर्तमानके ॥ ८६ ॥
 केवलं मार्गसम्भूता स्याद्युपाद्गवर्जिता ।
 परद्वित्रिचतुर्योगात्ताभिगम्भाग्निनानि तु ॥ ८७ ॥
 वर्तमाने प्रमूयन्ते मार्गताल्ग्नयोगतः ।
 प्रथमा कण्डिका रूपा बालतालप्रयोजिताम् ॥ ८८ ॥
 'अन्तिमार्ग' कलाहानं युयादेरं कनिष्ठम् ।
 द्वितीया कण्डिका रूपा प्रथमा सफल्य यदि ॥ ८९ ॥
 'युज्यते पूर्वालेन तदा नन्याह्वयान्तरम् ।
 वर्तमानं तदा चित्रेन हि तृत्तेन योजयेत् ॥ ९० ॥
 'यदितां वर्तमाने वा 'कनिष्ठा न हि दक्षिणे ।
 द्विगुणाक्षरसयोगादन्यमार्गनियोजनान्' ॥ ९१ ॥
 'नृत्तबालविशेषाश्च बालताल्ग्नयान्तरम् ।
 कनिष्ठामारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ॥ ९२ ॥
 स षय सर्वं कर्तव्यं प्रथमे 'कण्डिकाद्वये ।
 तृतीया सद्द्वितीया च प्रथमा चैव नन्वला ॥ ९३ ॥

- 83 (C 231a K 73) ¹C cm 83a 84 (h 74) ¹C cm 84 85 (h 75)
¹cf C 232 86 (h 76) 87 (h 77) 89 (h 79) ¹C om 83a 89 (C 231b
 252a, K 79) ¹C क०५५५ ²C क०५५५ (१५) १५ ³C क०५५५ ⁴C क०५५५
 90 (C 252b, 253b K 80) ¹C क०५५५ ²C क०५५५ (१५) १५ ³C क०५५५ (१५)
 विवेक विवेक K क०५५५ विवेक विवेक न हि इति अनालम् 91 (C 251 70a, h 81)
¹C क०५५५ विवेक वा ²h क०५५५ ³h विवेक (१५) ⁴C क०५५५ (१५)
 क०५५५ (१५) 92 (C 70b, 255 h 141a 82a) ¹C क०५५५ (१५) १५
²C क०५५५ (१५) १५ १५ १५ १५ 93 (C 256 K 141b 82b)
¹K क०५५५ ²C क०५५५

द्विकल योगमाश्रित्य मध्यमासारितं 'तु तत् ।
चतुर्थोमादित- कृत्वा चतस्र कण्डिका 'यदा
'चतुष्कलेन युज्यन्ते ज्येष्ठमासारितन्तु तत् ॥ ९४ ॥

प्रयोगस्तु यथा त्वेषा पिण्डीवन्धैर्विकल्प्यते ।
प्रत्येक 'स्वङ्गविन्यासस्तदा तेषां पृथक् पृथक् ॥ ९५ ॥
मुख प्रतिमुख चैव 'देह' संहरण तथा ।
अङ्गान्येतानि चत्वारि सर्वेष्व्यासारितेषु च ॥ ९६ ॥
उपोहनं मुख तेषा युग्म प्रतिमुख भवेत् ।
भोज 'शरीर सहारायेमङ्गविधिकम् ॥ ९७ ॥
'इत्येवं चतुरङ्गानि ज्ञेयान्यासारितानि तु ।
'चतुरासारितैर्यद्वयं वर्धमानकमुच्यते ॥ ९८ ॥
'वर्णताललयप्रमथदाग्राभिनयवर्धनात् ।
'पात्राना वृद्धियोगाच्च वर्धमानकमुच्यते ॥ ९९ ॥
'वर्धमानशरीरस्य भेदासारितस्य च ।
कार्यकारणभावेन परस्परविकल्पनम् ॥ १०० ॥
'यथा वृक्षाङ्गवेद्वीजो बीजात् वृक्षस्य सम्भव ।
अन्योन्यहेतु सयोग प्रसर्तव्यस्तथैव तु ॥ १०१ ॥
'योगादेककलात् सूत्रे कनिष्ठक लयान्तरे ।
द्विकलान् मध्यम चैव ज्येष्ठ चैव चतुष्कलात् ॥ १०२ ॥
चञ्चत्पुटपरिवर्त शम्भ्यादि द्वौ च पञ्चपाणिकृतौ ।
अन्ते च सनिपात पातविधिरय कनिष्ठस्य ॥ १०३ ॥
'अथमेव तालयोगो विशेषसिद्धिश्च पूर्वनिर्दिष्टा ।
अपत्तिह न्यास्तस्मिन् सप्तदश भेदो लयावर्गस्य ॥ १०४ ॥

- 94 (C 257a, 258, K 83 84a) ¹C तथा ²K यथा ³C चतुष्कलीयमाश्रित्य
95 (C 260b, 261a K 84b 85a) ¹C 'विन्यास सर्वेषा च पृथक् पृथक्' 96 (C 193,
K 85b, 86a) ¹K 'देहसंहरण' 97 (C 194ab, K 86b, 87a) ¹K 'शरीरसहारायमङ्ग'⁰
98 (C 194c, K 87b, 88a) ¹C om 93b 99 (C 263, K 88b, 89a) ¹C
वर्णताललयप्रमथ⁰ ²C पत्राया 100 (C 264, K 89b, 90a) ¹K वर्धमाने
²K 'विकल्पनम्' 101 (K 90b, 91a) ¹C om 101 102 (K 91bc) ¹C om
102 103 (K 92) ¹C om 103 104 (K 93) ¹C om 104

'उत्तरकालान् कृत्या त्वाद्वा यिषा कला परित्यज्य ।
 एतन् पातविधानं मध्यमसामारितं प्रोक्तम् ॥ १०० ॥
 'ज्येष्ठस्य मयति नियमादादायेका चतुष्कला मात्रा ।
 मात्रा कृ दु (१) गता स्यान् कृत्या तौ द्वौ च परिधर्तौ ॥ १०६ ॥
 'वालं नयकलं येषां न तेषां साधुसमतम् ।
 सन्निपाताद्गयिन्यामं कलानियमतं कृतम् ॥ १०७ ॥
 'अथ तत्र मुरे ताली ध्रुवपानरेव नियमिता मानम् ।
 तस्य कलामात्राक्षरगुरुलघुयर्जम्बिति' वक्ष्ये ॥ १०८ ॥
 'ज्येष्ठस्य कला दृष्टौ मुरं भवेन्मध्यमस्य 'सप्त कला ।
 'यष्टिलयान्तरे स्यान् पञ्चैव कला यनिष्ठस्य ॥ १०९ ॥
 धादायन्ते गुरुणि मध्ये च लृगुनि 'वाग्न प्रभृति ।
 धष्टौ द्वादश षोडश त्रिंशतिरपि चाक्षराणि स्युः ॥ ११० ॥
 आसारितोपयहनेष्यादासासारणानि युक्तानि ।
 तान्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा ब्राह्मणीनानि ॥ १११ ॥

यथा—'बुद्बु' जगति यदि सिनि मिजं हुं प्रथमे ल्यान्तरे, यापि नितिज्ञल
 बुचकलय मध्ये, इति बुच चलितक ज्येष्ठे ।

'इत्यक्षरपतनकला गुरुलघुयर्जम्बितिप्रथिभक्त' ।
 आसारितमुरसमं उपयहनयिधि' समुद्दिष्ट ॥ ११२ ॥
 'एयमेतन् यिस्तारं कथितं परिमाणकम् ।
 चन्दास्तु गणा युग्मे धोजे षट् परिकीर्तिता ॥ ११३ ॥

105 (K 94) ¹C om 105 106 (h 95) ¹C om 106 107 (h 96) ¹C
 om 107 108 (C 195 K 97) ¹K तत्रां दृष्टान्तम् ²K निदर्शयन्तम्
³K यथादृष्टा दृष्टान्तम् 109 (C 193 h 98) ¹K यदुक्तम् ²K यदुक्तम्
 110 (C 197, K 99) ¹C यदुक्तम् K यदुक्तम् ²K यदुक्तम् 111 (C 198
 199 K 100) ¹The example given is very corrupt. The version given is
 from K. The equally corrupt C version as follows : यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम्
 (M यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम्
 यदुक्तम् (N M ५) यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम्
 यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम्
 यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम् यदुक्तम्
 112 (K 101) ¹C om 112 113 (C
 200a, K 102) ¹C om 113a ²KC यदुक्तम् ³K यदुक्तम्

पञ्चपाणौ द्वितीये तु 'सार्धा' पद् परिकीर्तिताः ।
कनीय एव कर्तव्यमक्षरैस्तालमानतः ॥ ११४ ॥

यथा— 'देव देवै सस्तुतमीश' दैत्यैर्यक्षै ' प्रणमितचरणम् ।
'त्रैलोक्यहितमीशं हर रुद्रं' शरणमहमुपगत ॥

अष्टावेद्य गणाः कार्या पूर्वताले यथाविधि- ।
द्वादशैव तु कर्तव्या 'पदपितापुत्रके गणा ॥ ११५ ॥
अर्धत्रयोदश- 'स्तथा तृतीये' घस्तुसङ्गिनि ।
एवम् अक्षरविन्यासो मध्यमासारिते स्मृत ॥ ११६ ॥

यथा—भूताधिपतिं भगनेवहरणमीश देवैर्वन्द्य 'सुरमखमयनं रौद्रं भयद
गजचर्मपट । शम्भु ज्यक्ष ज्यलननिभजट 'भुजगपरिकर ॥ 'त्रिदशगणवृत्त
दैत्यैर्नित्य परिपठितचरितम् 'अमरपतिनमितम् अभिमतसुखद 'रुद्र पीत
१०पितृघननिलय गङ्गाप्लावितशोभनजट त शरण गतोऽस्मि धरद च महेश्वरम् ।

कार्या षोडश युग्माख्ये ताले तु प्रथमे गणा ।
चतुर्विंशतिरोजाख्ये द्वितीये घस्तुसङ्गिते ॥ ११७ ॥
चतुर्विंशतिर्यश्च तृतीये 'घस्तुके भवेत् ।
ज्येष्ठे त्वासारिते कार्य एवमक्षरसंख्य ॥ ११८ ॥

यथा—अमरप्रवर मदनागहरं भुवनैकनाथम् अभयप्रदं त्रिपुरनाशकरं देवं
तमहं प्रणत । 'सुरपितृमुनिगणप्रणतचरण 'पृथिवीसलिलानलपवन-

114 (C 200bc, 201, K 103) ¹K सार्धं ²C एव ³K om ईश
⁴K adds after this गायै पिबसिध ⁵K नमितचरणम् ⁶L त्रैलोक्यहितमीशं रुद्र
C त्रैलोक्यहित हर श (N हरमीश) ⁷K अष्टमख्यमुपगत 115 (C 202 204, K 104 105
and prose) ¹K 'गणसु' ²K वस्तुसङ्गिता ³K देवदेव, C देवम् ⁴K सुरवरमयन
⁵K 'चमरत' ⁶K सुजग. ⁷C त्रिदशपरिगण ⁸C अमरपति चरितम्
⁹K om रुद्र पीत ¹⁰K om पिबवन महेश्वरम् and has in its stead शरणम्
सुरतनुतचरणमहमुपगत. 117 (C 205 K 106) 118 (C 206, 207, K 107)
¹K वस्तुसङ्गिते for वस्तुत भवेत् ²K. त्रिपुरानाश ³K सुरपितृमन्त्रनतचरण C सुरगणपितृ
मृनिगणमहित. ⁴K. पृथिवीसलिलज्वननभैरवरूप खट्वाङ्कपानपर पवन सूयचन्द्रो यजारसाध्योमाख्या कामा,

यत्नाधिपतिमूर्च्छन्त्योमात्या घटौ मुनिभिर्यस्य 'कायां प्रोक्ता त्रैलोक्यगुरु'
तमचिन्त्यमजं विद्यानित्यं मेरयरूपं 'सद्योगघरं' स्मिद्युत्पत्तिप्रत्ययनिमित्तं
'सुश्लाक्ष्म' अचिन्त्य चन्द्रार्धरत्न 'नित्यकार्यघर' नेत्रार्धरत्न 'बुधार्धरत्न' कान्ता-
र्धर । 'यदुल्लेखिषिर्गैरिष्टनैषिकटैर्मुष्टै' विमुग्धैरियमे' प्रमथे परिवृत्तनीत
'सतत' प्रणत ।

आस्मारिताना सर्वेषां 'वयो भेदा प्रशान्तिता ।

यथाशरं द्विसंख्यातं त्रिसंख्यातमपि वा ॥ ११९ ॥

'तात्पच्छेद्विगुणितै' 'समयर्णमात्रै' वृत्तम् ।

अनिवृत्ताशरपद यथाशरमिति स्मृतम् ॥ १२० ॥

निवृत्त्या यत्समायुक्तं द्विसंख्यात 'तदुच्यते ।

निवृत्तिद्वयसम्पन्न त्रिसंख्यातमितोष्यते ॥ १२१ ॥

चतुष्पादौ चतुर्मात्रा यद्योक्तं गुरुत्वापन्न ।

यथायोगं गणा कार्यं गणेष्यामारितेषु च ॥ १२२ ॥

अक्षरेषां चतुर्मात्रा द्विमात्रा वर्णतस्तथा ।

विधे कला भेदे वा तु वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता ॥ १२३ ॥

वृत्तौ वा वर्णमात्रा 'तु चतुर्मात्रा प्रशान्तिता ।

द्विगुणा दक्षिणे 'सा तु कृता शेषा प्रयोनृभि' ॥ १२४ ॥

न मागभेदोऽक्षरं कश्चिद्व्युपपद्यते ।

'वर्णमात्रा द्विगुणिताद् वर्णभेद प्रशान्तिता ॥ १२५ ॥

यथाक्षरं भूषिष्ठ गणेष्यामारितेषु च ।

विधिरस्य समुद्दिष्टो 'वर्णतात्समाधय' ॥ १२६ ॥

¹C. om. कृता शर ²K. शरः कृता शर ³C. विधिरस्य ⁴K. विधिरस्य

¹C. कृता शर ²H. C. 111 ³K. कृता शर ⁴K. विधिरस्य ⁵K. विधिरस्य

¹K. 111 ²C. 111 ³C. 111 ⁴K. 111 ⁵C. 111

120 (C. 202 H. 109) ¹K. 111 ²C. 111 ³K. 111

121 (C. 210 H. 110) ¹K. 111 ²C. 111 ³K. 111

122 (C. 211 H. 111) ¹C. 111 ²C. 111 ³C. 111

¹K. 111 ²C. 111 ³K. 111 ⁴K. 111

¹C. 111 ²C. 111 ³C. 111 ⁴C. 111

H. 111) ¹K. 111

द्विसंख्याते निवृत्तिस्तु ^१कार्यास्यादर्धयोगत ।
^२द्विसंख्यातार्थयोगेन ^३त्रिसंख्यातेऽपि चेप्यते ॥ १२७ ॥
 'न च चित्रे द्विसंख्यात' कदाचिदपि योजयेत् ।
 'न च वृत्तौ त्रिसंख्यात' गीतेष्वसाधारितेषु च ॥ १२८ ॥
 दक्षिणे स्यात् त्रिसंख्यात द्विसंख्यातं च चार्तिके ।
 'चित्रे यथाक्षरं' प्रोक्तमिति मार्गविनिश्चय ॥ १२९ ॥
 दक्षिणेनेष गत्यादौ निवृत्तौ वृत्तिष्वद्भ्य प्रजेत् ।
 चित्रघट्ट यथान्यायं ^४त्रिसंख्याते विधि स्मृत ॥ १३० ॥
 अनेनेष विधानेन द्विसंख्यातमपीप्यते ।
 वृत्तौ वा दक्षिणे वापि ^५प्रयोगोऽस्यैव चेप्यते ॥ १३१ ॥
 घस्त्यादौ घस्तुमध्ये च घस्त्यन्ते वा निवृत्तय ।
 प्रयोक्तव्या प्रयोगैर्विचार्याङ्गबलाबलम् ॥ १३२ ॥
 निवृत्तौ तु कला न्यूना यदा ^६घस्तुषशाद्भवेत् ।
^७आ कलापत्तनात्तस्या घर्ण कार्य निवृत्तिमान् ॥ १३३ ॥
 घर्णालंकारस्मैभाग्यं ^८विच्छेद करणस्य च ।
 तत्त्वादीना प्रयोगश्च निवृत्तीना प्रयोजनम् ॥ १३४ ॥
 घर्णतालक्षराणां च सयोगोऽय मया स्मृतः ।
 आसारितेषु गीतेषु वर्धमानेषु चैव हि ॥ १३५ ॥
 'चतस्र कण्डिका' द्वेया वर्धमाने प्रयोक्तृभि ।
 विशाला ^९सगता चैव ^{१०}सुनन्दा सुमुखी तथा ॥ १३६ ॥
 'तत पूर्वा नवकला द्वितीयाष्ट'कला स्मृता ।
 तृतीया षोडशकला द्वात्रिंशच्च तथोत्तरा ॥ १३७ ॥

127 (C 216, K 116) ^१OK कार्यास्यादर्धयोगत कार्या चार्ध विधीगत ^२C द्विसंख्यात-
 कदीनेन, ^३OK विमस्यातेऽपि 128 (C 217, K 117) ^१C न च वृत्तौ K न
 चित्रे विनि ^२K न च वृत्तिविमस्यात 129 (C 218, K 118) ^१C चित्रौ ^२C प्रोक्त
 एषां 130 (C 219, K 119) ^१C विमस्याते 131 (C 220, K 120)
^१K प्रयोगेऽस्य सदैव तु 132 (C 221, K 121) 133 (C 222, K 122)
^१C, वस्तुवदभवेत् ^२K अकालपत्तनात्तस्या 134 (C 223, K 123ab) ^१C विच्छेद
 करणस्य 135 (C 224, K 123c, 124a) ^१C तु for च 136 (C 231,
 K. 124b, 125a) ^१K वर्धमान तु विज्ञेय चतस्र कण्डिका बुधै ^२C कण्डिका ^३C सगता
^४K, सुनन्दा, 137 (C 232) ^१K om 137

'उपोहनविधिस्तासामनुना च मपोच्यते ।
 उपोहनं विशालया विशालाया कलापञ्चमेव हि ।
 'षट्कला' संगतायाश्च मुनन्दायाश्च सप्तमम् ॥ १३८ ॥
 मुमुल्याधोपयहनं नित्यमष्टकलं भवेत् ।
 'पतेया चैव यक्ष्यामि गुग्गुलुचक्षुरक्रमम् ॥ १३९ ॥
 धादौ गुग्गुलु कार्यं चतुर्दश 'लघून्मपि ।
 उपोहनं विशालाया पुनरन्ते गुरु स्मृत ॥ १४० ॥

यथा—'अ' दु' जगति अवलितक दिगिनिबुचरननिति या ।

'चतुर्भिरधिकै हस्तैर् गुग्गुलुचक्षुरक्रमम् ।
 संगतायाश्च मुनिभिरुपोहनमिति स्मृत ॥ १४१ ॥

[यथा]—

चतुर्भिरधिकैर् 'लघूभिर् गुरुमपुते ।
 मुनन्दायाश्च पितेया उपोहनविधियु' ॥ १४२ ॥

यथा—अ' दु' जगति अवलितक दिगिति अष्टबुचरनति पिमां ।

'भट्टादिगणपूनि स्यु मुमुल्याश्च गुरुणि च ।
 'उपोहनविधानेन तु सेवानि मुनिमत्तमा ॥ १४३ ॥

यथा—'अ' दु' जगति अवलितकदिगिपिगिति नि अष्ट अ' च बुचरनिति अग
तिति या ।

139 (C. 231b, 235 h 121b 121a) ¹h cm 139a ²h १३९
 यक्षभरति ³h यक्षभरति विद्वत्तु हस्तपञ्चमेव च 139 (C 231 h 121) ¹h
 cm 139b 140 (C 237 h 127) ¹h अष्टकल ²C १३९ १४० १४१ ³C १४१
 nothing in its place 141 (C 237) ¹h or 141 142 (C 237 h 127)
¹h '१३९९९९ C १३९९९९ ²C १३९९९९ ³C १३९९९९ h १३९९९९
⁴C cm 141 example 143 (C 240 h 129) ¹h १४११११११११११
²C १४११११ ³h १४११११११११११ ⁴C १४११११११११११
 this example

उपोहन्ते स्वरा 'यस्मात् 'यस्माद् गीतं प्रवर्तते ।
 तस्मादुपोहन द्वेय शुष्काक्षरसमन्वितम् ॥ १४४ ॥
 'अथद्योपोहते यस्मात् प्रयोग सूचनादिभि ।
 तस्मादुपोहन ह्येतद् गानं भाण्डसमाश्रयम् ॥ १४५ ॥
 शम्पातालौ द्विरभ्यस्तौ सन्निपातान्त्य एव च ।
 उपोहने विशालायास्तालोऽयं परिकीर्तितः ॥ १४६ ॥
 द्विकल संगतायास्तु 'तालश्चापपुट स्मृतः ।
 'तस्यैष सन्निपातोऽन्त्ये सुनन्दायास्तथैव च ॥ १४७ ॥
 'चत्वारपुटस्तु द्विकल 'सुमुप्या स्यादुपोहने ।
 उपोहने द्विरभ्यस्तैस्तत कार्या तु कण्डिका ॥ १४८ ॥
 एतान्युपोहनानीह चत्वारि गदितानि 'तु ।
 आनुपूर्व्या प्रयोगश्च कण्डिकानां निबोधत ॥ १४९ ॥
 'शम्पा तालस्तथा शम्पा पुनस्तालो यथाक्रमम् ।
 त्रिकल सन्निपातश्च विशालाया प्रकीर्तितः ॥ १५० ॥
 'चत्वारपुटस्तु द्विकल संगताया अपि स्मृतः ।
 'चतुष्कल सुनन्दाया स एव गदितो बुधै ॥ १५१ ॥
 सन्निपातद्वयोपेतो द्विचित्रस्तु प्रयोक्तृभि ।
 कार्यश्चतुष्कलो युग्म सुमुप्याश्च यथाक्रमम् ॥ १५२ ॥
 वर्तमानस्य तालोऽय कण्डिकाना पृथक् पृथक् ।
 मया प्रोक्त पुनश्चैव 'सहताना निबोधत ॥ १५३ ॥
 पूर्व्या विशाला कर्तव्या 'वालतालप्रयोजिता ।
 'अग्निमा त्रिकलोपेता बालमासारितन्तु तन् ॥ १५४ ॥

- 144 (C 241, K 130) ¹K यत् for यथात् ²K दैन C तथान् ³C स्याधि
 स्वरसमाश्रयन् for शुष्काक्षर समन्वितम् 145 (C 242 K 131) ¹K अथवा नीघते
 प्रयोगसूचना⁰ ²K ह्येतज्ज्ञानभाण्ड⁰ C ह्येतज्ज्ञानभाण्ड⁰ 146 (C 243, K 132)
 147 (C 244ab, K 133) ¹C तालयापुट, K तालयच पुट ²K द्विकलीयुक्त
 तापादि for तथैव etc 148 (C 244c 245a K 134) ¹CK चत्वारपुटम्
²K सुमुप्या 149 (C 245c 246a K 135) ¹K इ for व 150 (C 233,
 K 136) ¹K शम्पा तालौ पुन शम्पा ततत्ताली यथाक्रमम् 151 (C 234a, K 137)
¹CK चत्वारपुटम् त्रिकल ²C om 151b 152 (K 133) ¹C om 152
 153 (HC 250 K 139) ¹C मज्जाना for सहतान 154 (C 246, K 140a)
¹K संगता तदनन्तरम् for बालकाल etc ²K om 154b

संगताग्रहं कृत्वा विराला सफला यदि ।
 सुन्दरे पूर्वोक्ते तु तदा न्यासह्यस्तम् ॥ १५५ ॥
 सुन्दरा व ततः कारा संगता पुनरेव हि ।
 विरालाश्च पुनश्चैव सुमुखी व प्रयोगेभ्यः ॥ १५६ ॥
 कण्ठिशासारिते तालो यो नना परिकर्तितः ।
 स एव सर्वः कर्तव्यः प्रथमे कण्ठिकोत्तरे ॥ १५७ ॥
 सुन्दरा संगता चैव विराला च यथोदितौ ।
 सुन्दराग्रहं कृत्वा ततश्चैव प्रयोगेभ्यः ॥ १५८ ॥
 नयनासारिते तालो यो नना परिकर्तितः ।
 शब्दावप्य कर्तव्यः सुन्दराद्यन्य पण्डितैः ॥ १५९ ॥
 सुमुखी च सुन्दरा च संगता पुनरिष्यते ।
 सुमुखादौ ग्रहं कृत्वा यथोक्तं संगयोगेभ्यः ॥ १६० ॥
 विरालाग्राः सनातिन्तु देवा जयः शिवद्वय ।
 ज्येष्ठे त्वासारिते तालो निदायः शब्दगन्तया ॥ १६१ ॥
 स सर्व एव कर्तव्यो दुर्भेदात्मानसि ।
 संगो कण्ठिकानां तु तालोऽयं परिकर्तितः ।
 ध्वनासां सनायोगाद् ध्वनातकनिष्यते ॥ १६२ ॥
 बालं नदकलं ज्येष्ठं पञ्चमकलमस्तम् ।
 पञ्चमकलं ज्येष्ठं पञ्चमकलं नयनम् ॥ १६३ ॥
 यत्तत्तालविधानं तु सर्वेषांसारितेभ्यः च ।
 कलानां वृद्धिनासाद्य नयनानां तु ध्वनात् ।
 तदस्य ध्वनासापि ध्वनातकनुष्यते ॥ १६४ ॥
 सासारितेभ्यः शक्तिभ्यः ध्वनातैः चैव हि ।
 शक्तिगुणसालयोगेन कारो ह्यस्तखो विधिः ॥ १६५ ॥

155 (C. 247 E. 140a) ¹C. स्तम्. ²E. om. 155b. 156 (C. 248) ¹E. om. 155a.
 157 (C. 255b, 255a E. 141) ¹C. कण्ठिकानां 158 (E. 142) ¹C. om. 153.
 159 (C. 257 E. 143) ¹C. सुमुखी च सुन्दरा च संगता च सुमुखी 159 (C. 243a ;
 E. 144) ¹C. सनातिन्तु देवा 2C. om. 150b. 151 (C. 242a, 242a E. 145a)
¹E. om. 161a. 2HN स्तम्. 2C. सुमुखी च सुन्दरा 152 (C. 252a, 252a ;
 E. 145b, 145) ¹E. नयनम् 2C. कण्ठिकानां 2C. om. सुमुखी च सुन्दरा 2C. om.
 162a. 163 (C. 251b, 251a ; E. 147) ¹E. सनातिन्तु देवा 2E. सनातिन्तु देवा
 164 (C. 252b, E. 148) ¹E. om. 164a. C. om. 164a. 165 (C. 255
 E. 149) ¹C. सुमुखी च सुन्दरा 2C. सुमुखी 2C. सुमुखी च सुन्दरा

'समाप्तावन्तरहित सन्निपातो यदा भवेत् ।

अन्त्या कला द्विमात्रा तु 'तदा ज्ञेया प्रयोक्तृभिः ॥ १६६ ॥

एवमेतन्मया प्रोक्त 'वर्धमानस्य लक्षणम् ।

आसारितानां वक्ष्यामि 'प्रस्तार' लघुलक्षणम् ॥ १६७ ॥

अन्यूनायां कलाया तु ध्रुव प्राप्नोति निदेशयेत् ।

अथ तालाक्षरवशाच्छेपानन्ताश्च योजयेत् ॥ १६८ ॥

प्लुते लघ्वधरे चैव ध्रुवे साम्यं न विद्यते ।

न विद्यते त्रिभिः पाने समत्वमुपदिश्यते ॥ १६९ ॥

तालैश्च सन्निपातैश्च शम्भ्याभिश्च ध्रुवेण च ।

कनिष्ठासारितं कार्यं मध्यमं ज्येष्ठमेव च ॥ १७० ॥

*

*

*

'द्विगुणोत्तरया वृद्ध्या ह्यस्यैव तु मध्यमं विधातव्यम् ।

प्रस्तारे [चैव] कलानां शम्भ्या तालान्तरोपेतम् ॥ १७१ ॥

'उत्तरताल' प्रथमे यस्तुन्यादौ कलात्रयं त्यक्त्वा ।

कार्यौ मध्ये नित्यं द्वौ परिवृत्तौ च संपूर्णौ ॥ १७२ ॥

पूर्वं शम्भ्या कार्या द्विकलस्ताल 'कलाद्वय' शम्भ्या ।

पुनरेककलस्तालत्रिकल स्यात् सन्निपातश्च ॥ १७३ ॥

'त्रिकलोऽथ पुनस्ताल' शम्भ्येककलाद्वये 'ताल' ।

द्विकला च पुनः शम्भ्या 'ताल' 'द्विकलश्च कर्तव्य' ॥ १७४ ॥

त्रिकलश्च सन्निपातो 'भूयो विधिरेव' एव कर्तव्य ।

द्वादशकलस्तृतीये तस्यान्ते सन्निपातश्च ॥ १७५ ॥

प्रथमस्त्वष्टकल स्याद् द्वादशकलिकौ 'तथापरौ ज्ञेयौ ।

अन्त्यश्च 'सन्निपातो मध्यस्यासारितस्योक्त' ॥ १७६ ॥

- 166 (C 266 K 150) ¹K समाप्तान्तरहित ²C तदा कर्त्ता , 167 (C 267a, 151b, K 151) ¹C वर्धमानस्य ²K विसार for प्रसार 168 (K 152) 169 (K 153) 170 (K 154) 171 (C 73 K 155b, 156a) ¹C विगुणान्तराद्या 172 (C 73) ¹K om 172 173 (C 74, K 156b, 157a) ¹C कल्पयेत्यथा ²C om स्यात् 174 (C 75, 169b K 157b, 158c) ¹K त्रिकलीऽथवि स्यात् ²C तालम् ³C दिताल ⁴K om द्विकलश्च कर्तव्य 175 (C 170, K 159) ¹C भूतयो for भूयो ²C om एव ³K द्वादशकला 176 (C 171, K 160) ¹C तदा कृतौ रो च ²C सन्निपाते (N 'तैःस्था') मध्य स्यात् सारितस्योक्तम्

ये पूर्वमङ्गुलिहृता 'प्रवेशविशेषनिष्क्रमा गदिता ।
 ते सर्वे कर्तव्या मध्ये त्वासारिते तज्ज्ञै ॥ १७७ ॥
 'अथ ज्येष्ठे तु कर्तव्य 'शम्याताललयात्मकम् ।
 'शरीर हि बुधैर्नित्य पञ्चपष्टिकलान्वितम् ॥ १७८ ॥
 'तस्याधापोऽथ निष्क्रामो 'विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् ।
 अङ्गुलीनां 'तु कर्तव्य कलामान चतुष्कलम् ॥ १७९ ॥
 ज्येष्ठ चतुष्कलं स्यादाधापै' संयुक्तं सविक्षेपै ।
 वस्तुन्यत्र स्यात् सप्तदशकल तु शम्यादि ॥ १८० ॥
 पूर्व' शम्या कार्या चतुष्कलो धै 'भवेत् ततस्तालः ।
 शम्या चतुष्कला स्याद् 'द्विकलस्ततस्तालस्ततः कार्यः ॥ १८१ ॥
 कार्यश्च सन्निपात 'पट्कलिक, पट्कलश्च तालः स्यात् ।
 द्विकला च पुनश्शम्या चतुष्कलः स्यात् पुनस्तालः ॥ १८२ ॥
 शम्या चतुष्कला 'स्यात् तालो द्विकलश्च कर्तव्यः ।
 पुनरेव 'सन्निपातश्च पट्कलः संविधातव्यः ॥ १८३ ॥
 विधिरेव एव कृत्तन पुनस्तृतीये 'सन्निपातेऽन्ते तु ।
 'पुनरेवामङ्गुलिचिक्षेपं सप्रवक्ष्यामि ॥ १८४ ॥
 'आवापः सह शम्यया निष्क्रामश्च ततः परम् ।
 चिक्षेपश्च ततस्तालः कार्यः पुनरावाप इष्यते ॥ १८५ ॥
 'अनामिकाया निष्क्रामो विक्षेपोऽनन्तरं स्मृतः ।
 'शम्यया सह आवापस्तालो विक्षेपण पुनः ॥ १८६ ॥
 'कार्यश्च मध्यमयाङ्गुल्या प्रवेशश्च 'ततः परम् ।
 आवापश्च ततः कार्यस्तर्जनीनिष्क्रमस्तथा ॥ १८७ ॥

177 (C 172, K 161) ¹K प्रवेशविशेषनिष्क्रमा गदिता 178 (C 173, K 162a)

¹K. अथ ²K शम्याताललयात्मकम् ³K om 178b 179 (C 174 K 162b 162c)

¹K अतव्योऽथ for तस्याधापोऽथ ²C निक्षेपश्च निर्वचनम् ³C अ⁰ for तु 180 (C 175)

181 (C 176, K 163) ¹C भवेत् तालः ²K द्विकलान्वयः कर्तव्यः 182 (C 177,

K 164) ¹C पट्कलिकश्च पट्कलश्च K पट्कलः पट्कलश्च 183 (C 178, K 165)

¹K स्याद्विकलतालश्च ²C सन्निपातः 184 (C 179 K 166) ¹C सन्निपातः

N पातोऽन्ते ²K पुनरेव विषमङ्गुलिचिक्षेपात् 185 (C 180, K 167) ¹K पूर्वे शम्या

तस्याधापो निष्क्रामश्च ततः पुनः । विक्षेपोऽथ पुनस्तालः पुनरावाप इष्यते ॥ ²C शम्यया 186 (C 181,

K 168) ¹K अनामिकाया कर्तव्यमङ्गुल्या चतुष्कलः पुनस्तालः । तालमिव हि विक्षेपः शम्याया वापि एव वा ॥

²C, शम्यया for शम्या वा, 187 (C 182 K, 169) ¹C, om, कार्यश्च ²C, om, ततः परम् ॥

'विश्लेषश्च पुन कार्यं सन्निपातस्तथेव च ।
 कला 'सप्तदशैवैता सन्निपाते तदन्तरम्' ॥ १८८ ॥
 आवापश्च पुन कार्यं 'कनीयस्याथ निर्गम ।
 'विश्लेषश्च प्रवेशश्च आवापश्च तत पुन ॥ १८९ ॥
 'अनामिकाकनीयस्योस्ततस्तालो भवेत् पुन ।
 विश्लेषश्च पुनस्ताभ्यां तत शम्या प्रकीर्तिता ॥ १९० ॥
 'आवापश्च कनीयस्या तत स्तालं नियोजयेत् ।
 आवापश्च तत कायस्तर्जनीनिष्क्रमस्तथा ।
 'विश्लेष पञ्चदशक शम्यया सह कीर्तित ॥ १९१ ॥
 'आवापश्चैव कर्तव्य' पुनस्ताल प्रयोक्तृभि ।
 विश्लेषश्च प्रवेशश्च पुनरावाप एव च ॥ १९२ ॥
 प्रदेशिन्या च निष्क्रामो विश्लेषश्च पुन स्मृत ।
 'सन्निपातस्तथान्त्ये च चतुर्धिशतिको भवेत् ॥ १९३ ॥
 'तृतीयसन्निपातस्य एष एव विधि स्मृत ।
 एष ज्येष्ठस्य 'विज्ञेयस्तालाङ्गुलिविरुक्षित ॥ १९४ ॥
 प्रथम षोडशकलश्चतुर्धिशतिकस्तथा ।
 द्वितीयश्च तृतीयश्च 'सन्निपात' कलाधिक ॥ १९५ ॥
 'प्रत्येक पातनं येषु दश सप्त भवन्ति हि ।
 शम्यातालरुतानीह सन्निपातरुतानि च ॥ १९६ ॥
 'यस्तुन्याद्ये श्चाज्येष्ठेस्तु द्वे चान्ये पूर्वघट्ट योज्ये ।
 'षट्कशम्याष्टताल त्रिसन्निपात त्रिवस्तु चाप्येवम् ॥ १९७ ॥

188 (C 182b 183a, K 170) ¹C om 188a

²C सप्तदशैवैता

³K सन्निपातो तदन्तरम् ⁴C repeats after this 187 incorrectly 189 (C 183b,

K 171) ¹C मध्यमताङ्गुल्या पुन प्रवेशश्च ²C om 189 190 (K 173) ¹C om 190

191 (C 184, K 173a) ¹C om 191a ³K om 191b 192 (C 185,

K 173b) ¹K om 192a ²C 'ताल' 193 (C 186, K 174) ¹C सन्नि

पातकला यद्य, MN ²सप्तमोऽथ 194 (C 187a, 189a K 175) ¹C तृतीये सन्निपात

स्यात् K तृतीय सन्निपातस्य, ²C विज्ञेयस्तालोऽङ्गुलि विरुक्षित 195 (C 189b,

190a, K 176) ¹C 'शतिक' अत ²K सन्निपातकलाधिक 196 (C 190b, 191,

K 177) ¹C प्रत्येक पातन K प्रत्येक पातनानि 197 (C

187b, 189a, K 178a) ¹K om 197a N सप्तम्यादी (१) C सप्तम्या दी,

² दश सप्तताल C षट्कल्प (N 'मध्य') सप्तपात

सप्तदशपातनयुक्तं विद्यादासारितं 'सम्यक्' ॥
 अष्टौ तालास्तु पदं शम्या सन्निपाताख्यस्तथा ॥ १९८ ॥
 'आसारिते विधौ द्वेप एकैकस्मिन् प्रकीर्तित' ।
 'आसारितानामित्येव गदितं तक्षण मया ॥ १९९ ॥
 'गीतानां वस्तुकानां च प्रयोगः परिकल्प्यते ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीताकानां तु लक्षणं ॥ २०० ॥
 'सर्वेषामेव गीतानां वस्तुध्वजेषु च ।
 'विधयैककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि भवन्ति हि ॥ २०१ ॥
 'एककं तु विदार्येका द्वे चापि विविधः स्मृत' ।
 पदपरं व्यघरं वृत्तं विदार्य परिकीर्तिता ॥ २०२ ॥
 'पदवर्णसमाप्तस्तु विदारीत्यभिसंहिता ।
 न्यासापन्यासमशान्तं यस्तु तत्परिकीर्तितम् ॥ २०३ ॥
 'विदार्यन्ति यस्माद्धि 'पदमध्यस्वरा यदा ।
 तदा विदारी विज्ञेया गुरुवर्णानुकारिणी ॥ २०४ ॥
 'विधयैककयोः प्रायः मद्रके तु प्रयोजनम् ।
 'प्रकार्याश्चापि वस्तुध्वं पादे रोविन्दकस्य च ॥ २०५ ॥
 रोविन्दकोत्तराभ्यां तु वृत्तम् 'उल्लोप्यके तथा ।
 पाणिफाया 'यहिर्गतिं लात्ये 'चैव प्रकीर्तितम् ॥ २०६ ॥
 प्रवृत्तमधगाढं च द्विविधं 'वृत्तमुच्यते ।
 आरोहित्वाद्बगाढं 'प्रवृत्तमधरोहत' ॥ २०७ ॥

- 198 (C 189b, 191b K 178b) ¹K सम्यक् C सर्वम् 199 (C 192a, K 179a) ¹K om 199a ²C om 199b 200 (C 267b, K 179b, 180a) ¹C om 200a ²K गीतानां वस्तुकेषु 201 (C 268a, K 180b) ¹K, om 201a ²C विविधैकङ्गानि ³K समासतः for भवन्ति हि 202 (C 269, K 181) ¹C एकतनु K एकैकं तु ²C द्वे चापि विविधं स्मृत K ते तु मद्रके च स्मृत ³K शास्त्रं व्यघरं च ततः for विदार्य परिकीर्तिता 203 (C 270) ¹K om 203 204 (C 271) ¹K om 204 ²C पदमध्यस्वरे, NM 'मधोऽध्वरा 205 (C 272, K, 182) ¹C विविधैकं M om 'कयो, and N reads तयो for it ²K प्रवर्ध्याश्चापि, C प्रवर्ध्याश्चापि 206 (C 273 K, 183) ¹C मुद्रपक्षस्य हि ²K बहिर्गता ³C चैव प्रकीर्तितम् 207 (C 274 K 184) ¹K मूल (इत) मुच्यते, ²C प्रवृत्तमधरोहित

आरोहण तु द्विविधं तथा चैवाद्यरोहणम् ।
 न्यासापन्यासविहितं 'मार्गान्तरकृतं तथा ॥ २०८ ॥
 त्र्ययैकादशपरा विद्वार्यं परिकीर्तिता ।
 चतुर्विंशतिरेतासां प्रमाणं परमं स्मृतम् ॥ २०९ ॥
 'अध्यर्धा च तृतीया च सन्निपात[त] प्रमाणतः ।
 'उल्लोप्यक्ते विद्वारी तु स्मृता धैहायसे तथा ॥ २१० ॥
 'विषयेन च ता कार्या युग्मवृत्तेन चैव हि ।
 नहर्धे 'मन्निपाते तु भवेदङ्गसमापनम् ॥ २११ ॥

'विषयधन्निविधो ज्ञेयः कार्यमानान् निरोधतः ।
 सामुद्रश्चापसामुद्रो विवृत्तश्चेति कीर्तितः ॥ २१२ ॥
 'न्यासातो विषयो ज्ञेयो मुक्ता वै गेयक सदा ।
 'आदौ तु मद्रके चैव सामुद्रं परिकीर्तितः ॥ २१३ ॥
 लघुवर्णसमं गेयं सामुद्रं तु विज्ञायते ।
 'तत्सन्ते च तृतीये च तद् वै गेयकमङ्गितः ॥ २१४ ॥
 विद्वार्यङ्गसमोऽर्थः 'स्याद् अर्थं विसृज्य यथा ।
 योगे 'तु अर्थसामुद्रस्तथा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥ २१५ ॥
 विद्वारी विषया ज्ञेया न्यासापन्यास एव च ।
 [तन्-]सप्रयोगवाहुल्यं विवृत्तं परिकीर्तितम् ॥ २१६ ॥
 'विषयधन्नेककः 'वापि [वृत्तं चैव] यथाक्रमम् ।
 न्यासापन्यासमंशान्तं सदा ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ॥ २१७ ॥
 सन्यासद्वयैव विन्यासो ह्यङ्गमर्थ्या यथाक्रमम् ।
 विन्यासः स तु विज्ञेयो विद्वारीमध्यमस्थितः ॥ २१८ ॥

- 208 (C 276 K 185) ¹C मार्गान्तरकृतं 209 (C 276, K 186) 210 (C 277 ;
 K 187) ¹K अथवादि ²K तृतीयाद्य ³C सन्निपातं प्रमाणतः ⁴C सन्निपाते,
⁵C वैहायसे 211 (C 278 K 188) ¹C विविधेन ²C युग्मवृत्तेषु ³C सन्निपातेषु
 212 (C 279, ¹Cf SRV 71a C सामुद्रं समुद्रोऽपि विधौ ²K om 212
 213 (C 280) ¹न्यासातोऽपि विधौ, cf SB V 73a) ²C चाया ³K om 213 214 (C
 281) ¹C तत्सन्ते ²K om 214 215 (C 282) ¹C स्यात् ²N ल for तु ³
 K om 215 216 (C 283) ¹C अथ ²K om 216 217 (C 284) ¹C
 विविधैकैकौ, ²C वापि विविधे तु यथाक्रमम् ³K om 217 218 (C 285) ¹K om 218

विदारो वज्रविन्यास पदान्ते क्वचिदेव हि ।

न तद् बाहुल्यमुद्दिष्टं प्रयोगस्य प्रयोक्तृभि ॥ २१९ ॥

गीतानि सप्त मद्रकोल्लोप्यके चापरान्तकम् ।

प्रकरणोवेणके चैव रोविन्दकमधोत्तरम् ॥ २२० ॥

द्विविधं भद्रक तत्र चतुर्वस्तु त्रिवस्तु च ।

शीर्षकेण समायुक्तं तत्तु क्षेत्रं त्रिवस्तुकम् ॥ २२१ ॥

पञ्च पद सप्त वापि स्युः शीर्ष[कान्य]परान्तके ।

प्रकर्यामथ चत्वारि स्युस्त्रिण्यर्धाधिकानि च ॥ २२२ ॥

रोरिन्दकं तु सप्ताङ्गं षोडशाङ्गं पर स्मृतम् ।

द्वौ पादौ समवर्णौ तु एकके तत्र कीर्तितौ ॥ २२३ ॥

प्रवृत्तं विषयश्चापि तस्य त्वादौ प्रयोजयेत् ।

ततो देह ततोऽङ्गानि यथायोग निवेशयेत् ॥ २२४ ॥

आकारश्चास्य मध्ये स्यादाकारश्चान्ततः स्मृतः ।

अधिकल्पकमन्तेऽस्य शीर्षक संप्रयोजयेत् ॥ २२५ ॥

सप्ताङ्गं द्वादशाङ्गं वा प्रोक्तमोवेणकं बुधैः ।

तत्र द्वयङ्गं तु सप्ताङ्गं त्र्यङ्गं द्वादशकं स्मृतम् ॥ २२६ ॥

पादः सन्धिर्मापघातो वज्रं सपिष्टकं तथा ।

शीर्षकं चतुरस्रश्च तथा चैवोपवर्तनम् ॥ २२७ ॥

उपपान-प्रवेण्यौ च द्वयङ्गं संहरणं तथा ।

अङ्गानि द्वादशाङ्गस्य स्मृतान्योवेणकस्य तु ॥ २२८ ॥

- 219 (C 286) ¹ K om 219 220 (C 287, K 189) ¹ C ज्ञेयानि सप्तगीतानि
मन्द्रकोल्लोप्यकान्त K गीतानि सप्त मद्रकोल्लोप्यके च परान्तकम् ² K प्रकरणो वेणक चैव
C प्रकरणोवेणकी विद्यात् ³ रोविन्दकमधोत्तरम् C छात्राणां शीघ्रतर तथा 221 (C 288,
K 190) ¹ C मन्द्रक ² K तत्र 222 (C 289, K 191) ¹ K तानि ² CK शीर्षक
चाप⁰ 223 (C 290, K 192) ¹ K वस्तुनां for सप्ताङ्ग ² C समवर्णेन
K समवर्णौ ³ C एकैकं शब्द H एकका शब्द ⁴ C कीर्तित
224 (C 291, K 193a) ¹ M विषय चापि ON विविधं चापि H विषय चापि,
² K सप्ताङ्ग ³ K om 224b 225 (C 292) ¹ H om 225 226 (C 293,
K. 193b, 194a) ¹ C प्रोक्तमोवेणक H प्राक्तमोवेणक ² K द्वयङ्ग ³ K द्वादश
227 (C 294, K 194b-195a) ¹ C प्रथारमभिमार्गोत्थवचनविष्टक ² K एकके ³ K
वाग्गपर्वतनमेव च 228 (C, 295, K 195b 196a) ¹ M द्वयङ्गौ HC प्रवेण्यौ
² C, शब्दां ³ C श्रुतान्ता⁰.

संपिष्टकोपपाताभ्यां 'प्रवेणीभ्यां चिचर्जितम् ।
 उपवर्तनहीनञ्च सप्ताङ्गमपि कीर्तितम् ॥ २२९ ॥
 'चिचर्तेन तु सप्ताङ्ग तुल्यवर्णपद स्मृतम् ।
 अनयोर्द्वादशाङ्गे तु तथान्यपदमिष्यते ॥ २३० ॥
 'उल्लोप्यकेऽपि चाङ्गानाम् एष एव चिधि स्मृत' ।
 'अवगाढ प्रवृत्तं च महाजनिकमेव च ॥ २३१ ॥
 'अथ हस्तु स्यात्तथा द्वयङ्गो महाजनिकवर्जित ।
 'स्थित प्रवृत्तसयोगादेकाङ्गो वापि कीर्तिते ॥ २३२ ॥
 एकाङ्गे सधिधातव्य महाजनिकमेव च ।
 'द्वयङ्ग स्थित प्रवृत्तं चाप्येककाङ्गं प्रकीर्तितम् ॥ २३३ ॥
 'द्वयङ्गे द्याससमासाभ्या ध्रुवाधातुविधिः स्मृतः ।
 'स्थित प्रवृत्तं च तथा महाजनिकमेव च ॥ २३४ ॥
 'अथ हस्तु स्यादथ द्वयङ्गो महाजनिकवर्जित ।
 एकाङ्गोऽपि विधातव्यो महाजनिकसयुत ॥ २३५ ॥
 'एव व्याप्तसमासाभ्या बहुधाङ्गविधिः स्मृत ।
 चतुरस्रस्तथा त्र्यम्बो विम्ब(१)श्चान्त प्रकीर्तित ॥ २३६ ॥
 'ओरेणकस्य सहारो द्वयङ्ग एकाङ्ग एव वा ।
 'नादौ न मध्ये सहारो नित्यं चैव प्रयुज्यते ॥ २३७ ॥
 'एकको विषधो वापि कार्यों हान्ते युभै सदा ।
 उल्लोप्यक पडवर विशत्यङ्गपर स्मृतम् ॥ २३८ ॥

- 229 (C 296, K 196b 197a) ¹MIN प्रवेण्या च C प्रवेण्या दीरवर्जितम् 230 (C
 297 K 197b-198a) ¹K निवतन ²K सप्ताङ्गी ³C यथा^० 231 (C 298a,
 K 198b 199a) ¹C om 231b ²See below note 3 on 233 232 (C 298c
 299a K 199b, 200a) ¹K वाद्वाङ्गु (इत्तु) सप्तम्, C वाद्वाङ्गु स्यात्तथा
²K स्थितिप्रवृत्त, C स्थितप्रवृत्तसयोगादेकाङ्ग 233 (C 299b 300a K 200b 201a)
¹K वाद्वा चितप्रवृत्त C वाद्वा चितप्रवृत्त ²K वा चैकाङ्गं वापि कीर्तितम् ³MIN
 repeats 231a after this 234 (C 298b, K 201b 202a) ¹C om 234a
²C स्थित 235 (K 202b, 203a) ¹C om 235 236 (K 203b 204a)
¹C om 236 237 (C 300b K 204b 205a) ¹K सवेणक^० C चावेणकस्य
²C वाद्वा द्विकाङ्ग ³C om 237b 238 (C 301, K 205b 206a) ¹K एकक
²K विषधवापि N द्विविधो वापि ³K अथ चैव पर धृतम्

'तत्र संहरणं ज्ञेयं मुखप्रतिमुखान्वितम् ।
 'वैहायसकसयुक्तं तेनापि च विजितम् ॥ २३९ ॥
 'त्रिष्वङ्गेष्वपरं ज्ञेयं परं स्याद् द्वादशस्वपि ।
 'एकाङ्गं पदपरं ज्ञेयं वैहायसकमेव तु ॥ २४० ॥
 'अस्य चाङ्गत्रयेऽतीति प्रयोगमुपपादयेत् ।
 उद्घोष्यकोत्तराभ्यां तु 'मुखप्रतिमुखे स्मृते ॥ २४१ ॥
 ततोऽङ्गानां समासो वा विस्तारो वा विधीयते ।
 मुखप्रतिमुखे चैव ज्ञेये 'विवधसंज्ञिते ॥ २४२ ॥
 'वृत्तं प्रतिमुखे च स्याद् अन्यायास्तु समासतः ।
 उद्घोष्यके 'तु शाखाप्य सोत्तरे सापरान्तके ॥ २४३ ॥
 प्रतिशाखा तथा चैवा 'समवर्णपदा स्मृता ।
 उत्तरं द्वादशपरं पञ्चाशदपरमिष्यते ॥ २४४ ॥
 'आकारपादहोनेन 'सह रोचिन्दकेन तु ।
 अन्ते 'चाथ विशेषेण स्याप्यमस्य हि शीर्षकम् ॥ २४५ ॥
 एवमङ्गविधिं कार्यं सप्तरूपे प्रयोक्तुम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रथम्यामि गीतानां वस्तुकरूपम् ॥ २४६ ॥
 'कला पोडश विज्ञेया मात्रा 'सर्वेषु वस्तुषु ।
 तस्याश्चैव चतुर्भागां पादभागं प्रकीर्तितं ॥ २४७ ॥
 'आद्यौ शुर्वष्टकं कृत्या न्यसेद्द्व्यष्टकं तथा ।
 तत्रोपवहनं कार्यं प्रथमे तु गुरुद्वये ॥ २४८ ॥
 शुर्वक्षरे तृतीये तु ततः स्यात् प्रत्युपोहनम् ।
 शुर्वक्षरे चतुर्थे तु शम्या कार्या तु पञ्चमे ॥ २४९ ॥

239 (C 302a, K 206b 207a) ¹K तत्र संहरणं ज्ञेयं ²C om 2:9b

240 (C 302b, K 207b 208a) ¹C om, 240a, ²K एकाङ्गपदपरं 241 (C

303a, K 208b 209a) ¹O om 241a ²C मुखप्रतिमुखं च 242 (C 303b-

304a, K 209b 210a) ¹K विविधे 243 (C 304b 305a, K 210b 211a) ¹K

प्रतिमुखं स्यादन्त्याभ्यां ²K तथा शाखा 244 (C 305b 306a, K 211b 212a)

¹समवर्णपदा च 245 (C 306b 307a, K 212b 213a) ¹C आकारपाद^०,

²K तुल्य ³C चास्याविज्ञेयं स्यापि मध्ये च, N अस्या विशेषेण स्याप्यते मध्ये

246 (C 307b-308a, K 213b 214a) 247 (C 308b 309a) ¹K om 247

²C सर्वेष्वप्युप 248 (C 309b 310a, K 214b 215a) ¹N आद्यौ गुरुद्वयं

K गुरुद्वयाष्टकं, C आद्यौ गुरुद्वयं 249 (C 310b 311a, K 215b 216a).

पष्टसप्तमयोस्तालः शम्या गुर्वक्षरेऽष्टमे ।

'ततोऽर्धकलिकान् पादान् कुर्यात्तुल्यक्षरेषु च ॥ २५० ॥

गुर्वक्षरे 'तालगते पादास्तु 'कलिका स्मृता ।

शम्यातालौ तालशम्ये कुर्याद् द्वे धानुपूर्वश ॥ २५१ ॥

ताल शम्यां च ताल च मन्त्रिपान तथैव च ।

'शीर्षकञ्चास्य कर्तव्यं बुधैश्चापपुटेन तु ॥ २५२ ॥

एवमेककलो ज्ञेयस्तालयोगस्तु मन्द्रके ।

'गुरुर्विश्लेषपादेन द्विकल परिचक्षते ॥ २५३ ॥

'विश्लेषेण कलाश्चात्र यथापूर्वं निवेशयेत् ।

द्विकले 'मन्द्रके चैव त्रिकल स्यादुपोहनम् ॥ २५४ ॥

'कलिका द्विकल 'घापि भवेच्च प्रत्युपोहनम् ।

द्विकलैर्गुर्वक्षरकृते पादभागैर्यथाक्रमम् ॥ २५५ ॥

चतुर्भिस्तु भवेन्मात्रा त्रिमात्र वस्तु सशितम् ।

त्रिषस्तु द्विकल ज्ञेय 'पाते पादविधिस्त्वयम् ॥ २५६ ॥

गुर्वक्षरेषु ये पाता शम्यातालादयः स्मृता ।

तानैव पादभागेषु 'द्विकलेष्वत्र योजयेत् ॥ २५७ ॥

अष्टमी षोडशी शम्या दशमी च यथाक्रमम् ।

चतुर्दश्यां कलाया तु 'तालं न द्वादशियुतम् ॥ २५८ ॥

'लघ्वष्टके 'पातविधिर्यथापूर्वं प्रकीर्तितम् ।

वस्तुत्रयेऽपि द्विकले एव पातान् प्रयोजयेत् ।

शीर्षकं चैव कर्तव्यं पङ्कल पञ्चपाणिना ॥ २५९ ॥

- 250 (C 311b 312a, K 216b 217a) ¹C र्धकलितान् 251 (C 312b 313a, K 217b-218a) ¹C तालगते K तालगौत, ²C कलिका ³K तेषु कुर्यात्
क्रमेण तु 252 (C 313b 314a K 218b) ¹K om 252b 253 (C 314b-315a, K 319) ¹K त्रैव कलायोगस्तु ²C मन्द्रके ³CK गुरुर्विश्लेषपादेन N वषादिषा
K (foot note) गुरुर्विश्लेषपादेन 254 (C 315b 316a K 220) ¹K विशेषेण ²K कलास्तत्र
³K पूर्वे पूर्वे ⁴C मन्द्रके 255 (C 316b 317a K 221) ¹K कलिक ²C घापि
न वा स्मृतं प्रतुषी⁰ 256 (C 317b 318a K 222) ¹K भवेत् पातो विधौयते □ पादे
पादविधि⁰. 257 (C 318b 319a, K 223) ¹C त्रिकलोऽयं 258 (C 319b 320a ; K 224) ¹K तालोदा 259 (C 320b 321, K 225) ¹C लघ्वष्टके ²C पादविधि
³C चैव.

‘क्रंडं क्रड शैलेन्द्रराजसंस्थितमीश शान्तं दिवं पद्मगेन्द्रपरिवद्धजटम् ।
मुनिगणनमितं ध्यानाभिरत ज्ञानमय मदनाङ्गहर विभुं’ प्रभुम् ।
शरणागतोऽहं दैत्यैर्नागैः सस्तुतमीशं त्वा वेदमय त्वा कर्तारं

भुवनपतिं सर्वलोकनमस्कृतम् ।

ऋग्यजु परिपठिनं गङ्गाधरं शूलधरं भूजगेन्द्रधरं प्रणतोऽस्मि

शिव मृगराजचर्मपरिवद्धतनुम् ।

विपुलगतिं वृषभगतिं ज्वलनशिखिसदृशकपिलजटं तमहं नमामि

शिवं शिरसा ॥

समाप्तं द्विकलमद्रकम् ।

देवं धिमलं प्रणतातिहरं मायाधार मायारूपं जटिलं नमामि

शिवं शिरसा ।

शीर्षकं षट्कलं समाप्तम् । द्विकलमद्रकम् ।

चतुष्कलं प्रवक्ष्यामि यथावद् द्विजसत्तमा ।

चतुष्कले पादभागैर्यथापूर्वमुदाहृतै ॥ २६० ॥

चतुर्भिस्तु भवेन्मात्रा त्रिमात्रं यस्तु सङ्गितम् ।

पातांश्चैव प्रवक्ष्यामि पादभागे यथाक्रमम् ॥ २६१ ॥

चतुर्थे पञ्चमेऽन्त्ये च शम्या कार्याऽष्टमे तथा ।

दशमैकादशे शम्या द्वितीया नवमे स्मृता ॥ २६२ ॥

षष्ठे च सप्तमे ताल अन्त्ये च नवमेऽस्य हि ।

‘दशमैकादशे चैव द्वितीयः समुदाहृत ॥ २६३ ॥

‘आद्यं तु द्वादशे प्रोक्तं सन्निपातोऽवसानत ।

एव पातविधानं स्यात् सर्वं वस्तु प्रयोजयेत् ॥ २६४ ॥

‘प्रथमे वस्तुके द्वादशै कलाष्टरमुपोहनम् ।

प्रत्युपोहनमित्युक्तं द्वितीये द्विकलं भवेत् ॥ २६५ ॥

‘तृतीये त्रिकलं द्वेयं चतुर्थे तु चतुष्कलम् ।

अस्यान्ते शीर्षकं कार्यं षट्पितापुत्रद्वये तु ॥ २६६ ॥

‘^१ This portion is wanting in C 260 (C 323, K 226) 261 (C. 323, K 227) ¹C च तु सङ्गित 262 (C 324, K 229) ¹C नवमेकादशे 263 (C 325, K 229) ¹C ताल K ताया 264 (C 326 K 230) ¹K पायं तु शदमे ²K सर्ववस्तु 265 (C 327) ¹C द्वितीयं 266 (C 329).

द्विकले तु यथापात पञ्चपाणिचतुष्टयम् ।
 'द्विगोयक तृतीये च चतुर्थे च यथाक्रमम् ॥ २६७ ॥
 परिवर्तसमाप्तिस्तु चतुर्थे 'सविधीयते ।
 'मद्राशोपोहन वस्तु प्रथम च द्वितीयक्रमम् ॥ २६८ ॥
 'चतुर्थस्तु त्रिप्रमाणं त्र्यस्रतालसमुद्भवम् ।
 'द्विर्भावाद् द्विकलस्यैव विज्ञेय च चतुष्कलम् ॥ २६९ ॥
 सप्तमे 'लघूनि त्वन्त्ये द्विर्भावोऽस्मिन् विधीयते ।
 चतुष्कलोऽत्र विहित कलाष्टकमुपोहनम् ॥ २७० ॥
 एका द्वे च चतुष्कश्च तथा स्यात् प्रत्युपोहनम् ।
 यथाक्षरस्य कर्तव्य मद्रकस्य तु शीर्षक्रमम् ॥ २७१ ॥
 चतुष्कल पञ्चपाणिद्विकले द्विकलः स्मृतः ।
 चतुष्कलस्तु कर्तव्यो मद्रकै तु चतुष्कले ॥ २७२ ॥
 'विषस्तु त्रिप्रमाण तु त्र्यस्रतालसमुद्भवम् ।
 इत्युक्त मद्रक पानैत्योदशभिरन्वितम् ॥ २७३ ॥
 गुर्वक्षराणि चत्वारि चत्वारि स्युर्लघूनि च ।
 'द्वितीये गुरके शम्या तृतीये ताल एव च ॥ २७४ ॥
 तृतीये च चतुर्थे च शम्यातालौ लघून्यपि ।
 ताल शम्या च ताले च सन्निपात च योजयेत् ।
 'लघ्वक्षरैकऽष्टकलिकान् पातानेतान् प्रयोजयेत् ॥ २७५ ॥
 तालः शम्या च तालश्च सन्निपातोऽन्त्य एव च ।
 त्र्यस्रतालसमुद्भूत 'विज्ञेयमपरान्तक्रमम् ॥ २७६ ॥
 गुर्वक्षराणि विदिलप्य ['द्वि']कल सम्प्रयोजयेत् ।
 पादभागेस्तथा षड्भिः द्विकल च चतुष्कलम् ॥ २७७ ॥

- 267 (C 329) ¹C द्विगोयक M द्विगोयक N द्विगोयक 268 (C 330) ¹C वा
 269a ²C मद्रा शोपहन 269 (C 331a, K 231a) ¹K विषस्तु त्रिप्रमाण तु ²K om
²C om 269b 270 (K 231b 232a) ¹K लघूनि त्वन्त्ये 271 (K 232b 233a)
 272 (K 233b 234a) 273 (C 331b, K 234b 235a) ¹C चतुर्वक्षु त्रिप्रमाणं
 274 (C 332, K 235b) ¹K om 274b 275 (C 333, K 236 237a)
¹C चतुर्वक्षरैकमितान् 276 (C 333b 334a K 237) ¹C ⁰स्रतालक्रमम् 277 (C,
 334b-335a) ¹C विकल,

[शम्यातालौ तालौ] शम्या तालः पञ्चो यथाक्रमम् ।
 पूर्वयत् पातयिन्यासः पष्ठपञ्चमयोः स्मृतः ॥ २७८ ॥
 आघाप[वि]क्षेपयुत पानैरेभिश्चतुष्कलम् ।
 चतुष्कलैः पादभागैः पङ्क्तिस्तु समलकृतम् ॥ २७९ ॥
 घस्तुसंख्यश्च पदपञ्चसप्त[का]न् सप्रयोजयेत् ।
 द्वितीये पञ्चमेऽन्त्ये च द्वे शम्ये समुदाहृते ॥ २८० ॥
 तृतीये तु भवेदन्त्य द्वितीये पञ्चमे स्मृतः ।
 आदौ पष्ठे तु तालः स्यात् सन्निपातस्ततोऽन्तिमः ॥ २८१ ॥
 पूर्वघस्तुसमुद्दिष्टा पाता द्वेताश्चतुष्कले ।
 [पथ चतुष्कले] योगो गदित'स्वपरान्तके ॥ २८२ ॥
 'यथाक्षर[पाते]ष्वेतद् विज्ञेय चापरान्तकम् ।
 आदौ कलोपग्रहणं विश्लेषाद् द्विगुणं भवेत् ॥ २८३ ॥
 द्विकले कलिक ज्ञेय द्विकलं चाप्युपोहनम् ।
 'कलिके कलिक चेष्ट' तथैव चाप्युपोहनम् ॥ २८४ ॥
 एतदेव द्विगुणितं विज्ञेयं तु चतुष्कलम् ।
 लघ्वक्षरे तृतीये तु द्विभागेऽन्त्या कला स्मृता ॥ २८५ ॥
 'व्यस्ततालसमुद्भूतं पातैः पङ्क्तिर्विभूषितम् ।
 घस्तुशाखाद्यमित्येतद् गदितं त्वपरान्तकम् ॥ २८६ ॥
 यथा शाखा तथैवास्य प्रतिशाखा विधीयते ।
 पश्चिमार्धसमा सा तु तथैवान्यपदा 'स्मृता ।
 'शिरद्वैककलेनास्य कर्तव्यं पञ्चपाणिना ॥ २८७ ॥
 वृत्तौ निवृत्तयोगश्च गते घस्तुचतुष्टये ।
 शाखाया प्रतिशाखायां विशेषः पश्चिमे त्वयम् ॥ २८८ ॥
 पदकलापातसंयुक्ते तालिके तु ततः स्मृते ।
 तन्मैककलयुक्तेऽस्ति विधिघत् पञ्चपाणिना ॥ २८९ ॥

278 (C 335b, 336a) 279 (C 336b, 337a) 280 (C 337b, 338a)

281 (C 338b-339a) 282 (C 339b 340a) 'C भाष्यपाणिने MN त्वपरान्तके

283 (K 237b-238a) 'K यथाक्षर ऋषेष्टेनद 284 (K 238b 239a). 'K. कविचे

286 (K 240b 241a) 'K चक्षुताम् 287 (C 340b 341, K 241b-242)

'K कृता 'K 'कविनावि 288 (K 243) 289 (K 244)

'यथाक्षरेण तु भवेदनयोरुपवर्तनम् ।
 उपोहन तु वस्त्वर्थं द्विकल प्रत्युपोहनम् ॥ २९० ॥
 'द्विकलं दक्षिणे कार्यं वृत्तौ चेव चतुष्कलम् ।
 न चात्रोपोहनं कार्यं शेषाणां तु कदाचन ॥ २९१ ॥
 'एवं चतुष्कले योगो मया प्रोक्तोऽपरान्तके ।
 उहोप्येक तु द्विगुरु द्विलघ्वन्ते गुरु स्मृतम् ॥ २९२ ॥
 शम्पातालौ द्विरभ्यस्तौ सन्निपातोऽन्य एव च ।
 प्रत्यक्षरकृतैः पानैः पञ्चमि समलकृतम् ।
 'चतुरस्रं' सम चेद घत्तु ज्ञेयं यथाक्षरम् ॥ २९३ ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन द्विचतुष्कलमिष्यते ।
 'अस्य चाङ्गत्रये गोते घैहायसिकमिष्यते ॥ २९४ ॥
 'तदेकाङ्गा[व]र ज्ञेयं द्वाङ्गशाङ्गपर तथा ।
 प्रमाणं द्वादशकल सप्तपातमथापि वा ॥ २९५ ॥
 अस्य तु द्विकला शम्पा तालश्च द्विकलस्तथा ।
 द्विकला च पुनः शम्पा 'तालश्चैककल स्मृत' ॥ २९६ ॥
 ततः शम्पा ततस्ताल 'सन्निपातस्ततः परम् ।
 'शाखेय प्रतिशाखा तु नित्यमन्यपदा स्मृता ॥ २९७ ॥
 'पदा त्वस्य भवेदन्ये तदन्ताहरणं युधे' ।
 यथाक्षरेण 'नियमात् संहार्यं पञ्चपाणिना ॥ २९८ ॥
 'स्वतालानान्तहीनस्य 'संहारः परिकीर्त्यते ।
 'द्विप्रकारः निवृत्तश्च 'त्र्यशोऽथ त्रिविधः स्मृतः ॥ २९९ ॥

290 (C 342, K 245) ¹K यथाक्षरेण ²C वस्त्वर्थं 291 (C 343, K 246a)

¹K दक्षिणे तु तथा त्रौ चतुष्कलमपीष्यते 292 (C 344, K 246b) ¹K. om 292a

²K गुरुद्वये 293 (C 345 K 247 248a) ¹K चतुरस्रस्तु विष्केदयेव 294 (C

346, K 248b-249a) ¹C अन्ये चाङ्गत्रयातीते 295 (C 347ab, K 249b 250a)

¹CK 'पर' K तदापातम् 296 (C 347c 348a K 250b 251a) ¹C तालश्च द्विकल

कला 297 (C 348b 349c, M 251b 252a) ¹सन्निपातस्ततः ²K शाखेयप्रतिशाखा C शाखेय

प्रतिशाखे 298 (C 349b 350a K 252b 253a) ¹K यदा त्वस्य भवेदन्यपदा ²C

चतुष्कल 299 (C 350b 351a K 253b 254a) ¹K स्वतालानात् ²C तद्विधं

परिकीर्त्यते ¹CK द्विप्रकारनिवृत्तश्च ⁴C त्र्यशोऽथ K वा त्र्योऽथ

अथ चतुरस्रश्च ^१मिश्रश्च त्रिविधः स्मृतः ।
^२स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे महाजनिकमेव च ॥ ३०० ॥
 स्यात् पञ्चपाणितालेन तदन्ताहरणं तथा ।
 तथास्थितं भवेद् युग्मं तस्य पातविधिस्तथैव ॥ ३०१ ॥
 शम्या तु द्विकला कार्या तालश्च द्विकलः स्मृतः ।
 चतुष्कलः सन्निपातः ^३प्रवृत्तमत इष्यते ॥ ३०२ ॥
 तथापि द्विकला शम्या तालश्चैककलः पुनः ।
 चञ्चत्पुटश्च तालादिः सन्निपातस्ततः परम् ॥ ३०३ ॥
 स्थित तालेन कर्तव्यं महाजनिकमस्य तु ।
 निवृत्ततालः कर्तव्यो निवृत्तस्यापि तच्चतः ॥ ३०४ ॥
 स्थितमहाजनिकयोः प्रायः ^४समुपवर्तनम् ।
 आदाबुदघट्टकं कार्यं परिवर्तनं एव च ॥ ३०५ ॥
 युग्मे हि मिश्रतालत्वाद् युग्मे ह्यन्तः प्रयुज्यते ।
 विचषेककसयुक्तः सर्वश्चान्तविधिः स्मृतः ॥ ३०६ ॥
 यथावदन्ततालोऽयं युग्मो मिश्रश्च कीर्तितः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि अथ तालविधिं प्रति ॥ ३०७ ॥
 शम्या तु द्विकला पूर्वं ततस्तालो विधोयते ।
 त्रिकलः सन्निपातश्च ^५प्रवृत्तश्चाप्यतः परम् ॥ ३०८ ॥
 प्रवृत्तमत्र कर्तव्यं यथायत् परिवर्तनम् ।
 यथाक्षरप्रयुक्तेन समासात् पञ्चपाणिना ॥ ३०९ ॥

- ३०० (C ३५१b-३५२a K २५४b २५५a) ^१K मिश्रपाणि प्रकीर्तित O मिश्रश्च त्रिविधः
^२KMN स्थितप्रवृत्ते C स्थित प्रविद्या ३०१ (C ३५२b ३५३a K २५५b २५६a) ^३M. यदा
 CN तदा K यदा ^४h. तदा ^५C प्रथमस्य विधित्तयम् ३०२ (C ३५३b-३५४a,
 K २५६b-२५७a) ^१K प्रथमस्य ३०३ (C ३५४b ३५५a, h २५७b २५८a) ^१K अथ तु
^२K तद्वैकल्या ^३C चचपुटश्च ३०४ (C ३५५b ३५६a, h २५८b २५९a) ^१O स्थितताली
 न कर्तव्यो ३०५ (C ३५६b ३५७a K २५९b २६०a) ^१K reads here अथ तानविधिं यद्व
 प्रायः समुपवर्तनम् ^२C MN अथ ^३O ३०६ (C ३५७b ३५८a K २६०b २६१a) ^१O तु
^२K युग्मे अतः C युग्मोऽप्यतः ^३O विविधैकैक ^४h. पुनं यदादिविधि ३०७ (C.
 ३५८b ३५९a, h २६१b २६२a) ^१O युग्मे मिश्रं च ^२O वाच्यमन्विधि ३०८ (३५९b-
 ३६०a - K २६२b २६३a) ^१K प्रथमं वाच्यत परम् ^२O repeat after this ३०७b-३०८a.
 ३०९ (C ३६१b ३६२a, K २६३b २६४a) ^१K प्रथमस्य ^२K विधिम्

'अस्यापि स्थिततालेन महाजनिकमिष्यते ।
 'निवृत्त-ताल कर्तव्य तथास्यान्तनिवर्तिते ॥ ३१० ॥
 युग्मौजमिश्रतालत्वान्मिश्रोऽप्यन्त प्रवर्तनम् ।
 विषयैककसंयुक्त सर्वश्चान्तविधे स्मृतः ॥ ३११ ॥
 द्वयङ्गमेकाङ्गमपि वा स्थितं कार्यं समासत ।
 तत्र युग्म भवेद् द्वयङ्ग इत्यङ्गमेकाङ्गमिष्यते ॥ ३१२ ॥
 प्रवृत्तमपि धिन्नेय द्वयङ्गमेकाङ्गमेव वा ।
 महाजनिकमेकाङ्ग द्वयङ्ग सहरण स्मृतम् ॥ ३१३ ॥
 स्थितादिक-प्रवृत्तान्त 'एधमन्त विदुर्बुधाः ।
 उल्लोप्यके सदा -योज्यमूहापोरविशारदै ॥ ३१४ ॥
 प्ररुरीयस्तु 'पण्मात्रा पाताश्चैकान्तविंशतिः ॥
 'वस्तु प्रमाण कर्तव्य तथैव च चतुष्फलम् ॥ ३१५ ॥
 'न यथाक्षरयोगोऽन्न न चात्र द्विकलो भवेत् ।
 'आद्यमात्रात्रयस्यान्ते शम्यातालौ प्रकीर्तिवौ ॥ ३१६ ॥
 'पण्मात्र पातसंयुक्त वस्तु कार्यं यथाक्रमम् ।
 उपोहन तु वस्त्वर्थे प्रथमे च द्विजात्तमा ॥ ३१७ ॥
 शम्या अस्य तु मात्रा स्याद् द्वितीया तालसंयुता ।
 मात्रावयवस्य 'चान्त्या स्यात् शम्यैका च पुनस्तथा ॥ ३१८ ॥
 चतुर्ध्याद्वादशस्ताल पञ्चम्या चाष्टम स्मृत ।
 पष्ठ्या तु द्विकला शम्या तालश्च द्विकलो भवेत् ॥ ३१९ ॥
 पुनश्च द्विकलस्तालः शम्या च द्विकला पुनः ।
 शम्यातालश्च 'तालश्च शम्यास्तालस्तथैव च ॥ ३२० ॥

, 310 (C 362b 363a K 264b 265a) ¹C अस्यापि ²C प्रमत्त काल
³C अस्यास्यान्तनिवर्तिते MN निवर्तिते K ⁴अथवा विमिश्रितमिमां 311 (K 265b-266a)
¹C om this 312 (C 363b 364a K 266b 267a) ¹K व्याप्तिव च
 313 (C. 364b 365a K 267b 268a) ¹K भवेत् 314 (C 365b 366a ; K
 268b 269a) ¹K एधमन्तविधे बुधै ²K योज्य 315 (C 366b K 269b-270a)
¹K, यथात्र (- यथात्राव) ²C यन्तु प्रयोग कर्तव्य प्रकृत्याद् द्विचतुष्फलम् 316 (C 367
 K 270b) ¹C न यथाक्षर ²C अद्यमात्रावयव ³K आद्यमात्रावयव ⁴K शम्यातालावयवो
 भवेत् 317 (C 368) ¹MNK om this couplet 318 (C 369, K 271a)
¹K, चावयव for चावया जात 319 (C 370, K 271b 272a) 320 (C 371
 K 272b 273a) ¹K तु

शम्यातालः सन्निपात इति वस्तु प्रकीर्त्यते ।
यदा त्वचतुर्थानि वस्तूनि प्रकरी भवेत् ॥ ३२१ ॥
पश्चिमार्धं पदस्यैतत् 'तदर्थं प्राग् निवेशयेत् ।
कनिष्ठासारितेनास्य 'कार्यं सहरणं तत् ॥ ३२२ ॥
पादः पूर्वसमः कार्यस्त्वपरान्तरशाखया ।
'भोवेणके द्वितीयस्य तस्य च प्रतिशाखया ॥ ३२३ ॥
स एव पातविन्यासो मापघातमत परम् ।
पदपातो द्वादशकलस्तस्य पातविधिस्त्वयम् ॥ ३२४ ॥
कर्तव्या द्विकला शम्या 'तालो च द्विकल एव च ।
'पुनश्च द्विकलस्तालः शम्या च द्विकला पुनः ॥ ३२५ ॥
ततश्चैककलस्तालः सन्निपातः कलात्रये ।
प्रायेण मानघातस्तु विधयधाङ्गः प्रकीर्तितः ॥ ३२६ ॥
'सन्धिद्वयैव हि तस्यान्ते कदाचिदुपवर्तनम् ।
'तस्या स्यात्कलिकेनैव तच्चोर्ध्वं पञ्चपाणिना ॥ ३२७ ॥
सन्धिर्यथाक्षरेणैव कर्तव्यं पञ्चपाणिना ।
एककं 'विधयो घापि 'तस्याङ्गं' समुदाहृतम् ॥ ३२८ ॥
'उपवर्तनवद्भास्य पृथग्विधिरिति स्मृतः ।
अन्त्यस्य चतुरस्रस्य प्रवृत्ते यो विधिः स्मृतः ॥ ३२९ ॥
'विधयधाङ्गेन तेनैव चतुरस्ररुमिष्यते ।
सन्धिवद् 'यज्ञतालश्च द्विधा सपिष्टकं स्मृतम् ॥ ३३० ॥
सप्ताङ्गे द्वादशकलं द्वादशाङ्गे द्दशैव तु ।
निष्क्राममादितः कृत्वा शम्यास्तिम्बं प्रयोजयेत् ॥ ३३१ ॥

321 (C 372, K 273b 274a) ¹K प्रकीर्तितम् 322 (C 373, K 274b 275a)

¹C तदार्धं ²C तालः 323 (C 374, K 275b 276a) ¹C आवेषको ²K उर्वेषको

द्वितीयेति 324 (C 375, K 276b 277a) ¹K अनियः शीर्षको for स एव etc

²K मानघाता for पदपातो 325 (C 376a, K 277b 278a) ¹C गत्या च विन्यासः पुनः

²C om this hem 326 (C 376b 377a, K 278b 279a) 327 (C

377b, K 279b 280a) ¹K सन्निपातस्य पदार्थे ²C om this hem

328 (C 378, K 280b 281a) ¹C एकैक विविधो MN विविधो ²C तदार्धं

वृद्धाङ्गते. 329 (C 379, K 281b) ¹K om this hem 330 (C 380,

K 282) ¹MN विविधान्तेन C विविधानेन ²व्यक्रामस्य N 'तालः सप्त

331 (C 381, K 283) ¹C, श्यास्तिम्ब

'तालत्रय ततश्चैव शम्यातालौ तत परम् ।
 शम्यातालौ तत कार्या सन्निपातोऽन्त्य एव च ॥ ३३२ ॥
 'ओषेणके तु सप्ताङ्गे संपिष्टरुमिदं स्मृतम् ।
 द्विशम्या तालयोगेन द्वादशाङ्गेऽपि चेप्यते ॥ ३३३ ॥
 पाता नवेकादश वा सपिष्टक्रमुदाहृतम् ।
 यज्ञयत् सप्रयोक्तव्यमुपघर्तनमेव च ॥ ३३४ ॥
 युक्ता विनयवृत्ताभ्या प्रेक्षां 'द्विविधा स्मृता ।
 पञ्चपाणि प्रकर्तव्य प्रेक्ष्या तु यथाक्षरः ॥ ३३५ ॥
 द्विरुलो चापि मिश्रो वा प्रयोगोऽङ्गवशानुगः ।
 'शन्ते चास्य प्रकर्तव्य रुदाचिदुपघर्तनम् ॥ ३३६ ॥
 पञ्चपाणिविधानेन यद्योत्तेनैव तद् मनेन ।
 'द्वितीयतालपानेन ह्यपपातश्च कीर्त्यते ॥ ३३७ ॥
 यज्ञतालेन कर्तव्य 'क्रम रुहरणस्य तु ।
 रोचिन्दके तु पणमात्रा पातभागैश्चतुष्कलैः ॥ ३३८ ॥
 'अर्धेऽन्ते चैव मात्राणा पञ्चाना पात इप्यते ।
 'तालशम्या च तालश्च शम्यातालस्तथैव च ॥ ३३९ ॥
 'शन्ते शम्या तथा चैव सर्धानामपि कीर्तिता ।
 पञ्चानामपि मात्राणा विधिरप यथाक्रमम् ॥ ३४० ॥
 चतुर्दशान्तु पञ्चम्या 'मात्राया ताल इप्यते ।
 चतुष्कला तु तत्तुल्या 'दष्टा मद्रुमात्रया ॥ ३४१ ॥
 'नया चाष्टौ कला कार्या प्रथमायाम् उपोहनम् ।
 ततश्चैव श्रयोक्तव्यं द्विरुल प्रत्युपोहनम् ॥ ३४२ ॥
 'पाता स्यु सन्निपातान्ता 'विनयैरुपयोजिता ।
 वर्णानुरूपोऽष्टकलस्त्वन्ते' प्रस्तार इप्यते ॥ ३४३ ॥

- ३३२ (C ३८२, K २८४) ^१C तालत्रय ^२C शम्यातालम् ३३३ (C ३८३, K २८५)
^१C ओषेणके K तुषेणके ३३४ (C ३८४, K २८६) ३३५ (C ३८५, K २८७)
^१C द्विविधा ३३६ (C ३८६, K २८८) ^१C षट् ३३७ (C ३८७, K २८९) ^१K द्वितीय
 पातपानेन ३३८ (C ३८८, K २९०) ^१C चला (N मा/हरणमस्य तु ३३९ (C ३८९,
 २९१) ^१K चार्धतोते ^२K ताल शम्याच ३४० (C ३९०, K २९२a) ^१K om this
 hem, ३४१ (C ३९१, K २९२b २९३a) ^१K मात्राया^० ^२C पठमन्द्रक^० ३४२ (C
 ३९२, K २९३b २९४a) ^१K इति पादमदाष्टौ च कलापादानुपोहनम् ^२C द्विरुल ३४३
 (C ३९३, K २९४b २९५a) ^१K धातये तमन्पातय ^२K विनयेकप्रयोजिता ^३K शन्य
 for सने.

तुल्यवर्णोपबह्नो द्वितीय पाद इष्यते ।
 शरीरस्तालः कर्तव्य 'प्रस्तारोऽपि विशेषतः' ॥ ३४४ ॥
 द्विकलनैव कर्तव्यो विशेषात् पञ्चपाणिना ।
 कलाद्वादशनिर्दिष्टः प्रमाणश्चास्य तत्त्वतः ॥ ३४५ ॥
 रोचिन्दकशरीरं तु पट्कलोपोहनं स्मृतम् ।
 'विषय वा प्रवृत्त वा तस्यादौ परिकीर्त्यते ॥ ३४६ ॥
 'आकारवृत्तमन्यत् स्याच्चतुष्क त्रिकमेव वा ।
 तस्योपरि यथेष्ट स्यादधस्तादङ्गयोजनम् ॥ ३४७ ॥
 अधिशेषनिवृत्तन्तु शीर्षकं तु प्रयोजयेत् ।
 यथाक्षरेण तच्चैव कर्तव्यं पञ्चपाणिना ॥ ३४८ ॥
 आदारैकैकमन्यस्य प्रवृत्तो नियमो भवेत् ।
 इति रोचिन्दकं श्लोकं म्यादुत्तरमतः परम् ॥ ३४९ ॥
 उत्तरं सप्रवक्ष्यामि यथाविहितलक्षणम् ।
 अस्यादमुत्तरस्याथ मुखं प्रतिमुख भवेत् ॥ ३५० ॥
 उल्लोप्यकपदस्यादौ मात्रा चैरा चतुष्कला ।
 'रोचिन्दकप्रदाका[र] गणव[र्ज] प्रयोजयेत् ॥ ३५१ ॥
 शाखा पङ्क्तिरा त्र्य[य]सु द्वादशाङ्गा परा स्मृता ।
 'विदुपाता द्वादशकला शाखा ज्ञेया प्रमाणतः ॥ ३५२ ॥
 तस्यास्तु द्विकलस्तालः शम्या चैककला भवेत् ।
 तथा च द्विकलस्तालः शम्या च द्विकला ततः ॥ ३५३ ॥
 पुनश्चैककलस्तालः सन्निपात कलात्रये ॥
 'शोखाघत प्रतिशाखा च भवेदन्यपदा तु सा ॥ ३५४ ॥
 अत्रिशेषात्रिवृत्तम्याप्यन्यन्ते नियमो भवेत् ॥
 शीर्षकञ्चैव कर्तव्यम् अस्यान्ते पञ्चपाणिना ॥ ३५५ ॥
 पञ्चपाणिविधानेन प्रतिशाखा ततः परम् ।
 द्विकल पञ्चपाणिस्तु 'पूर्वपातैर्यथाक्रमम् ॥ ३५६ ॥

राजकीय महाविद्यालय

344 (C 394 K 295b 296a) ¹M प्रमाणे N प्रमाणी 345 (C 395, K 296b 297a) 346 (C 396, K 297b 298a) ¹C विविधो वा K विविधं वा वि वि, 347 (C 397, K 298b) ¹K reads only आकारवृत्तमन्यत् and breaks off till 440 348 350 (C 398 400) 351 355 (C 401 405) ¹C रोचिन्दकप्रदाकात्प्रवृत्ते, 356-357 C 406 407) ¹C पूर्वाङ्के*

तालोऽथ दक्षिणे मार्गे सप्तरूपस्य कीर्तितः ।
 य एवं दक्षिणे कालः स वृत्ताद्यपि ज्ञेयते ॥ ३५७ ॥
 'चित्रेणेवहि सर्वत्र विशेषो यत्र नोच्यते ।
 'अर्धयोगादेप एव वृत्ते कालविधिर्भवेत् ॥ ३५८ ॥
 उल्लोप्यकोत्तरमुखे हित्वा युग्मं तथैककम् ।
 अर्धयोगस्तु तत्काले द्विकलः सम्प्रकीर्त्यते ॥ ३५९ ॥
 चतुष्कलः स्याद् द्विकलो द्वितीयश्च तथाश्चरः ।
 रोचिन्दकोल्लोप्यकयोर्मद्विकोत्तरयोस्तथा ॥ ३६० ॥
 शरीरेषु विधिर्ह्येषु शेषेषु प्रकृतिर्भवेत् ।
 प्रकृताद्यपि तेषां स्याद् द्विकलेन चतुष्कलम् ॥ ३६१ ॥
 कालेनैव भवेद् वृत्ताद्यर्धयोगश्चतुष्कले ।
 'वार्तश्चतुष्कलो योगो दक्षिणे स्यात् कदाचन ॥ ३६२ ॥
 मद्रकोल्लोप्यकयोश्च मुखोपवहनेषु च ।
 यो दक्षिणे तालविधिर्वृत्तौ स समुदाहृतः ॥ ३६३ ॥
 चित्रैर्ग्यस्ते समस्ते वा तादुभौ परिकीर्तितौ ।
 शास्त्रानिवृत्तमन्यत्र चित्रेऽत्र 'त्रयमार्गिकः ॥ ३६४ ॥
 इति मार्गत्रये ह्येतत् सप्तरूपं प्रकीर्तितम् ।
 द्विविधा प्रकृतिश्चास्य कुलक छेदक तथा ॥ ३६५ ॥
 एकार्थं कुलकं तत्र पृथक् छेदकमिष्यते ।
 नियुक्तं पदनियुक्तमनियुक्तं तथैव च ॥ ३६६ ॥
 त्रिविधं चैव विज्ञेयं सप्तरूपं प्रयोक्तृभिः ।
 बहिर्गोताङ्गशास्त्राभिर्युक्तं नियुक्तमिष्यते ॥ ३६७ ॥
 'बहिर्गोताविहीनं तु पदनियुक्तमिष्यते ।
 'बहिर्गोताविहीनं चाप्यनियुक्तमिति स्मृतम् ॥ ३६८ ॥
 इत्येतन् सप्तरूपस्य प्रकृतं द्विविधं स्मृतम् ।
 ब्रह्मोक्तं सप्तरूपं हि 'सामवेदाद् धिनि स्मृतम् ॥ ३६९ ॥

राज्ञीति मर्यादायां ६
 क्रमात्-
 पुस्तकालय

- 359 (C 408) ¹ON चित्रैर्बैव ²C अर्धयोगात् ³MIN इती कालं ⁴वृत्ततालं
 359 360 (C 409 410) 361 (C 411) ¹C विचर्त्तनं 362 (C 412) ²C MN
 षट्कले (M धली) छेदो 363 367 (C 413 417a) ¹MIN ²साविकम् 368 (C
 417b 418a) ¹C बहिर्गोतवि⁰ N बहिर्गोताविहीनं च ²C बहिर्गोताविहीनं 369 (C
 418b 419a) ¹MIN सामवेदाद् C समवेताद्

दैवताराधन पुण्यमनन्त गीतवादितम् ।
 सर्वेषामेव गीतानामन्तेषु च्छन्दः (१) स्मृतम् ॥ ३७० ॥
 चतुरङ्गं ततस्त्यङ्गं नवाङ्गं युग्ममेव च ।
 ऋग्गाथापाणिकानां च प्रमाणानां तथैव च ॥ ३७१ ॥
 भनेनैव विधानेन युग्मौजत्व विभावयेत् ।
 यो गणः पूर्वमुद्दिष्टस्तस्यादौ तु कला भवेत् ॥ ३७२ ॥
 'चतुर्मात्राकृतां चैव कलां समवधारयेत् ।
 अष्टाङ्गा वा षडङ्गा वा 'युग्मोजौ वा प्रमाणतः ॥ ३७३ ॥
 'स्तुतियुक्ता तु कर्तव्या 'मादिकी चैव 'पाणिका ।
 चतुष्पादा तथैकाङ्गा द्व्यङ्गा त्र्यङ्गा विभावयेत् ॥ ३७४ ॥
 अङ्गैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा 'युग्मोजौ वा प्रकीर्तितौ ।
 'सप्तरूपस्य तालोऽयं मया हि परिकीर्तितः ॥ ३७५ ॥
 चतुरस्त्रा तथा त्र्यस्त्रा ध्रुवा त्रेया प्रयोक्तृभिः ।
 तासां तालविधानं तु षट्प्रमाणं समासतः ॥ ३७६ ॥
 अङ्कितं चोत्थितं चैव चतुरस्त्रा प्रमाणतः ।
 चतुर्भिः सन्निपातैश्च त्रेया चञ्चत्पुटा स्मृता ॥ ३७७ ॥
 'सुप्रतिष्ठापसानानां सन्निपातेऽन्त इष्यते ।
 अपरुष्टा स्मृता त्र्यस्त्रा तथा चापपुटाश्रिता ॥ ३७८ ॥
 चतुर्भिः सन्निपातैश्च युक्ता 'पादान्तसंश्रितैः ।
 तथाकाशग्रहस्तासां तायश्चञ्चत्पुटः स्मृतः ॥ ३७९ ॥
 विलम्बिता च त्र्यस्त्रा च 'सा एतद्वृद्धितयान्विता ।
 निष्क्रामादिप्रयुक्तेन योज्या चापपुटेन तु ॥ ३८० ॥
 'पादान्ते सन्निपातस्य द्विपादा युग्मसंश्रिता ।
 'चञ्चत्पुटेन संयोज्या द्विकलेन यथापिधि ।
 शीर्षकाणि च योज्यानि द्विविधं पञ्चपाणिना ॥ ३८१ ॥

370 372 (C 419b 422a) 373 (C 422b 423a) ¹C लघुर्ध्वं कथाः ²C युक्ते दो
 374 (C 423b 424a) ¹C इति युक्ता ²M N मणिको C चाणिको ³N पाणिना,
 375 (C 424b 425a) ¹C युक्ते दो ²C तस्य 376 378 (C 425b 428a) ¹MN put
 378a after 379a 379 (C 429b 429a) ¹C पादान्तसंश्रिते M ²अद्विना N ³अद्विने-
 380 (C 429b-430) ¹N पादान्तसंश्रिता ²C breaks off after सन्निपातस्य, the rest
 is from N 381 (C 430b 431a) ¹N चञ्चत्पुटेन यथापिधि (omitted by CM.).

चतुर्भि सन्निपातैश्च सम्यक् पादान्तमस्थितै ।
 'पादान्तस्यान्ततालस्य 'द्विमावान्त प्रयोजयेत् ॥ ३८२ ॥
 मात्राद्वय तु 'काले तु 'भकारौ समता नयेत् ।
 'किञ्चिद्विनातिरिक्ताया मात्राभिर्यत्र चेत् कला ॥ ३८३ ॥
 स्यात् समत्व नयेत्ता तु क्षयवृद्धया प्रयोगचित् ।
 घर्णप्रकर्षेण च स्यात् तालानामपि घर्धनम् ॥ ३८४ ॥
 स्याद् भकारो नियुक्तानामधरे च कलान्तरम् ।
 कलातालप्रमाणेण यत्स्याच्छुष्कककुट्टनम्^१ ॥ ३८५ ॥
 तथा ध्रुवाणां सर्वेषु कलातालो प्रयोजयेत् ।
 भङ्गतालश्च र्ज्ज्यो नत्कुटानां यथाविधि ॥ ३८६ ॥
 'कलापातेन सयुक्तस्नालश्चत्पुटो भवेत् ।
 एष एष पुनस्तस्य खड्गैः नाल इष्यते ॥ ३८७ ॥
 पुन प्ररुतयो ह्येष भङ्गस्त्वाकीडिता भवेत् ।
 'यान्यङ्गानि [प्रयुक्तानि] ध्रुवास्त्वथ भवन्ति हि ॥ ३८८ ॥
 'तान्यष्टकलयोगेन योजयेत् पट्कलेन वा ॥
 एषमेव मया तालो ध्रुवाणां परिकीर्तित ॥ ३८९ ॥
 चतुष्पदाद्यस्ताने तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 'यद् देव्या सुनुमाराद्य ऋङ्गाररससश्रयम् ॥ ३९० ॥
 'नृत्त विरूपित तस्य ताललक्षणमुच्यते ।
 नारीप्रयोज्यं 'तज्ज्ञेयमाश्रित तु चतुष्पदम् ॥ ३९१ ॥
 त्र्यस्त्रा वा चतुरस्त्रा वा द्विविधा वा चतुष्पदा ।
 एकरथा वा बह्वना वा द्वयो र्वा वान्ययोजनात् ॥ ३९२ ॥

- 382 (C 431b 432a) ^१MN पादान्तस्थितान् तालान् ^२N द्विमावा ता 383 (C 432b 433a) ^१N काले तु ^२M भकारौ C भकारौ ^३M 'किक्ताया
 384 (C 433b 434a) 385 (C 434b 435a) ^१C 'कुट्टनान् 386 (C 435b 436a),
 387 (C 436b 437a) ^१N विकल्पा पातगुणैः ^२C स्रज्ज्वलेनेति चिह्निते 388 (C 437b-438a) ^१C पुनप्ररुतयो ^२C यान्यङ्गानि ध्रुवास्तु ह्य MN om ध्रुवास्तु ह्य
 389 (C 439b 439a) ^१C तानि षट्कारैर्भिन 390 (C 439b 440a) ^१MN यद् देव्या सुनुमाराद्य C यद् देव्या सुनुमाराद्य ^२C MN 'श्रय 391 (C 440b 441a) ^१C MN रथ for नृत्त ^२C न श्रयम् 392 (C 441b 442a)

तथा शृङ्गारभूयिष्ठा त्रिविधा स्याच् चतुष्पदा ।
 प्रवृत्तसंज्ञा चिह्नेया स्थितसंज्ञाश्च तथा ॥ ३९३ ॥
 स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च त्रिविधा स्यात् पुनश्च सा ।
 'निष्कामश्चैव शम्या च तालशम्या तथैव च ॥ ३९४ ॥
 तदोत्तमश्च निष्काम' सन्निपातस्तथान्तिम ।
 अष्टाविंशति चिकल्पा बुधैर्ज्ञेया चतुष्पदा ॥ ३९५ ॥
 तस्या चिकल्पान् वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वश ।
 प्रवृत्ताप्या द्रुतलया स्थिताप्या च विलम्बिता ॥ ३९६ ॥
 स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च ज्ञेयामध्यलयाश्रिता ।
 ज्ञेयश्चञ्चत्पुटस्तस्य तथा चापपुटः पुनः ॥ ३९७ ॥
 द्विकलेन विधानेन तस्य 'पातविधिस्त्वयम् ।
 बह्वक्षरा च विपुला मागधी चार्धमागधी ॥ ३९८ ॥
 समाक्षरपदा चैव तथा च विपमाक्षरा ।
 तस्यान्त्यापहरणा विज्ञेया चाप्यमीक्रिनी ॥ ३९९ ॥
 'अधसानापहरणा अन्तापहरणा तथा ।
 अभ्यन्तरापहरणा तथा चैवार्धनरकुटा ॥ ४०० ॥
 अर्धखंजा च मिश्रा च तथा 'चैवाथ शीर्षका ।
 एकाधसाना विज्ञेया तथा च नियताक्षरा ॥ ४०१ ॥
 अर्धप्रवृत्ता एतासां लक्षणं श्रुयतामिदम् ।
 प्यक्तयाक् या लघुप्राया लघ्वक्षरसमन्विता ॥ ४०२ ॥
 द्रुतधाक्या द्रुतलया ज्ञेया बह्वक्षरेति सा ।
 गुरुप्लुताक्षरप्राया स्वल्पधाक्या यदा तथा ॥ ४०३ ॥
 त्रिलया पृथुला (विपुला)ख्या च मुहुर्मारविधौ स्मृता ।
 त्रिलया त्रियतिश्चैव त्रिप्रकाराक्षरान्विता ॥ ४०४ ॥
 एकविंशतिताला च मागधी सम्प्रकीर्तिता ।
 गुरुलघ्वक्षररुता द्रुतमध्यलयान्विता ॥ ४०५ ॥

- 393 (C 442b-443a) ¹C तथा च स्थितप्रवृत्तसंज्ञा 394 (C 443b 444a) 395 (C 444b-445a)
 396 (C 445b 446a) 397 (C 446b 447a) 398 (C 447b-448a) ¹C चापविधिः 399 (C 448b 449a) 400 (C 449b 450a) ¹C चण्ड
 नपदवा 401 (C 450b 451a) ¹C चैवाथ शीर्षका 402-403 (C 451b 453a)
 404 (C 453b 454a) 405 (C 451b 455a)

१मागध्येवार्धतालेन युक्ता स्यादर्धमागधी ।
 गुरुलाघवमात्राभिः पदवर्णैस्तथैव च ॥ ४०६ ॥
 लयतालैः समैश्चेव समाक्षरपदा स्मृता ।
 अक्षरेर्विपमायां तु मात्रापादैस्तथैव च ॥ ४०७ ॥
 लयतालैरनियमा सा ज्ञेया विपमाक्षरा ।
 १यत्स्यात्यन्त्यः सन्निपातश्च सानुस्वारोऽन्त्य इष्यते ॥ ४०८ ॥
 १आद्यान्तापहरणा च सानुस्वारकृता तथा ।
 मध्याद्यन्ते सन्निपातैरनुस्वारकृताक्षरैः ॥ ४०९ ॥
 १शेषैरनियता पादैर्विज्ञेया सा त्वनोकिनी ।
 अधसानापहरणा नित्य ज्ञेयाऽमिताक्षरा ॥ ४१० ॥
 अनुस्वारद्वुता चैवमन्तापहरणा स्मृता ।
 द्वितीया सन्निपातेन मध्येऽक्षरसमन्विता ॥ ४११ ॥
 अभ्यन्तरापहरणा सानुस्वारेव सा स्मृता ।
 अर्धेन भिद्यते या तु चित्रेया साऽर्धनत्कुटा ॥ ४१२ ॥
 द्यस्त्रा ह्यनेन विधिना ह्यर्धखञ्जेन कीर्त्यते ।
 खञ्जनत्कुटनाभ्यां तु मिश्रभायो यदा भवेत् ॥ ४१३ ॥
 द्यस्त्रा वा चतुरस्त्रा वा तद[१] मिश्रेण कीर्त्यते ।
 उपक्षेपेण यस्यास्तु स पदार्थः समाप्यते ॥ ४१४ ॥
 शोर्षकः सा तु विज्ञेया १शीर्षकेण विभूषिता ।
 एकपादावसानस्तु यस्य स्यादर्धवर्णित ॥ ४१५ ॥
 १एकावसाने विबुधैः सा ज्ञेया तु चतुष्पदा ।
 पूर्वपादेन तस्य स्यात् सर्वत्र गुरुलाघवम् ।
 १पादे पादे तु विज्ञेया शीर्षकेण विभूषिता ॥ ४१६ ॥
 १एकपादावसाने च सा ज्ञेया नियताक्षरा ।
 यस्या २स्थितः प्रवृत्तः वा भवत्यर्धनिवेशितम् ॥ ४१७ ॥

406 (C 455b 456a) १C ०ताले च 407 (C 458b 459a) 408 (C 457b
 458a) १MN यस्यास्तु च C सानुस्वार 409 (C 458b 459a) १C समाद्यन्तापहरणां च
 410 (C 459b 460a) १C ३वेरनित्यता ० N ३वेरनित्यतावादे ० 411 415 (C 460b-
 465a) १C शीर्षकेण 416 (C 465b 466a) १C एतावसानेन बुधैः २MC om this
 hem. 417 (C 466b 467a) १C पादे पादाव ० २C स्थितप्रवृत्त

धर्मप्रवृत्ता सा तु स्यादुमाभ्यामपि वा कृता ।
 निष्क्रामश्चैव शम्बा च ताल शम्बा तथैव च ॥ ४१८ ॥
 आयाप सन्निपातश्च पङ्क्त्या ग्राहका स्मृता ।
 उपोहनं तु त्रिविधं सुकुमारे प्रकीर्तितम् ॥ ४१९ ॥
 द्वयपरं त्रिपरं तस्य कलाभिः प्रत्युपोहनम् ।
 'द्विकलाद्यं चान्तकलं सन्निपातपरं स्मृतम् ॥ ४२० ॥
 सन्निपातापहरणा भादौ मध्येऽन्ततोऽपि वा ।
 घान्त्यद्वयाभिनिष्पन्ना नानाधात्र्यापि सा स्मृता ॥ ४२१ ॥
 एरुपादा द्विपादा वा त्रिपादा च प्रकीर्त्यन्ते ।
 चतुष्पादापि वा भूत्वा नात परमिहेष्यते ॥ ४२२ ॥
 कृत्वा तु पादपङ्क्त्या न शोभा जनयिष्यति ।
 पर्णस्य 'प्रकृतिः ह्यन्यदङ्गव्यक्तिः निरस्यति ॥ ४२३ ॥
 तस्मात् स्थिता स्याद् द्विपादा एवेनैष पदा स्मृता ।
 चतुष्पदा प्रवृत्ता तु' सम्यक् प्रोक्ता प्रयोक्तृभिः ॥ ४२४ ॥
 तत्रैकरूपैरुपदा 'सा हि पादपाता स्मृता ।
 द्वात्रिंशत्परमा सा हि सन्निपातपदा भवेत् ॥ ४२५ ॥
 'आभ्यां मध्यप्रमाणे तु त्रिपादः परिकीर्त्यते ।
 सन्निपातप्रमाणेन द्वयो मध्यलयस्तथा ॥ ४२६ ॥
 लास्यमित्येष यत्पूर्वं मया च परिकीर्तितम् ।
 लक्षणं तस्य घक्ष्यामि प्रयोगञ्च यथाक्रमम् ॥ ४२७ ॥
 'लासानाह्लास्यामित्युक्तं स्त्रीषु' भाषसमाश्रयम् ।
 'माणयः' कैहायं 'स्याद्' एतस्मै च तद्वरेण ॥ ४२८ ॥
 एकार्यं पृथगर्थं वा तदङ्गेषु प्रकीर्तितम् ।
 अङ्गानि उदा चैवाम्य तेषां घक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ४२९ ॥

418 419 (C 467b 469a) 420 (C 469b 470a) ¹MN त्रिकलाद्यं 421 422
 (C 470b 472a) 423 (C 472b 473a) ¹C अष्टतिर्यङ्गद्वयव्यक्तिः एति MN
 °द्वयव्यक्तिः निरस्यति 424 (C 473b 474a) ¹ 425 (C 474b-475a) ¹C अति
 पादपङ्क्ता MN अतिपादपङ्क्ता 426 (C 475b 476a) ¹MN चतुष्पदा
 427 (C 476b 477a) 428 (C 477b 478a) ¹C लक्षणं घक्ष्यामि ²C 'द्वयव्यक्तिः'
³C आदयः 429 (C 478b 479a)

'मेयपदं' स्थितपाठ्यमासीन पुष्पगण्डिका' ।
 'प्रच्छेदकस्मिदञ्च सैन्धवार्यं द्विमूढकम् ॥ ४३० ॥
 उत्तमोत्तमकं चैव विचित्रपदमेव च ।
 उक्तप्रत्युक्तभावश्च लास्याङ्गानि प्रकीर्तिना ॥ ४३१ ॥
 लास्ये दशविधं ह्येतद्भूतिर्देशलक्षणम् ।
 आसीनकार्यं योज्यं स्यात् प्रयत्नादासनस्थया ॥ ४३२ ॥
 'स्थितपाठ्य' [पुनश्चैव] भौमीभिश्चारीभिर्युतम् ।
 नृत्तकाले च घाटो च 'ग्रहमोक्षे' तथैव च ॥ ४३३ ॥
 गीताङ्गानां विधिर्यं स्यात् स 'लास्ये' प्रायशः स्मृतः ।
 अङ्गान्येतानि लास्ये स्युर्दशोक्तानि समासतः ॥ ४३४ ॥
 पतेया चैव धक्ष्यामि प्रयोगलक्षणं तथा ।
 स्थापितैर्भाण्डघिन्यासैः पटे चैवापकर्षिते ॥ ४३५ ॥
 'ब्रह्मण' [पुष्प]घर्षेषु चासने परिकल्पिते ।
 'मार्जितेषु' मूढङ्गेषु त्रिसान्नि प्रतियोजिते ॥ ४३६ ॥
 प्राक् शुष्कासारितं कार्यं तत् त्रिणेषु प्रयोजितम् ।
 मार्गासारिततालेन ततश्चासारितं बुधैः ॥ ४३७ ॥
 'परिवृत्तेष्विभिर्युक्तमनश्चोपोहनं भवेत् ।
 इत्यत्रेण द्विकलेन स्यात् ततश्च परिव्रानकम् ॥ ४३८ ॥
 प्रयोक्तव्यं प्रयोगज्ञैः परिवर्तार्त्तमकं तथा ।
 परिवर्ते तथैवाम्यं पुनर्यं प्राक् समाचरेत् ॥ ४३९ ॥
 त्रिवान्यं 'पुरुषश्च' स्यात् चतुर्घान्याङ्गना स्मृता ।
 कार्यं तथा निर्वहणं प्राप्न्यर्थं परिधानके ॥ ४४० ॥

430 (C 479b 480a) ¹C मेयपद ²C स्थित पाठ्य M ³पादासा⁴ N ⁵पादपना

³C पुष्पगण्डिका (1 1 ⁶गण्डिका) ⁴C प्रच्छेदका⁰ 431 (C 480b 481a) 432 (C
 481b 482a) 433 (C 482b 483a) ¹C स्थितपाठ्य ²C स्युर्दशोक्त्यै 434 (C
 483b 484a) ¹C सारि 435 (C 484b 485a) 436 (C 485b 486a)

¹C इदं पुनश्चैव N नाग्र्यं पुनश्चैव ²C मार्जितेषु 437 (C 486b 487a) ¹C तं
 438 (C 487b 488a) ¹N परिवर्तौ N विहन्ता य MC विकल्पेन 439 (C
 488b 489a) 440 (C 489b 490a K 299) ¹C पुरुषश्च ²K 'तता

³K प्रतेरकं

इत्येतत्प्रथमं ह्यङ्गं 'गीयपदमिति स्मृतम् ।
 स्थितपाठस्य वक्ष्यामि विधानञ्चाप्यत परम् ॥ ४४१ ॥
 घृत्तमेकमथ द्वे वा योजयेत् पञ्चपाणिना ।
 अतः परञ्च द्वे 'भूय सञ्जने सम्प्रयोजयेत् ॥ ४४२ ॥
 चञ्चत्पुटेन कर्तव्या द्विकलेन नत परम् ।
 यथाक्षरेण चायुक्ता सन्निपातैस्तथाऽष्टमि ॥ ४४३ ॥
 'अपसाने तु योक्तव्यं त्रिरितं पञ्चपाणिना ।
 द्विकलेनेति कर्तव्यं मितपाठ्यं प्रयोक्तृभिः ॥ ४४४ ॥
 उपोहा ताल त्र्यम्ब' च 'घृत्पादपदै' समैः ।
 'आसीनपाठ्य' युञ्जीत सर्वैर्मांसेस्तु पौम्पै ॥ ४४५ ॥
 'एथं चतुर्भि पादैस्तु समैरर्थघञानुगे ।
 आसीनपाठ्य' कर्तव्यं त्रिविधं पञ्चपाणिना ॥ ४४६ ॥
 'आसीनपाठ्ये कर्तव्यं प्रयोगः शीर्षकस्य तु ।
 अष्टमि सन्निपातैश्च युक्तस्तालादिनैश्च तु ॥ ४४७ ॥
 'यथाक्षरप्रवृत्तेन त्रिधियत पञ्चपाणिना ।
 द्वितीयपरिघर्णस्य सन्निपाते तथाष्टमे ॥ ४४८ ॥
 अर्तानयुग्मनालेन 'द्विस्तुः कार्यस्ततः परम् ।
 धाम्निनपाठ्ये यद्वाद्यमयनदङ्गुलं भवेत् ॥ ४४९ ॥
 धाम्नि 'गातसञ्चारैस्तत्र साम्यं प्रयोजयेत् ।
 अष्टादश द्वादश वा पदानि च तत पुनः ॥ ४५० ॥
 दुर्यादुत्तरनालेन 'ततो निर्गह्य बुधैः ।
 एतदामीनपाठ्यस्य त्रिधानं परिकीर्तितम् ॥ ४५१ ॥

- 441 (C 490b 491a, h. 300) ¹C 'विपाद' h. आसीनपाठ्य. ²CK द्वित(वा)दल
 442 (C 491b 492a, h. 301) ¹C भूय सञ्जित K भूयोऽपि दुष्कृतमिति वा बुधै
 443 (C 492b 493a) 111 (C 493b 494a, h. 302) ¹h. यथासाधं ²C चरितं
 N परित ³C द्विगुणाय ⁴h. द्विगुणाय 445 (C 494b 495a, h. 303)
¹h. इति तैर्मांसे भवेत् ²CK चासीनपाठ्य 446 (C 495a, h. 304) ¹O h
²O यदपरममं ³O om this 447 (C 495b 496a) ¹h. om 447 ¹O 5
 ताता 448 (C 496b 497a) ¹C यथाष्टमं ²C तदष्टमं 449 (C 497b 498a
 h. 305a) ¹C त्रिध 450 (C 498b 499a, h. 305b)
¹C, निर्गह्यार्थे 451 (C 499b 500a, h. 306) ¹h. तातो for ततो ²C प्रवृ

'विचित्रवृत्तसयुक्तं पुंस्त्रियोगतिवेष्टिनैः ।
 अन्योन्यान्तरिते नित्यं गीतवाद्येन भूषितम् ॥ ४५२ ॥
 पादे पादेऽङ्गहारैश्च वाद्येन च समन्वितम् ।
 स्यात्पुष्पगण्डिका नाम यदङ्गं तन्निबोधन ॥ ४५३ ॥
 तत्रैकं 'पौरुषं' श्लोकं समवृत्तं प्रयोजयेत् ।
 'चतुर्भिः सन्निपातैश्च ज्ञेयं चञ्चत्पुटाश्चयम् ॥ ४५४ ॥
 पादे पादे तथेष्टं च वाद्यं नृत्तं तथैव च ।
 ततश्चान्ये स्मृते वृत्ते खञ्जनरुदसहिते ॥ ४५५ ॥
 अन्ते निर्वहणे चास्य शीर्षकं पञ्चपाणिना ।
 आदिद्विचार्यङ्गहारैरुद्धतैस्तन प्रयोजयेत् ॥ ४५६ ॥
 'त्र्यङ्गं' द्विधातु प्रच्छेदं विद्याह्लास्यप्रयोगवित् ।
 ज्योत्स्नाया मन्दिरे वाऽपि सलिले दर्पणेऽथवा ॥ ४५७ ॥
 'छायां' सदृश्य कान्तस्य प्रहर्षणविभूषितम् ।
 वृत्तप्रधानं क्रीडाख्यं ह्रीलादिभिरलङ्घितम् ॥ ४५८ ॥
 'भङ्गं' प्रच्छेदकं तत्र विद्याह्लास्यप्रयोगवित् ।
 चञ्चत्पुटस्य तालेन तस्य प्रकाशितं भवेत् ॥ ४५९ ॥
 मात्रावृत्तसमं पादे 'सन्निपातैस्तथाष्टभिः ।
 यद्वक्ष्येति सयुक्तं तोटकं पञ्चपाणिना ॥ ४६० ॥
 द्विकलेन प्रकृतस्य मिश्रणेककलेन वा ।
 'शीर्षकं' च प्रकर्तव्यं गुरुप्रायाक्षरान्वितम् ॥ ४६१ ॥
 यथाक्षरेण त्र्यक्षरेण सन्निपातैस्तथाष्टभिः ।
 'विषयैरुक्तसंयुक्तं' कौशिकीजातिसंश्रयम् ॥ ४६२ ॥

- 452 (C 500b 501a) ¹C विचित्रवृत्तसयुक्तं ²C नित्यं 453 (C 501b 502a K 307a) 454 (C 502b K 307b-308a) ¹C पञ्च ²C om this hem
 455 (K 308b-309a) ¹C om 456 (K 309b 310a) ¹C om 456
 457 (C 503, K 310b) ¹K om this hem 458 (C 504ab K 311)
¹K ह्रीलादङ्गम् ²K प्रहर्षणं ³K वृत्तं प्रसादं क्रियायां C वृत्तप्रधानं क्रीडाख्यं
 459 (C 504c, K 312) ¹K पञ्चपाणिना ²C विद्या ³K भेदेन ⁴C स्मृतम्
 460 (C 505, K 313) ¹K शीर्षकस्यो भवेद्वयं 461 (C 506, K 314) ¹K प्रवीणकं च
 462 (C 507, K 315) ¹C विविधैः ²M जातिसंश्रयम् K जातिसंश्रयिता

'अङ्ग' प्रच्छेदकं 'श्रुत्याद् युक्तं प्रकीर्तितादिभि' ।
 अनिष्टुरदलक्षणपद गान्धारीजातिमाधितम् ॥ ४६३ ॥
 चधत्पुटेन योक्तव्यं 'त्रिमूढ' द्विकलेन तु ।
 चतु षष्टि सन्निपातास्तस्मिच्चैव प्रकीर्तिता ॥ ४६४ ॥
 यथामागकलोपेता विदारीविधधान्विता ।
 धङ्गहारान् 'सविष्कम्भान् नैव चात्र प्रयोजयेत् ॥ ४६५ ॥
 केवलं पौरपैर्भावि 'पाठ्य' नाड्ययुतं नयेत् ।
 नक्तुट सज्जकं चैव 'विधानेन प्रयोजयेत् ॥ ४६६ ॥
 'इति त्रिमूढमुद्दिष्ट नानारससमाधयम् ।
 नातिस्पष्टाङ्गहा तु 'नातिरेचकभूषितम् ॥ ४६७ ॥
 सैन्धवीमाधिनं भाषा क्षेत्रं सैन्धवरुं यथे ।
 'रूपं घाद्यादिसंयुक्तं सैन्धवं स्यादयोद्धतम् ॥ ४६८ ॥
 न 'पाठ्य' स्वल्पमप्यत्र प्रकुर्यात् विधक्षणं ।
 त्रितस्तालमिलेशाट्य सैन्धवे घाद्यमिष्यते ॥ ४६९ ॥
 'मृदङ्गहारयहुलं शुभमावाक्षरान्वितम् ।
 धाकीडितस्य भागेन युग्मतालकृतेन हि' ॥ ४७० ॥
 'विशल्या सन्निपातानां युक्तं सैन्धवरुं भवेत् ।
 मुखप्रतिमुखोपेनं तथा चापपुटाधयम् ॥ ४७१ ॥
 'यथाक्षौ सन्निपातैस्तथा द्वादशभिर्युतम् ।
 नैकयुक्तिविचित्रार्थं पौरुष भागमाधितम् ॥ ४७२ ॥
 एकाङ्ग 'शीर्षकाङ्गं वा द्विमूढं परिकीर्तितम् ।
 उत्तमोन्नमके त्वादी नक्तुटं सम्प्रयाजयेत् ॥ ४७३ ॥

- 463 (C 509 h 316) ¹K गङ्ग* ²K विद्या 461 (C 509
 h 317) ¹K निद्रिष्ट कल्प तु 465 (C 510 318) ¹N अनिष्टमान 466 (C
 511 h 319) ¹C वाद्य &c h *वाद्यं वाद्यादि ज्ञेयं च 467 (C 512) ¹K ल=
 467 "C नातिरेचितं 468 (C 513 h 320) ¹K वषट्पादि* □ वषट्पादि*
 469 (C 514 h 321b 321a) ¹C वाद्य ²M विनयनं* h विनयनं*
 470 (C 516) ¹C गङ्ग* ²h cm 470 471 (C 516 K 322a) ¹N ल=
 471 ¹K वषट्पादि* 472 (C 517 h 322b 323a) ¹N om 472 473 (C
 518 h 323b 321a) ¹K *वाद्यं कल्प विद्युत् ²C वदीयते नक्तुटस्यार्थे वद्*

ततः 'इलोक विचित्रार्थ' तथाचैवोपादयेत् ।

ततश्च घस्तुक कार्यम् अपरान्तकशास्त्रया ॥ ४७४ ॥

यथाक्षरेण कार्यं तु शीर्षक पञ्चपाणिना ।

'उत्तमोत्तमक प्रोक्त हेलाभावविभूषितम् ॥ ४७५ ॥

कोपप्रसादबहुल 'साधिक्षेपैरपक्रमै ।

'सलापरुचिरैर्नित्यमुक्तप्रत्युक्तमिष्यते ॥ ४७६ ॥

'घस्त्यर्णेन प्रकर्यास्तु तस्य तालविधि स्मृत ।

ततस्तु शीर्षक कार्यं सयुक्त पञ्चपाणिना ॥ ४७७ ॥

'घञ्ज सवि(पि)ष्टक चैव तासां व्यञ्जाऽन्त एव च ।

उक्तप्रत्युक्तम् एव 'हि प्रसादान्त प्रयोजयेत् ॥ ४७८ ॥

दशाङ्ग लास्यमित्येन्मया च परिकीर्तितम् ।

प्रकरणे दशाङ्गानि यत्रेकस्मिन् भवन्ति हि ॥ ४७९ ॥

सञ्चार इति विज्ञेया लास्यच्छेदे विषययान् ।

यद्यमेतद् युधैर्देयं 'गीततालधिरूपनम् ॥ ४८० ॥

'यत्र कार्यं प्रयत्नस्तु नाट्य ताले प्रतिष्ठितम् ।

सर्वस्येव हि नाट्यस्य आतोद्याना तथैव च ॥ ४८१ ॥

'ताल कालेन सयुक्ता भवेन्नित्य प्रमाणत ।

हीन प्ररुष्टवर्णं वा गान तालेन धार्यते ॥ ४८२ ॥

तस्मादेतत् प्रयत्नेन विज्ञातव्यं प्रयोक्तृभि ।

'भृग्गाथापाणिकादिक सन्नरूप प्रकीर्णकम् ॥ ४८३ ॥

चतुष्पदा 'वर्धमान ताले चैव विभाज्यते ।

तस्मात् 'सर्वप्रयत्नेन कार्यं तालावधारणम् ॥ ४८४ ॥

474 (C 519, K 324b 325a) ¹K म्लोक, विचित्रार्थपद ²C ततश्चैवोपादयेत्

³C चवत्तास्य माया च आदौ वस्तु विधीयते 475 (C 520, K 325b 326a) ¹C नैकाङ्गद्वार दृष्टम्

476 (C 521, K 326b 327a) ¹K सविचये⁰ C सञ्चार⁰ 477 (C 522

K 327b-328a) ¹K चतुर्थेन ²C प्रकर्यास्तु ³C प्रयुक्त 478 (C 523,

K 328b) ¹K om 478a -K यथोक्त परिकीर्तितम् 479 (C 524) ¹C द्वादशो,

²C तथैव च 480 (C 525 K 329a) ¹K मान तान्प्रमाणत 481 (C 526) ¹C तत

²C नाट्यतानि प्रतिष्ठित 482 (C 527) ¹C तत 493 (C 528, K 329b)

¹C भृग्गाथा पाणिका चैव K ⁰पाणिकादीना ²K प्रकीर्तितम् 484 (C 529,

K 330b) ¹C वर्धमाने ²C पूर्वप्रयत्नेन ।

यस्तु तालं न जानाति न स गाता न वादकः ।
 अङ्गभृता हि तालस्य यतिपाणिलया. स्मृता ॥ ४८० ॥
 'पूर्वोक्त' वै विधानं च तच्च मे सन्नियोधत ।
 त्रयो लयाश्च चित्रेया 'द्रुतमध्यविलम्बिता' ॥ ४८६ ॥
 'मार्गेषु व्यक्तिमायान्ति' गीतवाद्योभयात्मिकाः ।
 तिस्रस्तु यतयश्चान्या मार्गेषु लयसंधया ॥ ४८७ ॥
 छन्दोऽक्षरपदानां हि 'समत्वं यत्प्रकीर्तितम् ।
 'कलाकालान्तरकृतं स लयो मानसंश्रित ॥ ४८८ ॥
 'समा' स्रोतोगता चैव गोपुच्छेति यथाक्रमम् ।
 'षड्वर्णप्रकर्याणामक्षराणामथापि न ॥ ४८९ ॥
 'नियमोऽथ यति सा तु गीतवाद्यन्तमाधया ।
 आद्यन्ते चैव मध्ये च लयवर्णपदैः समा ॥ ४९० ॥
 वाद्यप्रधाना भूयिष्ठा चित्ता ज्ञेया समा यति ।
 क्वचिच्चैवायतिष्ठते क्वचिर्घटय प्रधायति ॥ ४९१ ॥
 'वाद्यश्रुतपद्यावृत्तौ' ज्ञेया स्रोतोगता यति ।
 गुरुमिल्लघुभिद्वयैवमधिभायितमक्षरम् ॥ ४९२ ॥
 लम्बिता गेयभूयिष्ठा गोपुच्छा दक्षिणे यति ।
 'समपाण्यवपाणिश्च तथा उपरिपाणिरुम् ॥ ४९३ ॥
 'पाणिस्तु त्रिघिघो ज्ञेयो गीतवाद्यसमाधय ।
 'लयेन यत् समं वाद्यं' समपाणि न उच्यते ॥ ४९४ ॥
 'लयाद् यद्यरुण्टं तु' 'सोऽवपाणिस्तु' संज्ञित ।
 लयस्योपरि 'वाद्य' स्थान् तथा उपरिपाणिकम् ॥ ४९५ ॥

485 (C 530 K 330a, 331a) 486 (C 531 h 331b) ¹h om 486a

²K 'विषमि' 487 (C 532) ¹K om 187 ²O 'गीतं वाद्यमवाचकम्' 489 (C
 534b 535a, h 332) ¹O समये ²h कलाकला⁰ 489 (C 533 K 333) ¹h 'गीतम'
 च गीतुच्छा समा वाद्य विधाय च ²C पा, N 'नियममध्यवर्णानामक्षराणामथापि वा' 490 (C
 534a, 535b K 331a) ¹K निवृत्तौ यी र्गन्त्यान् 491 (C 535c 536a) 492 (C
 536b 537a) ¹C 'वाद्यश्रुतपद्या' 493 (C 537b 538a h 334b) ¹M, N द्वे C द्वे
²K समरन्विष 494 (K 335b) ¹h om 494a ²K लयेन यं समं h
 reads 494 though CM om it 495 (K 336) ¹N reads 495 though CM
 om this K दृष्टयदक्षर ²h 'वाद्यवर्णं प्रकीर्तितं' ²h दृष्टयवर्णं न प्रकीर्तितं

यत्पुपान्ताक्षराणां च समवायो लयो भवेत् ।
 लयान प्रभृति एतेषा प्रमाण परिवर्तते ॥ ४९६ ॥
 'हानि कलानां कार्य' तु शेषेष्वन्येषु पाणिषु ।
 'तत्र स्थितलयो यो वै सन्निपाते भवेदथ ॥ ४९७ ॥
 'स तु मध्यलयं प्राप्य सन्निपातद्वय भवेत् ।
 'द्रुत चापि लय प्राप्य सन्निपातचतुष्टयम् ॥ ४९८ ॥
 'यो नत्र चान्तरङ्गो द्रुतमध्यलयो हि स ।
 सोऽपपाणिस्तु विज्ञेयस्तत्रे द्रुतलयाश्रय ॥ ४९९ ॥
 मध्ये च यान्तरकला 'द्रुत[मिरु]कला' च सा ।
 उपर्युपरिपाणिश्च स ज्ञेयो घाद्यन्धय ॥ ५०० ॥
 अत ऊर्ध्व कलानां तु प्रमाण न विधीयते ।
 यतय पाणयश्चैव लयाश्चैव प्रयोक्तृभि ॥ ५०१ ॥
 यथाक्रमं हि कर्तव्य गीतयुक्तिमयेक्ष्य च ।
 एव ध्रुवतालविधि कर्तव्य तालयोगत ।
 अत ऊर्ध्व' प्रवक्ष्यामि श्रुवाणामङ्गकल्पतम् ॥ ५०२ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे तालव्यञ्जको नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

- 496 (C 538b 539a) ¹C गगुपाणां N गगुपाणं 497 (C 589b 540a ,
 K 337a) ¹CVN गानि (N हानि) कला गा क (यो कार्यं \N) ²C स्थितलय⁰
 K तत स्थित ²C विधीयत 498 'C 540b K 337b 338a) ¹C om 498a
²K तत चापि 499 (C 541 K 338b 33a) ¹K यावत्तान्तरजता C या तत्र
 चान्तरकला ²C द्रुत एव लयी हि स K इ (द्रु)तमध्यलयो हि स ²C छीऽपपाणिस्तु
 K छीऽपपाणिस्तु ⁴K 'यान्तरै'गण्ड (द्रु)तयथायथा N 'म'पाणिस्तु 500 (C 542)
¹C द्रुजुने (?) च N द्रुत च C मधी यो N मनेयी 501 (C 543 ,
 K 339b) ¹C प्रनामन 502 (C 544 545)

द्वात्रिंशोऽध्यायः

'ध्रुवेति सक्षितानि स्युर्नारदप्रमुखैर्द्विजैः ।
 'यान्यङ्गानां ह उक्तानि तानि मे सन्निबोधत ॥ १ ॥
 या ऋच' पाणिना गाथा सप्तरूपाङ्गमेव च ।
 'सप्तरूपप्रमाण हि सा ध्रुवेत्यभिस्मृता ॥ २ ॥
 'गन्धस्वङ्गेभ्य उदुधृत्य नानाछन्द' कृतानि च ।
 ध्रुवात्वं यानि गच्छन्ति तानि वक्ष्याम्यह द्विजा ॥ ३ ॥
 मुरां प्रतिमुख्य चैव 'वैहायसकमेव च ।
 'स्थिरप्रवृत्ते यज्ञ' च सन्धि' संहरण तथा ॥ ४ ॥
 'प्रस्तारश्चोपवनश्च मापयानस्तथैव च ।
 'चतुरश्रोपपाते च प्रयेणो शीर्षक तथा ॥ ५ ॥
 'सपिष्टकान्ताहरणे महाजनिकमेव च ।
 ध्रुवाणामङ्गसंग्रानि पञ्चानामपि नित्यश ॥ ६ ॥
 'एकयस्तु ध्रुवा द्वेया द्वियस्तु परिगोत्रिका ।
 त्रियस्तु मद्रकं प्रेय चतुर्दस्तु चतुष्पदा ॥ ७ ॥
 'वाक्ययर्णा ह्यलकाया लया यत्यथ पाणय ।
 ध्रुमन्यान्वसम्यग्दा यग्मान्गमाद् ध्रुवा स्मृता ॥ ८ ॥
 ध्रुवाश्च पञ्च विज्ञेया नानाधर्मासमाध्रया' ।
 एतामा चैव वक्ष्यामि सप्तरूपाङ्गकल्पनम् ॥ ९ ॥
 'उपपात प्रवृत्तश्च प्रादेशिन्या प्रकोन्यते ।
 यज्ञ' च शीर्षकश्चैव ध्रुवाया शीर्षक स्मृतम् ॥ १० ॥

- 1 (C 1 A 1) 'H ध्रुवा सक्षितानि तानि H शीत शालीह सव नि विनिर्दुष्टकमेव.
 2 (C 2 A 2) 'C वसवय 2H मद्रकं प्रेय विनिर्दुष्टकमेव 2N om ॥ and 3
 3 (C 3 H 3) 'H एतानाङ्गानां ह्युच्यते H काचल 4 (C 4 A 4) 'C द्वेय
 विज्ञेय 2C (विज्ञेयानां वसवय 5 (C 5 A 5) 'H एतानाङ्गानां सप्तरूपप्रमाणे च
 2K उपपात द्वेयानां च चतुर्दस्तु चतुष्पदा ॥ (C 6 A 5) 'C प्रवृत्तश्च प्रादेशिन्या
 7 (K 7) 'C om 7 8 (C 7 H 8) 'C प्रवृत्तश्च प्रादेशिन्या 2C सप्तरूपाङ्गकल्पनम्
 वाचय H एतानाङ्गानां सप्तरूपप्रमाणे च 9 (C 9 A 9) 'H सप्तरूपप्रमाणे च 10 (C 9
 H 10) 'H सप्तरूपप्रमाणे च सप्तरूपप्रमाणे च सप्तरूपप्रमाणे च सप्तरूपप्रमाणे च

प्रस्तारो मापधातश्च 'महाजनिकमेवच ।
 प्रवेणी 'द्युपपातश्च 'अङ्किताया प्रकीर्तिता ॥ ११ ॥
 'मुखप्रतिमुखोपेता ह्यघकृष्टाभिधीयते ।
 'वैहायसान्ताहरणे स्थिताया सप्रकीर्तिते ॥ १२ ॥
 'संहारश्चतुरस्त्रश्च खञ्जनकुण्डके तथा ।
 सन्धिप्रस्तारसंयुक्तस्त्वन्तरायां प्रकीर्तिता ॥ १३ ॥
 यान्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तर्गतानि तु ।
 तानि छन्दोगतैर्वृत्तैर्विभाव्यन्ते' ध्रुवास्त्वथ ॥ १४ ॥
 'त्र्यक्षश्च चतुरस्त्रश्च तालः कार्यो' ध्रुवात्मकः ।
 षट्कलोऽष्टकलश्चैव यस्तु पूर्व 'प्रकीर्तित' ॥ १५ ॥
 'सर्वेषामेव गीतानां यान्यङ्गाति स्मृतान्यथ ।
 'तेषां वृत्त सविचभमेकक च भविष्यति ॥ १६ ॥
 'पञ्चवर्णसमाप्तिस्तु विटारीत्यभिसङ्गिता ।
 एतेषां 'चैव वक्ष्यामि विधिं प्रकृतिसम्भवम् ।
 'उत्तमाना भवेद् वृत्तं मध्यानां विषयः स्मृतम् ॥ १७ ॥
 नीचानामेककं कार्यं ध्रुवापञ्चविधौ बुधे ।
 'त्र्यक्ष' वा 'चतुरस्त्र' वा योग ज्ञात्वा प्रयोगजम् ॥ १८ ॥
 तेन प्रमाणयोगेन ध्रुवा कार्यावसानिकी ।
 गायत्र्याश्चातिशक्क्यां अन्तरे या व्यवस्थिता ॥ १९ ॥
 तेषां 'पादप्रमाणेन ध्रुवा कार्यावसानिकी ।
 शक्क्यांश्चातिकृत्या ये' चान्तरे त्वावसानिकी ॥ २० ॥

- 11 (C 10, K 11) ¹K महाजनिक^० ²K द्युपपात^० ³K च३ (द्यु) ताया
 12 (K 12) ¹C om 12 13 (K 13) ¹C om 13 14 (C 11 K 14)
¹C 'विभाव्यन्ते' ²C 'ध्रुवास्त्वथ' 15 (C 13 K 15) ¹C ध्रुवास्त्वथ 16 (C 13,
 K 16) ¹K पूर्वेषां^० ²N तेषां इत्त सविचिष C तेषां सविचिष K मध्यानासु कार्यो
 मचक विधीय वा 17 (C 14, K 17 18a) ¹C om 17a ²K सप्रवत्यानि
³K नीचानां ब्रह्मयुक्तं कुर्यादादौ तदेव च 18 (C 15ab, K 18b 19a) ¹K विचय चैव
 मध्याना नीचानामेकक तथा ²C चतुस्र ³C श्लोक 19 (C 15c 16a, K 19b-
 20a) ¹K गायत्र्या चान्तिप्रक्याम^० ²C वा 20 (C 16b 17a K 20b 21a) ¹K
 प्रमाण योगेन ²C नत्वेवसानिके (in 17b) N यो च तत्त्वसानिकी

'तेषामध्यर्धविहिता ध्रुवा 'पादमयी स्मृता ।
 यतिच्छन्दोविधानेन गुरलध्वक्षरान्वितः ॥ २१ ॥
 कार्यो मात्राप्रमाणेन ध्रुवापादोऽवसानिकः ।
 मध्योत्तमानां कर्तव्या चतुरस्त्रावसानिकी ॥ २२ ॥
 'अथाधमानां कर्तव्या ध्रुवा त्र्यस्त्राऽवसानिकी ।
 'अर्थ पूर्णपदी या तु तस्यां वृत्तं प्रयोजयेत् ।
 तत्रेष्टवृत्तप्रामाण्याद् ध्रुवा कार्यावसानिकी ॥ २३ ॥
 ध्रुवाश्च पञ्च विज्ञेया नानावृत्तसमुद्भवा ।
 यथास्थानरसोपेता 'उत्तमाधममध्यमाः ॥ २४ ॥
 'कनिष्ठिकाग्रहा चैव सन्निपातग्रहा परा ।
 तथा 'आपग्रहा चैव त्रिविधा तु ध्रुवा स्मृता ॥ २५ ॥
 'प्रावेशिकी तु प्रथमा द्वितीयाक्षेपिकी स्मृता ।
 प्रासादिकी तृतीया च चतुर्थी चान्तरा ध्रुवा ॥ २६ ॥
 नैष्कामिकी च विज्ञेया पञ्चमी च ध्रुवा बुधैः ।
 यतासां चैव वक्ष्यामि छन्दोवृत्तनिदर्शनम् ॥ २७ ॥
 'गान्धर्वं यन्मया प्रोक्तं स्वरतालपदात्मकम् ।
 पदं तस्य भवेत्स्तु 'स्वरतालानुभावकम् ॥ २८ ॥
 'यत्किञ्चिदक्षरकृतं तत् सर्वं पदमङ्गितम् ।
 'निबद्धञ्चानिवद्धञ्च तत्पदं द्विविधं स्मृतम् ॥ २९ ॥
 अतालञ्च सतालञ्च द्विप्रकारञ्च 'तद्वदेत् ।
 सतालञ्च ध्रुवार्येषु निबद्धं तद्य वै स्मृतम् ॥ ३० ॥

21 (C 17 18a, K 21b 22a) ¹OMN तेषा मध्यार्धविहिता. K तेषा मात्रा विविहिता
²C om पादमयी स्मृता 22 (C 18b 19a K 22b 23a) ¹K मध्यमाधमयी ²C ध्रुवा मध्यमा,
 23 (C 20bc, K 23b 24) ¹C om 23a K reads this as मध्यमाधमया &c.
¹K कर्तव्यपदी ²K. कार्यो प्रमाणेन. 24 (C 21, K 25) ¹K इत्यत्रा.
 25 (C 22 K 26) ¹C कनिष्ठिका° K कनीयसी ²C कपि ³C पायवसा K कर्तव्य.
 26 (C 23) ¹K om 26 27 (C 24) ¹K. om 27 28 (C 25, K 27)
¹K. मध्यमै यत् कृतं ध्रुवै ²K °लाटुभाषितम् 29 (C 26 K 28) ¹K यत्प्रादक्षरसम्बन्ध
²K °निबद्धञ्चानिवद्धञ्च तेषा मेन विधा कृतम् 30 (C 27, K 29) ¹K तदुच्यते ²K सर्व-
 साधकम्

यत्तु वा करणोपेत सर्वातोद्यानुरञ्जकम् ।
 'अतालमनिबद्धञ्च पदं तु ज्ञेयमेव च ॥ ३१ ॥
 नियताक्षरसम्बद्धं छन्दोयतिसमन्वितम् ।
 निबद्ध तु पद ज्ञेय 'सताललयनाक्षरम् ॥ ३२ ॥
 स्वच्छन्दयतिपाद तु तथा चाऽनियताक्षरम् ।
 अनिबद्धं पद 'ज्ञेयमताललयनाक्षरम् ॥ ३३ ॥
 अनिबद्धाक्षरानि स्युर्यान्यजातिरुक्तानि तु ।
 आतोद्यकरणैस्तेषां 'विधानमपि निर्दिशेत् ॥ ३४ ॥
 'पदानि अनिबद्धानि तालेन रहितानि च ।
 आतोद्येषु नियुक्तानि 'यानि तानि तु [रञ्जियु] ॥ ३५ ॥
 यानि चैव निबद्धानि 'छन्दोक्षरविधानतः ।
 ध्रुवासङ्गानि घर्णानि तानि वक्ष्याम्यतः परम् ॥ ३६ ॥
 अत्युक्तं च प्रतिष्ठा च मध्या गायत्रीरेव च ।
 यता स्थितापकृष्टास्तु व्यक्ता ज्ञेयास्तु जातयः ॥ ३७ ॥
 उज्जिगनुष्टुप् बृहती पक्तिश्चेतीह जातयः ।
 यताः प्रासादिकीनां तु युग्मा ज्ञेयास्तु जातयः ॥ ३८ ॥
 अनुष्टुप् बृहती चैव जगत्यथ धिलम्बिता ।
 द्रुता च छपला चैव उद्गता धृतिरेव च ॥ ३९ ॥
 द्रुतानां जातयो ह्येता प्रयोगेषु प्रकीर्तिता ।
 प्रावेशिकीनां जातिस्तु उद्गतानां नियोधतः ॥ ४० ॥
 'पक्तिश्च त्रिष्टुप् जगती तथातिजगती पुनः ।
 शक्करी चेति 'विज्ञेया उद्गतानां तु जातयः ॥ ४१ ॥

- ३१ (C २८, K ३०) ^१K अतालम निबद्ध च ३२ (C २९, K ०१) ^१K अतालपक्षना
 चरम् ॥ गानाच्छन्द समुद्भवम् ३३ (C ३०) ^१C अज्ञेय मन्त्रातान लयाक्षरम् N अज्ञेयमन्त्रान्
 लयनक्षरम् ३४ (C ३१ K ३२) ^१K विधानमभिनिर्मितम् ३५ (C ३२ K ३३)
^१K अपदानि^०, ^२K तां (C यानि) तानि तु रञ्जयेत् (C योजयेत्)
 ३६ (C ३३, K ३४) ^१K छन्दोयत ^२ध्रुवासङ्गानि पूर्वानि तानि सर्वाणि रञ्जयेत् and also adds
 यानि चैव निबद्धानि तानि वक्ष्यामि तच्छत (K ३५a) ३७ (C ३४, K ३५b ३६a)
 ३८ (C ३५, K ३६b-३७a) ३९ (C ३६, K ३७b ३८a) ^१K चैवम्— ४० (C ३७;
 K ३८b ३९a) ^१K च after जगती ४१ (C ३८, K ३९b ४०a) ^१K निर्दिष्टा
 उद्गतानां

सर्वासामेव जातीनां त्रिविध वृत्तमिष्यते ।

गुरुप्राय लघुप्राय गुरुलघ्वक्षर तथा ॥ ४२ ॥

गुरुप्रायापकृष्टा स्यात् लघुप्राया द्रुता तथा ।

गुरुलघ्वक्षरप्राया शेषा कार्या ध्रुवास्तथा ॥ ४३ ॥

वृत्तान्योज कृतानि 'स्युर्मु'खे यानि भवन्ति हि ।

तानि द्रुतासु योज्यानि 'लघुयुग्मकृतानि तु ॥ ४४ ॥

यानि चाल्पाक्षराणि 'स्युरल्पच्छन्द कृतानितु ।

'तानि द्रुतापकृष्टासु कार्याण्याक्षेपिकीषु च ॥ ४५ ॥

गुर्वादिस्तु 'स्थिता कार्या लघ्वादिस्तु 'द्रुता भवेत् ।

यान्योज युग्मच्छन्दांसि 'त्रेया साक्षेपिकी स्मृता ॥ ४६ ॥

लघुयुग्मकृता या स्यात् स्थिता साक्षेपिकी भवेत् ।

'विषमाल्पाक्षरा यापि ये[चाप्य]र्थवशानुगाः ॥ ४७ ॥

'व[र्ण]-प्रकर्षे तेषां तु शम्यातालेन योजयेत् ।

जातीनामथ सर्वेषां छन्दोवृत्तिनिर्दर्शनम् ।

स्थानप्रमाणसंज्ञाभिर्गदतो मे निबोधत ॥ ४८ ॥

गुरुगाथाशको यस्या सर्वपादेषु दृश्यते ।

हीरिति ख्यातनामासौ प्रथमा कीर्तिता ध्रुवा ॥ ४९ ॥

यथा— यो गङ्गास्त्रित ।^१

'तत्रात्युक्त सर्वे दीर्घा ।

यथा— ईश देव सर्वं वन्दे^२ ॥ ५० ॥

यत्पद मध्यतः 'स्याल्लघु' सा 'तदि ।

यथा— शङ्कर शूलभृत् । पातु मां लोकहृत् ॥ ५१ ॥

(42 (C. 89 ; K 40b 41a) 43 (C 40 , K 41b 42a) 44 (C 41 ,

K 42b-43a) ^१K सादु खदानि ^२C लघुयोग^० 45 (C 49 , K 43b 44a) ^३C

विकापकृष्टा N, सुतापकृष्टा 46 (C 43 , K 44b) ^३C 47 (C 44 , K 45)

^१C, विषमाक्षरा 48 (C 45 , K 46) ^१C नये K om 48a 49 (C 46 K. 47) ^१

50-(C 47-49 , K 48 50) ^१K has a lacuna ^२C गताद्राक^० N गतागता^०

^३NM श्रीमद्विद्व 51 (C 50 51 K 51-52) ^१K मध्यलघुनाय विद्रुतादेन सम विभक्त ।

चादित्यलघुना इति स्यादगच्छनाया व्योतिमावे च ^२N तदि

लघु स्यात् 'पादादौ त्रिके या 'धृति सा ।

यथा— उमेश सुरेन्द्र ।^१ तवायुर्ददातु ॥ ५२ ॥

'लघुनी गुरु चेद् रजनी खलु सा ।

यथा— अधिक चिरहे । मङ्गणे दहदि ॥ ५३ ॥

'मध्येत्युक्ते च ज्ञेया सा एता वै वृत्तजातय ।

'प्रतिष्ठासुप्रतिष्ठाना भूयो वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ५४ ॥

'द्वितीयं लघु सवत्त चतुर्णा यत्न दृश्यते ।

सा प्रतिष्ठा बुधैर्ज्ञेया सुप्रतिष्ठा द्वयेन च ॥ ५५ ॥

यथा— 'सोसभन्तो 'अ गभम्मि ।

घाइ घाओ पुप्फवाही ॥ ५६ ॥

'पद्मिद्वा उपकुसुद (१) आहिज्जइ हसवइ ॥ ५७ ॥

लघुनो प्राग् गुरुणो द्वे । यदि पादे भ्रमरी सा ॥ ५८ ॥

यथा— घणसडे 'घिभसते । घणहृत्पी परिखिण्णो ॥ ५९ ॥

'लघु गुरु सदा पदे । भवेत्तु या जया हि सा ॥ ६० ॥

यथा— हिमाहए 'घणन्तए । 'अस्सु गन्नो पघण्णओ ॥ ६१ ॥

[चतुर्णा यत्न पादाणा तृतीय च लघुर्भवेत् ।

विज्ञेया सुप्रयोगज्ञैर्धिजया नाम नामत' ॥ ६२ ॥

यथा— 'मोरुल्लओ णच्चन्तओ । मेहागमे 'सभन्तओ'] ६३ ॥

52 (C 52 53, K 54) ¹C पादादौ ²K त्रिके ³K तवायुर्ददातु
 53 (C 54 55, K 55 56) ¹K लघु ना गुरु ना । कविना रजनी । 54 (C 56, K 57)
 एताश्चान्ते च एते च ज्ञेया वै गीतजातय ²K 'सुप्रतिष्ठाना 55 (C 57, K 58) ¹C चतुर्णा
 च पदा यम् द्वितीय इत्यनेन वा । प्रतिष्ठाया गत इति पुष्प स्यात् नञि नामत । 56 (C 58, K
 59) N सो सच ती C सचन्तती K सोलवन्ती ²N यस्या ³K अगयोइम्
³K सुप्फवाही 57 (K 60) ¹C om 57 58 (C 59, K 61) 59 (C 60,
 K 62) ¹C विभसते K चदिततो 60 (C 61, K 63) ¹C लघु गुरु K प्रथम
 तृतीये यस्या लघुनी चतुरसरे । पादे नित्य भवेता सा जप्यन्ति सञ्ज्ञिता 61 (C 62 K 64)
¹C वदोतरी ²C अएवम ए चो K चम चनू वदचउ 62 (K 65) ¹C om 62
 63 (K 66) ¹K मोरुल्ल ²K सभन्तओ ³C om 63

देयाः सर्वे दीर्घाः पादे यस्या ।

नाम्ना विद्युद्भ्रान्ता सा वृत्ते स्यात् ॥ ६४ ॥

यथा— एष गजान्ता तोय मुञ्चन्ता ।

लोयं छादन्ता मेहा सपत्ता ॥ ६५ ॥

आदि परे द्वे यत्न हि नित्यम् ।

ह्रस्वविधौ सा भूतलतन्वी ॥ ६६ ॥

यथा— मेहणिरुद्ध वेक्त्रिज्ज अ चोम्म ।

पन्थिअदारा अ सुकिलिण्णा ॥ ६७ ॥

अदि क मुख इदन्तिज्जे ।

भवति हि सा कमलमुखी ॥ ६८ ॥

यथा— पवणहओ सलिलधरो ।

भमइ णहे अहियसमो ॥ ६९ ॥

आद्यमध्यगौ सान्तगौ तथा ।

यत्न वै गुरु सा वा गुरु ॥ ७० ॥

यथा— मेहराभदो णट्टजोह्मो ।

णिच्चणिप्पहो एस चन्दओ ॥ ७१ ॥

द्वितीयं नैघनं चैव चतुर्थं च गुरुर्यदा ।

सुप्रतिष्ठाकृते पादे सा शिला कथिता तथा ॥ ७२ ॥

यथा— बलाहणहि सगजिणहि ।

णह समन्ता वरुज्जइ व्व ॥ ७३ ॥

- 64 (C 63, K 67) ¹K पादे पादे वृत्तान् सर्वे । दीर्घे द्वौ च विद्युद्भ्रान्ता 65 (C 64, K 68) ¹K सपत्ता मेहा 66 (C 65, K 69) ¹K आद्यपरे यत्न ॥ १३६ । सा खलु नाभा भूतलनाम्ना 67 (C 66, K 70) ¹C अदिज्ज ²N रोपिच ³C वक्त्रिज्ज ⁴K, वभायांजाए 68 (C 67, K 71) 69 (C 68, K 72) ¹K सलिलधरो ²K अहियसमौ 70 (C 69, K 73) ¹K प्रथमं च द्वितीयं च चत्वारः चैव यदा गुरु । दृश्यते प्रतिपाद तु सा त्रेधा वा गुरुर्यदा 71 (C 70, K 74) ¹K मेहराभदो ²K नट्टजो ३४ ³K चिप्पहो 72 (C 71, K 75) ¹K यत्न दीर्घाणि सप्तत ²K शिला त्रेधा तु सा यथा 73 (C 72, K 76) ¹C बलाहणहि K चेला ²C सगजिणहि, चाटिल्लोपिणहि

लघुनी आदौ चरणे यस्याः ।

गदिता नाम्ना घनपंक्ति सा ॥ ७४ ॥

यथा— ^१तडिसण्णद्ध घणसंडुद्धं ।

^२जलघारेहि ^३रुददीचन्मं ॥ ७५ ॥

एतास्तु जातयो ज्ञेया सुप्रतिष्ठा ध्रुवास्वथ ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गायत्रीपरिकल्पनम् ॥ ७६ ॥

आद्ये पुनरन्त्ये पादे गुच्छणी चेत् ।

^१वृत्तं तनुमध्य गायत्रसमुत्थम् ॥ ७७ ॥

यथा— वज्राहअतुण्डो ^१डाहज्जरसुत्तो ।

एसो ^१गिरिराओ भूमिं ^१चिन्मदि-अ ॥ ७८ ॥

आद्य चतुर्थमन्त्य च गुरुण्येतानि यत्न तु ।

^१गायत्रीप्रथमे पादे ज्ञेया सा मालिनी यथा ॥ ७९ ॥

यथा— ^१घाअधिकीरिण ^२वज्जिविणिघादिण ।

एतथ महाणगे कन्ददि हत्थिणी ॥ ८० ॥

^१[दीसदि तुण्णं मे पृथदिसामुहे ।

जुहसमागओ कोमुदीचन्मओ ॥]

गुह्युग्ममन्ते ^१पदि पदि यस्या ।

इह कथिता सा मकरकशीर्षा ॥ ८१ ॥

यथा— ^१इहसिसिरम्मि मदजणणम्मि ।

^२पमदवणम्मि धिचरदि वादो ॥ ८२ ॥

74 (C 73, K 77) ^१C लादी

75 (C 74, K 78) ^१K लडियवृह

^१C लभधारादि

^२C रुददीवभ

K रुददीवदभ

76 (C 75, K 79)

77 (C 76, K 80) ^१K अन्त सा तनुमध्य गायत्रीसमुत्था

78 (C 77, K 81) ^१C

वज्राहयवृद्धी

K ^०इयतुन्दो

^२K याउअर^०

^३K गिरिराओ

C ^०राषा

^४K पददीषा

79 (C 78, K 82) ^१K गायत्राचिह्ने पादे

80 (C 79, K 83) ^१C वाचपिकीविण

^२C विणिघाति

^३This is the Ex in K

81 (C 80, K 84) ^१K यदि परमसा

^२C. कमववषधि विचरद वादो

82 (C 81, K 85) ^१K transposes the 2nd and

the 3rd feet C सुहसिसिरम्मि

लघुनी चतुर्थे चरणे तु यस्या ।

भवतीह 'सा वै विमला तु नाम्ना ॥ ८३ ॥

यथा— 'कमलाञ्जरेषु भमराण्यसु' ।

मदमुखहन्तो पविसेइ हत्यो ॥ ८४ ॥

यत्र स्युश्चरणे वीण्यादौ निधनम् ।

वीर्घान्येष तु सा 'वीर्घनिर्नाम यथा ॥ ८५ ॥

यथा— गज्जन्ते जलदा णञ्जन्ते सिहिणो ।

'गायन्ते भमरा रम्भे पाउसए ॥ ८६ ॥

त्रिलभुरादिती यदि च पञ्चमम् ।

भवति पादत प्रकथिता गिरा ॥ ८७ ॥

यथा— 'जलदणादयं सुणिय कुंजरो ।

णठदि काणणे पडिगयाउलो ॥ ८८ ॥

आद्ये चतुर्थकमन्ते तथा गुर ।

यस्यास्तु पादन. होया 'हि सा' जला ॥ ८९ ॥

यथा— एसा 'हिमाहदं' विक्खित्तपसव' ।

ददुण पादव हसी पण्णिआ ॥ ९० ॥

ह्रस्वद्वेषतुर्थो वीर्घाश्चैव वर्णा ।

सर्वे यत्र पादे रम्या सा तु नाम्ना ॥ ९१ ॥

यथा— 'एदे गज्जमाणा भूध' छादजन्ता ।

भीमा कालमेहा 'उन्नेअ जणेन्ति ॥ ९२ ॥

- 83 (C 82 K 86) ¹K गाली 84 (C 83 K 87) ¹K तु कमलाङ्करोषु
भमरीण्ये । समसुद्धवती विहगाधवती 85 (C 84 K 88) ¹OK सोर्वो नाम MN विधिर्नाम
86 (C 85, K 89) ¹C गायन्ती K गायन्ते ²K रात्रि या उपस 87 (C 86,
K 90) 88 (C 87, K 91) ¹K 'पादय' ²K सुनिय ³K पतिगयाङ्गरो
89 (C 88, K 92) ¹C सा हि 90 (C 89, K 93) ¹K हि गायता
²K विरिक्तपुष्पयनम् 91 (C 90 K 94) ¹K वीण्यादौ यदि स्यादन्ते च हि दीर्घो ।
नेया सा विधिर्नाम यो सुनन्दा ॥ 92 (C 91 K 95) ¹K एदे गज्जमाणा
C एत जज्जमाणा MN गज्जमाणा ²K उपदिषेय अपाति

आद्यचतुर्थे च अन्त्यमुपान्त्यं च ।

यत् गुरुणि स्यु 'सा यलु वे कान्ता ॥ ९३ ॥

यथा— 'साहसभावमिमं किं सि पिप कुद्धां ।

मादिरसयद्धा इच्छसि सन्भावा ॥ ९४ ॥

विण्यादौ तु यदि 'अन्त्यश्चापि गुरु ।

नाम्ना वै कथिता ए क्तिः सा तु यथा ॥ ९५ ॥

एसा 'हम्बधू' एत्या काणणप ।

गन्तु ऊसुइआ कान्तं 'संग हि आ ॥ ९६ ॥

लघुनी च गुरु च द्विगुण यदि च ।

चरणे चरणे कथिता नलिनी ॥ ९७ ॥

यथा— 'पवणाहिभ्रमा तरणा 'तरयो ।

'कुसुमोगमप विहसन्ति विभ ॥ ९८ ॥

'यद् द्वितीय ह्रस्वं सर्व्वमन्यद्दीर्घं ।

यत् पादे पादे नीलतोया सा स्यात् ॥ ९९ ॥

यथा— 'मेद्वुन्द एसो विष्किरन्तो 'वाशे

दूस्तहो 'आवादि 'पादवाण 'लासी ॥ १०० ॥

गायत्र्या जातयो द्वेता विज्ञेया समवृत्तजाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उष्णिग्जातिविकल्पनम् ॥ १०१ ॥

गुरुनिधनगत यदि भवति सदा ।

भवति तु चपला 'द्रुतगतिरथवा ॥ १०२ ॥

93 (C 92, K 96) ¹K सा ललिता क्रेशा 94 (C 93 K 97) ¹C साहस

भाव हि एषपतु रामा । विरह बध चन्दु मुड भाव मे 95 (C 94 K 98) ¹K अन्त्य चापि

96 (C 95, K 99) ¹C दसवध ²K द्विच्छाकानवड ³C उलसुपय K जमसुदधा

⁴C सइलषा 97 (C 96 K 100) 98 (C 97 K 101) ¹K पवणाहतका

²C तरयो ³C कुसुमा 99 (C 98 K 102) ¹K यथा 100 (C 99, K 103)

¹K मेद्ववादि N हेमन्विदे C गन्विदे ²K वादि C वाड ³K आदादि

C आवाद ³K पादपाण C पाणवाण ⁴C लासे 101 (C 100, K 104)

102 (C 101 K 105) ¹K द्रुतगतिरपि सा

यथा— 'सुरचिरणयण' 'धरमणिणियरं' ।

मम 'भद्रजणणं' तद्य 'वदणमिदं' ॥ १०३ ॥

गुरु चान्त्यपञ्चम चरणे तृतीयत ।

गदिता ततस्तु सा चिमलेति नामतः ॥ १०४ ॥

यथा— 'पियो वाद' 'वायओ स्युवसन्तकालओ' ।

'एस कामुओ' 'विय भवणं' 'जणस्तओ' ॥ १०५ ॥

गुरणा लघुना चैव 'समाना या हि वा ध्रुवा ।

'छन्दस्युष्णिक् कृते पादे सा ज्ञेया कामिती यथा ॥ १०६ ॥

'पेक्खिऊण भागध' 'माधव' 'वहिरयओ' ।

पाअव 'पणोहिणो वाइ दक्खिणाणिलो ॥ १०७ ॥

आद्ये पुनरथान्त्ये 'पादे च गुरुणी' 'दे ।

ज्ञेया भ्रमरमाला नाम्ना प्रकथिता सा ॥ १०८ ॥

यथा— हंसागमणधीरं कासांस्तुअयिचित्त ।

एदं 'सरदकाले रम्म' 'सुरमितोयं' ॥ १०९ ॥

'आद्यचतुर्थगते अन्त्यतमं च गुर ।

यत्र सदा चरणे सा खलु भोगवती ॥ ११० ॥

यथा— चक्रसणामवधू 'कन्तसहाइणिया ।

'णिम्मलयमि जले हिण्डिदि' 'संगहिया ॥ १११ ॥

103 (C 102 K 106) ¹C वचन K ⁰मय ²K वरमणिनिकरम ³K भद्रजण
⁴K वदण⁰, C वचन 104 (C 103 K 107) ¹K तृतीय पञ्चम चैव गुरु द्यव तु मैथनम् । तदा
 तूष्णिक्कृते पादे तन्मयी सा नामतो यथा 105 (C 104 K 108) ¹C विय ²K. वणुं
 C वाचओ ³C एस K पिय C विच ⁴K पिय ⁵K जणस्तओ 106 (C 105,
 K 109) ¹K सम नीचा च या ध्रुवा ²C छन्दस्युष्णिक् कृते पादे सा ज्ञेया कामिती यथा
 107 (C 106, K 110) ¹C पेक्खिऊण K परिक्खण ²K पद्मद N पादद
³C. माधव ⁴K हिदुवा ⁵K सुवचतुं 108 (C 107, K 111) ¹K. पादे
²K सा for री 109 (C 108, K 112) ¹C सरदकाले ²C सुरमितोय.
 110 (C 109, K 113) ¹C आद्यचतुर्थगते अन्त्यतमं च गुरु ²111 (C 110, K 114)
¹K, कलसद्वद, ²C निक्ख मणि K चिक्खणयणि ³C संगहिया,

आदौ यदि गुरुणी 'पादे निधनगतम् ।

ज्ञेया मधुकरिका 'ह्युष्णिग् विनिगदिता ॥ ११२ ॥

यथा— एसा 'पियकलदा रम्माभरणजुदा ।

काले 'मदजणणे जादा कुसुमवती ॥ ११३ ॥

द्वितीय च चतुर्थं च अन्त्योपान्त्ये तथैव च ।

'पादे यत्र गुरुणि स्यु सुभद्रा नामतो यथा ॥ ११४ ॥

यथा— 'हिमाहदे घणम्मि पण्डूठपकतोये ।

करेणुआधिहीणो उवेदि मत्तहत्यी ॥ ११५ ॥

'यदि च भवन्त्यन्त्ये पदि पदि दीर्घाणि ।

त्रिगुरुरिह प्रोक्ता कुसुमवती नाम्ना ॥ ११६ ॥

यथा— 'जलहरसम्भत्ते 'महिहरकुञ्जम्मि ।

'सहयरिसंजुत्तो पधिचरिदो हत्यी ॥ ११७ ॥

'द्वितीय च तृतीय च अद्यान्ते गुरुणी चेत ।

सदा यत्र तु पादे भवेत् सा मुदिता वै ॥ ११८ ॥

यथा— 'महामेहधिदाण 'वलायावल्लिबद्ध ।

'महाभीमणिणाक्षं 'वल[ग] गयणम्मि ॥ ११९ ॥

'चतुर्थं निधनञ्चैव पष्ठञ्चैव गुरुण्यथ ।

यत्र तूष्णिक्कृते पादे नाम्ना सा हि प्रकाशिता ॥ १२० ॥

- 112 (C 111, K 115) ¹K चला ^०K उष्णिग्दि कथिता 113 (C 112, K 116) ¹N पियकलदा K पियकलता C विमलपत्ता 114 (C 113 K 117) ¹K, पादे पादे 115 (C 114, K 118) ¹C हिमाहते, K om ^०K सुरकररेकपक्षय रिक्तकृत्ये ²C कर्दशभा K कर्दशुपान्धिहीणो 116 (C 115 K 119) ¹K यदि च गुरुण्यन्ते चरणविधौ विणी । तत्र इह विन्नेया कुसुमवती नाम्ना 117 (C 116 K 120) ¹C जलहरसम्भत्ते K ^०सम्भत्ता N ^०सम्भवत्ते ²K महिहरमूले ^३K सहपरिसंजुत्तो C सह-परि 118 (C 117 K 121) ¹K द्वितीय च तृतीय तथान्ते इह दीर्घम् । पादे एव तु पादे भवेत् सा मुदिता । 119 (C 118 K 122) ¹K रुद्राभीष्ट^० C महामेहधिदाण MN महामेह विधाण ²K वलायाकुलवद्ध CM वलायावल्लिबद्ध च (नत्य M) ³K निषादा C निषाच ⁴N तल्ल च कट्ठणा 120 (C 119 K 123) ¹K यदि चतुर्थमन्ता गुरु तथैव षष्ठम् । भवति सा तु नाम्ना नियदिता मनीषा

यथा— कुसुमगन्धग्राही सलिलरेणुपुष्पो ।

रमणि चादि 'चादो मणसिजं' जणन्तो ॥ १२१ ॥

'प्रथमे पञ्चमश्च यदि पादे लघूनि ।

कयिता सा तु दीप्ता सततं' चेत्तयोष्णिक् ॥ १२२ ॥

यथा— पद्यणो पुष्पग्राही मद्यण 'दीचयन्तो ।

'सिसिरे चादि काले 'मम [तास जणेन्तो] ॥ १२३ ॥

'द्वितीयश्च चतुर्थश्च अन्त्योपान्तौ तथैव च ।

यत्र पादे तु दीर्घाणि उष्णिक् सा तु विलम्बिता ॥ १२४ ॥

यथा— गलन्त [घो]भतोभा 'घिइणपफिस्सि'सघा ।

'भमन्तचक्रघाभा ण भादि 'णिम्मगाभा ॥ १२५ ॥

आद्यमय पञ्चमं दीर्घमथ नैधनम् ।

यत्र यदि नामत चञ्चलमतिस्तु सा ॥ १२६ ॥

यथा— 'मेहमलमुक्कओ 'णिम्मलभणिग्गओ ।

'पुणससि सोहदि एस णहअ'गणे ॥ १२७ ॥

एतास्तु 'जातयो ज्ञेया' स्थिता प्रासादिकेष्वथ ।

अतः परं प्रचक्ष्यामि अनुष्टुप्-लक्षणं पृथक् ॥ १२८ ॥

लघुनी गुर 'लघूनि यदि घा गुरु चरमे ।

चरणे प्रति नियता कयिता धिमलजला' ॥ १२९ ॥

यथा— 'चिरुचाम्बुजहसिरे भमरायलिमुखरे ।

वह्णिम्मलसलिले विहगो 'परिभमदि ॥ १३० ॥

121 (C 120, K 124) ¹C बाधी ²K जवली 122 (C 121, K 125) ¹K प्रथम
यत्र पादे लघुनी पद्यमथ ²K चंदमुष्णिक् 123 (C 122, K 126) ¹N पुद्गलादी C पद्य⁰
II पुद्गलादी ²K दीचयन्तो ³C अदिग्गदा शिखिरे मवयणे N अदिग्गदा शिखिरे
मपउत्ते ⁴K मयौत्तकेतो 124 (C 123) ¹A om 124 125 (C 124) ¹C
पिषय पधिसघा ²OM भमनपय (M एक)वाया ³C नियताम् 126 (C 125, A 127)
127 (C 126, K 128) ¹C इमनप⁰ K मेहममुक्कतु ²K निहय गदाउमी
³K मोहिद अहगणी मोभाल कनो सओ 128 (C 127, K 129) ¹K जातयो ²K.
स्थित⁰ 129 (C 128) ¹C लघुनी K 130 reads this as दनोय नैधन रंर दन दोषे
भवेत् सदा । पादे तु पुष्प⁰ तत्रा⁰ सा अया लम्बिता नाम 130 (C 129, K 131)
¹C विरुचाम्बुजहसिरे ²K परिभमिदो C पविचरद

यदि खलु पञ्चमक पुनरपि चान्त्यगत ।

भवति च 'पादेऽपि गुरु ललितगति पलु सा' ॥ १३१ ॥

यथा— 'कुसुमसुगन्धियण मणसिजजीवणय ।

'पमदवणगणय 'विचरदि हसवह' ॥ १३२ ॥

पट्टञ्चैवाष्टमञ्चैव यस्याः स्यादक्षर गुरु ।

नित्यमानुष्टुभे पादे मही ज्ञेया तु सा यथा ॥ १३३ ॥

'बहुकुसुमसोहिण कमलघणसण्डय ।

'सहयरसहाइणी पविचरदि हसिमा ॥ १३४ ॥

लघुगण इह षट्को यदि भवति मुखे तु ।

चरणगतिविधौ सा मधुकरसदृशाख्या ॥ १३५ ॥

यथा— 'विचिधवणविचारी कमलघणमुभन्धी ।

'कुमुदघणविधी भमदि सरदि वादा ॥ १३६ ॥

यदि खलु पञ्चमक पुनरपि 'चान्त्यमरुम ।

गुरुचरणे' तु 'यदा भवति सा नलिनी ॥ १३७ ॥

यथा— पुलिणतलङ्गणय 'कमलणिधियासिणी ।

'पिययमघासगिह विसरदि सारसिआ ॥ १३८ ॥

'आद्यमपि निधनञ्च' दीर्घमथ भवति चेत् ।

यत्र हि चरणविधौ सा खलु भवति नदी ॥ १३९ ॥

131 (C 130) ¹C च धैतम O 131 also reads like K 132 the following

पञ्चम गैधनञ्चैव पादे (K पदे) स्याता तु यत्र वै (O तु) । नित्यमानुष्टुभे दीर्घा विज्ञेया ललितेति सः ।

132 (C 132, K 133) ¹C बहुकुसुमसोहिण ²K पमदवणगणय ³K विचरदि हसवह

⁴N adds the following यदि खलु पञ्चम लघुगण सप्तमिता । पुनरपि च सप्तम लघु भवति सा मही

133 (C 133, K 134) 134 (C¹ 134 K 135) ¹C बहुकुसुमसोहिण ²K सह-

यरसहाइणी 135 (C 135 K 136) 136 (C 136 K 137) ¹C विचिधवण

विचारी ²C कुमुदघणविचारी ³C सरदि सरद वाचो 137 (C 137 K 138) ¹K

चान्त्यमरुम ²C om तु ³K भवेत् सवति 138 (C 138 K 139) ¹C

कमलनिधियासिनिधा ²C विचयम⁰ 139 (C 139, K 140) ¹K प्राग्गुदि निधनगत स्यादथ

गुरु सप्तम

यथा — 'हसकुलसमुदिते सारसकुलमुहले ।

'मत्तमधुकरि वृजे हिण्डदि 'मधुकरिवा ॥ १४० ॥

अनुष्टुप् जातयो ह्येता 'प्रोक्ता- प्रावेशिन्याश्रया ।

स्त्रीणामुत्तममध्यानामपकृष्टा निबोधत ॥ १४१ ॥

आद्ये चतुर्थमपि चान्त्ये दीर्घाणि यत्र चरणे तु ।

'प्रावेशिकी तु बृहती 'सा नाझा तथैव 'रुचिरान्ता ॥ १४२ ॥

यथा — 'राष्ट्रपरागहियसोह चन्दं णहे' णिसमिऊण ।

तारागणो वि 'गुरुसोअ तेजोसुकेहि 'रुददीव ॥ १४३ ॥

यदि पञ्चम 'हि स तृतीय गुरुणी 'पादान्तरचिते वै ।

प्रमितेति सा भवति नाझा अथकृष्टा जातिरिह पङ्क्ति ॥ १४४ ॥

यथा — 'घणगन्मगेहपरिक्खितो

'अरुणप्पहापिट्टिसोहो ।

गयणगणे 'विहरमाणो

ण विभादि जुहुरहिदेनु ॥ १४५ ॥

यदि खलु षष्ठमथान्त्ये भवतो गुरुणी चरणयोगे ।

'स्थितिलयकृता तु जगती सा भुवि गदिता गतविशोका ॥ १४६ ॥

यथा — 'जलधरघिदाणपिट्टिङ्गो

'रुचिकिरणजालहिदसोहो ।

अहमुहयिणिगामविघणो

'ण तिमिरगणोहसिधो अन्दो ॥ १४७ ॥

140 (O 140, K 141) ¹O हसकुलसमुदिते ²C मत्तमधुकरि ³O मधुकरिवा

141 (O 141, K 142) ¹K प्रावेशिका प्रकीर्तिता 142 (C 142, K 143) ¹O

प्रातिवेशिकी ²KC om वा ¹C रुचिरा 143 (C 143, K 144) ¹K

राष्ट्रपरागहियसीहो C नाझा नाष्टपरागहिय -K वन्दोयन्ति C पदनसी ²A

निसमिऊण C मिसमि ⁴K गुरुसीहो C र्चिषसीहो ⁵C तेजोसुकाहि ⁶C रुददीव

K रुददीव 144 (C 144, K 145) ¹C सङ्घ for हि स ²C चर्मा 145 (C 145,

K 146) ¹A वल ²K अरुणजहा ³C गयणगणे ⁴A विद्विग्मभेदे विताड कुप

चरदि हिदु ⁵MN ओङ्गरहिदसुदुग C दिङ्गैयारहिदसु 146 (C 146, K 147)

¹K स्थितनहता तु 147 (C 147, K 148) ¹C ²विद्वग्म विद्वद्भ, MN ³विद्वग्मविद्वद्भ,

K ⁴दिदावपिदिषद्भो ²K रुचिकिरणजालहयसीहो ³C अरुणजहापिदीगणेष विपरीचको

K गहनुक निदिग्मत विवचो ⁴C व हि मिरगणोभवचो A अनुविदिदि चत्यगितिमिङ्ग

आद्ये 'चतुर्थदशमाष्टमान्तगा

यस्या गुरुणि च भवन्ति पादत ।

'क्षेया ततोऽनुकरणोद्भवा हि सा

चिश्लोकजातिरचकृष्टजागता ॥ १४८ ॥

यथा— 'मेकच्छतुं रदिकुरात्तिहदो वारणे(?)

हदो वारणेहि विधरिदङ्गशिदो (?) ।

इत्थं [उ]वेइ भरुणो[ह]सिओ

'चदो 'णहंमि रयणीसहिओ ॥ १४९ ॥

आद्ये 'चतुर्थ' दशम नैधन ह्यष्टम तथा ।

गत दीर्घाणि पादे 'स्युस्तद् वृत्तं ललित स्मृतम् ॥ १५० ॥

यथा— 'एसो पमत्तमयघुम्मिदाणणो

अणीणो पफुल्लघणघाउवालिअ ॥

पासाभिवद्धचरणो गयाणुगो

रम्म घण 'गयघरो पलोअई ॥ १५१ ॥

यदि पञ्चम हि सत्ततीयनैधन

नवम 'द्वितीयमपि तस्य तादृशम् ।

'चरणे गुरुणि यदि साऽतिपूर्विका

जगती बुधैर्निगदिता चिलम्बिता ॥ १५२ ॥

यथा— 'वणस[ड]अ घणतमागमासिअ

धवगाहिऊण रयणीमुहे ससी ।

'इह निष्पसकुचिअ मन्दजोसिणो

ण धिराजदे समधिक पट्टीधिआ ॥ १५३ ॥

148 (C 148, K 149) ¹K आद्ये चतुर्थमपि चाष्टमसप्तमैकादश इति भविष्य गुरुः । सा
वैष्टुमि भवति पादविधौ ²C विश्लोकजातिरजगतीसमाधिता । 149 (K 150) ¹C om this
couplet ²K वदी ³K नहंमि 150 (C 149 K 151) ¹C चतुर्थनियम
²C जगती ललिता तथा 151 (C 150, K 152) ¹C एषो वसत मङ्गुपासिपागणो सेलीन्व
पुलपयवसुं द्वाविधौ । दीवास हि घणद्वयो यथासथो रथो वणगणपयाणथो । Cf Prāktra Verses
XLIV ²K दीक्षे ³K जानिथो ⁴K गयवचरोपलो 152 (C 151, K
153) ¹K द्वितीयमपि तादृश चरणम् ²K भवति हि गुरुणि यव वै अगती पादैर्भवति सामानासमाना
153 (C 152, K 154) ¹C, गयसव अघणतभावगसिध K वसन्तवगु ददिदाणमस्वर
¹C इह निष्पसकुचि^० K गयसाहम दिविगलन जोडउ ³C न विवाधदे

यता हि जातयो ज्ञेया स्थितानां तु 'प्रवेशजा ।
 आक्षेपिकापकृष्टानां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५४ ॥
 सुप्रतिष्ठादिक 'चैव अपकृष्टासु योजयेत् ।
 अत्युक्तादीनि च तथा देवस्तुत्याश्रयाणि तु ॥ १५५ ॥
 'अक्षराणां निवेशेन यतय' पाणयस्तथा ।
 [x x x] 'अपकृष्टा तु सा भवेत् ॥ १५६ ॥
 'स्यायिचर्णा' स्थितिलया 'कलान्तरकृताक्षरा ।
 समपाणिर्यतिश्चैव अपकृष्टा विधीयते ॥ १५७ ॥
 अपकृष्टाध्रुवाणां तु कलान्तरकलासु च ।
 अक्षराणां निवेशस्तु 'वृत्तजात्या विधीयते ॥ १५८ ॥
 'अल्पवस्तुपदा नित्यमपकृष्टा विधीयते ।
 प्रादेशिस्थ्यास्तु संक्षेप 'करणाङ्गपरिग्रहात् ॥ १५९ ॥
 एवं ज्ञेयापकृष्टानां जातीनां 'वृत्तजातय ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्रुतानामिह लक्षणम् ॥ १६० ॥
 मुखे 'तु तोटकं कृत्वा शेषं 'ह्रस्वं तु योजयेत् ।
 'धुम्ममोजस्तु मिश्र वा तथैव लघुसंचय' ॥ १६१ ॥
 जगत्यादिर्भवेत् सा तु तथातिधृतिनैधना ।
 'तथा द्रुता च छन्दोभिर्नानावृत्तसमुद्भवाः ॥ १६२ ॥

अष्टावाक्षौ यस्मिन् सान्त्य साधनमर्

दीर्घाणि स्युः शिष्टे द्वे वै चेत्तुनी ।

'वृत्तं द्वेया विज्ञेया गान्धर्वविधौ

'यस्मिन्नेवं नित्यं चिरान्ता जगती ॥ १६३ ॥

- 154 (C 153 K 155) ¹K प्रवेशजा 155 (C 154 K 156) ¹K इन्दी चर^१
 156 (C 155) ¹K om this couplet ²There is a lacuna here 157 (C
 156) ¹C स्यायिचर्णा^१ ²C 'कृताक्षरा' ³K om this couplet 158 (C 157
 K 157) ¹K जगता तु विधीयते C जगतादीभिर्द्योयते 159 (C 158 K 158)
¹K अल्पवस्तुपदा ²K आश्रयानां परिग्रहात् M 'करणाङ्गं समुद्भवत् 160 (C 159,
 K 159) ¹K इतिममर्थः 161 (C 160 K 160) ¹K लघुसंचय ²K इत्येष्ट
³K द्युम्ममोजस्तु मिश्र 162 (C 161 K 161) ¹K गता हता च 163 (C 162,
 K 162) ¹K इत्येष्टोत्तमज्ज्ञेयं तज्ज्ञेयं तज्ज्ञेयं ²K गते चोत्तम

यथा— एसो मेहो णाद धत्ते 'धूमणिहो

^१विज्जुज्जुत्तो ठारेदीदं भूमिअलं ।

'सिञ्चन्तो तोयोअं घोरो हत्थिणिहो

संछादन्तो लोआलोअं अदिदुदं' ॥ १६४ ॥

अष्टौ पादे दीर्घाणि स्युस्त्वपि च पुन.

स्वान्त्य दीर्घं दृष्टं च स्यात् खलु विहितम् ।

पादे पादे विज्ञेया सा समचरणा

तज्जैरेवं विद्युन्मालाऽतिजगती ॥ १६५ ॥

यथा— एसो मेहादो णहन्तो अचलणिहो

लोला उम्कोलं दानन्तो सहि रुचिरो ।

'वाआलं[भो] खे पिच्छाणो पवणजघो

ससारन्तो विज्जुज्जोदो भमदि दुद ॥ १६६ ॥

पञ्चत्वादौ यत्न 'गुरु ह्यष्टमनषमे

अन्त्यज्जैकं दीर्घकृतं चेद् भवति पदे ।

शम्कर्याप्या छन्दसि बंधं यदि विहिता

'नाम्ना वृत्ते भूतलतन्वी स्खलितगति ॥ १६७ ॥

यथा— आलो चन्दो मेहविमुक्को विमलकरो

'रोचीरङ्गो सोहवि 'कन्तो उपरिगदो ।

लीलाक्खित्तो 'गङ्गधरेणैव सुरविरो

मूलारोहो णागणिवासो अधिकववु ॥ १६८ ॥

['तारामज्जे 'मेहविमुक्को विमलकरो

उज्जाहिन्तो(?) जादि समगं रज्जणिभो ।

जोह्वासोह विक्किरमाणो गगणतले

लीलापत्तो गच्छदि एसो रज्जणिकरो ॥ १६८क ॥]

164 (C 163, K 163) ^१K धूमनिभे ^२K विज्जु दोसे लघुन्तोवावि दुर्लभजालावडो मिदुविध
गोवित्रायौपाय ततो दिग्गजो ^३C विहतीषा MN मि चतोषी ^४K adds अट्टवेदी दीर्घाणि सा

सन्धि अशति । अन्ते दीर्घं सा विज्ञेया मदनवती (164) यथा एही मेहो नाण धमे गवत्तनिभे ।
सधारितौपि जुज्जोव भमदि ददम् । 165 (C 164) ^१K om this 166 (C 165)

167 (C 166, ^१C वाषाण्णो K 166) ^१K दीर्घेष्टमनषामन्ता नाणदीर्घं जत,

^२K नाया विहित कुसुमवती खलित^० 168 (C 167) ^१C चिरहो ^२C कतीलपरिगज

^३C गङ्गधूरण ^४This ex. is from K. (167) ^५K मेरुविषण्व

नवमं नैघनं चैव द्वादशं सत्रयोदशम् ।

गुरुणि यस्या पादे स्युः शक्त्या विभ्रमा यथा ॥ १६९ ॥

यथा— 'विगदघणतिमिरे निम्मलतारे खे

'विकचपुमुदवणवन्धु सदारोचो ।

रजदगिरिसिहरसण्णिहिदो चन्दो

उदयदि 'वरत्तणु ते हिअ-आणन्दो ॥ १७० ॥

आद्यचतुर्थे पञ्चमपष्ठे नवमदशमे

'अन्त्यतमे चेद् यत्न तु दीर्घं भवति पुनः ।

सा खलु धोप्या पञ्चदशाख्ये पदतिघने

भूतलतन्वी शम्करिसंज्ञा ह्यतिघिहिता ॥ १७१ ॥

यथा— पादवसिस्सं कम्पअमाणो पडुणिणदो

सेल्लतडेसु 'पम्क[म]माणो पघिचरिदो ।

रेणुसमूर्हं 'उद्धुअमाणो'रुणकयिलो

'घायदि घादो चण्डपयाही रुसिद् इव ॥ १७२ ॥

आद्यचतुर्थकसप्तममन्त्यं दशमपरे ।

यत्न गुरुण्यथ सा सुकुमारेत्यभिगदिता ॥ १७३ ॥

यथा— मेहसमूर्हणिवद्धिक्काणं जलसरिसो

सो हरि इन्दधणुज्जलं मेरुगयणतलं^१ ।

× × × ×

× × × × ॥ १७४ ॥

169 (C 168) 170 (C 169) ^१C विषदधेतिर ^२C कुमुद बभविक्कधिय सदारोचो.

^३C देहिच चान्द ^४C वरत्तण 171 (C 170, K 168) ^१K gives from here as follows पादे विभक्ति यत्ने तु दिव्य पञ्चदशाख्ये × × × सुविद्धि × × सदा भूतलतन्वी इत्यभिधानेल × ×

विहिता 172 (C 171, K 169) ^१K give only this foot ^१C पङ्कजमाघो, गारी

^२C लघुच माघो, N लङ्गुचमाघो ^३K बायदि गारी एव पयाहो रुसिद् इव, O बायद् इयो

चण्डपयाहो रुसिद् इव (N रुसिद् इव) 173 (K 170) 174 (K 171) ^१K does not

complete this and gives also the following यदि खलु पञ्चममष्टमण्य दशमपरे । चण्डपयाहो

गुह्यि माघा भवति तदा (172) यथा— अ सुविक्काण्द यावदधुधे धरविचरो । पण्डिलिददनिचरद्द दसार्द

मुह्यदिरिषा (173)

तृतीयं च चतुर्थं च सप्तमं चाष्टमं तथा ।

नवमं द्वादशं चैव नैधनं सप्तयोदशम् ॥ १७५ ॥

यत्र दोर्घाणि पादे तु 'अष्टिछन्दःसमाश्रये ।

सा ज्ञेया गीतकविधौ ध्रुवा स्वलितचिक्रमा ॥ १७६ ॥

यथा— 'तिमिर णासअमाणो खे असो चन्दो रुचिरो

'अधि[अ] बोधअमाणो कुमुदाण उदयतो ।

[णह]सोही कण(१) सु[राण] णअणाणन्दकरो

अथ हि(१) सा अधिकरदो सोहइ 'दुद्धेण मही' ॥ १७७ ॥

'यदि खलु पञ्चममष्टममन्त्य दशमपर

पुनरपि तस्य परं गुरुक चेच् चरणविधौ ।

इयमिह सप्तदशाक्षरपादे रुचिरमुखी

विकसितपङ्कजपत्रनिभाक्षी मुनिगदिता ॥ १७८ ॥

यथा— असणिरवाहओ 'पादिदुण्डो भरणिहरो

'सरसिजमोदिविहंगलोअ-सि[ण]णिअचञ्चलिस' ।

'सहयरिबद्धसिणेह-पमोदिदगअघरो

'पधिसिअ दाणजलो x x x विडवगणो ॥ १७९ ॥

'पञ्चमं ह्यष्टमं यत्र त्रयोदशमथापि च ।

गुरुण्यष्टादश चैव द्रुता वै चपला तु सा ॥ १८० ॥

यथा— 'पयणविवत्तिअपङ्कजकुसुम सरसि जल

कमलपत्तपसाहिअसुगन्धलित्तणिमं ।

चलिदतरङ्गविदारिअकुमुद गलिगविअ(१)

खुभिदिधिहगमकम्पिदमुहल रसदि विअ ॥ १८१ ॥

175 176 (C. 172-173, K 174 175) ¹K इतिच्छन्द समा^० 177 (C 174)

¹C. तिमिरसप्तमायो. ²C om. खे ³C चसु ⁴C अधिन ⁵C. कुदुमाण,

⁶C दधेच ⁷See K 176 178 (C 175) ¹K om 178 179 (C 176,

cf K. 173) ¹C पादितकुडोरणिहः. ²C सरसिजममदित विहङ्गली. ³C. सिधणिअचञ्चलिस.

⁴C एदधइ रसदधमिच ⁵C पमुदिओ ⁶C वधिसिअ दाणजठ विटवचया. 180 (K.

177) ¹C om. 180 181 (K 178) ¹C om 181 K. पवचविक्रितिय,

यदि खलु भवति हि चरणविधौ द्वादशपरतः
 गुरु गुरु पुनरपि निधनगतं वै गुरुसहितम् ।
 इह खलु धृतिरतिनिगदितनामा मुनिविहिता
 कविगणमतिमतसमुदितचित्रा कनकलता ॥ १८२ ॥

यथा— पमुदिभ-गहधण-^१धिवरिअसोहो गधण[गजो]
 घिलुलिअजलहरसमुदअहीणो ^२णधणसुहओ ।
 किरणणिवहणिहदतिमिरो ^३सो रजदणिहो
 पसरदि ^४यरतणु हलधरलीलो ^५सरदि ससी ॥ १८३ ॥

पादे पञ्चमन्त्यं च दीर्घं द्वादशमेव च ।
 पदावृत्त्या तदा ज्ञेया चपला मुखसहिता ॥ १८४ ॥

यथा— पिअसहिआ उअ ^१गअणदले चयलदरमुखी ।
 अधिचरदै मदसुरभिमुखी ^२सुरयरजुघदो ॥ १८५ ॥

पता ह्यष्टौ 'तु विज्ञेया ध्रुवाणा मूलजातयः ।
 आभ्यो विनि सृताश्चान्या युग्मौजा विपमाक्षरा ॥ १८६ ॥
 पतास्तु जातय ज्ञेयाः 'द्रुतानां वृत्तसधया ।
 देवाना पार्थिवानां च 'क्षौपम्यगुणसंभवा ^३ ॥ १८७ ॥
 'सप्तदशद्वादशैकादशापञ्चाष्टमवृत्तीयैः ।
 गुरुभिर्यस्या पादः सा ज्ञेया क्षिप्तका नाम ॥ १८८ ॥

'गुर्वादिरेव लघ्वादि युग्मोजाप्यथ येतरा ।
 एतद्वृत्तगता या तु सा विज्ञेया ध्रुवा द्रुता ॥ १८९ ॥
 'पतास्तु जातयस्त्र्यस्त्रा द्विपादा' परिकीर्तिता ।
 द्विपादाश्चतुरस्त्राश्च संप्रघट्टयाम्यत' परम् ॥ १९० ॥

182 (C 177) 183 (C 178) ^१C विविधरिखोच गयचदधण (N गयच), ^२C वयच
 वय सव ^३C ^४विचदविदत ^५C सी अचिद ^६C वयचव ^७C सरदि ^८K
 om 182 184 (K 179) 185 (K 180) ^१K गयचवसे चयचतरमुखी ^२K परि
 वरदे सुदसुरभि सुरयरजुघदो. ^३C om 184 186 (C 179, K 181) ^४K परिजाता
 187 (K 182) ^५K द्रुतानां ^६K क्षौपल ^७C om 187 188 (K 183)
^८C om 188 189 (K 184) ^९C om 189 190 (C 180) ^१K om 190

'यस्या पादे इत्यष्टपष्ठो गणा जकारास्या' ।

सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या अष्टौ [सा] भाषिता माला ॥ १९१ ॥

यथा— एअं लोअं सळादन्ता भोमा 'णदन्ति गम्मीरा ।

'विजज्जुत्ता तोअं सम्मु'चन्ता समुण्णदा मेहा ॥ १९२ ॥

'यस्या पादे नित्यं चतुर्थपष्ठे जकारसङ्गे तु ।

शेषान्यन्यानि स्युर्गुरुणि '[सा तु] प्रभाषती नाम्ना ॥१९३॥

यथा— 'एदाणि घादसखोमिदाणि एदाणि पुप्फाणि मुत्तगत्ताणि ।

दुदं इदं तपप्फदि अद्धासिदाणि सोदन्ति नेण घरणाणि [१]॥१९४॥

'यदि खलु 'च त्वाद्दौ लघूणि पादे चतुर्थपष्ठौ लौ ।

अतिधृतिमान च स्यात् गुरुणी शेषाणि सा 'चित्रा नाम्ना ॥१९५॥

यथा— 'जलहरणादुद्धत-'हभदाणो घण 'महतो ।

सहजरिसबुद भसो गइन्दो जाइ रणम्मि ॥ १९६ ॥

'यदि खलु भवति युग्मजकारनाम्ना त्रिका कृते पादे ।

लघुगणस्तथादौ घदन्ति नाम्ना मालकिता वै ॥ १९७ ॥

यथा— 'परभुदणिणादघाउलिदाणि सुहसिसिरवाद्-

संखोहिदाणि णच्चन्ति दाणि रण्णाणि ॥ १९८ ॥

'भाष्य चतुर्थेदशमप्रमाद्यन्तथान्त्यञ्च यत्र गुरु चरणे ।

'एकादश जागते सा प्रकृत्याश्रया हि सुरभिमुखी ॥ १९९ ॥

191 (C 181) ¹K om 191 ²C इत्यादिष्टपष्टा 192 (C 182) ¹C यदति

¹C विजदीन का N विजृ तीएतापस्स 193 (C 183) ¹K om 193 ²C यस्या

194 (C 184) ¹C एदाणि पाद सखी एदाणि पु फाणि भतग ताणि दंद तपप्फदि च घासिदाणि MN

पादसखी एदाणि (N दिदाच) पु फाणि मुत्तगत्ताणि दंद तफ (N दंमवाह) यदि चधोसिदाणि (N ⁰दाणिच)

षो च घरणाणि (N अदन्ति) 195 ¹C om this and MN gave it ²N कार्यदौ

³MN औ ⁴M चित्रा N त्रिका 196 (C 184) ¹C om upto वर्ष

²C पौषमदतीन परिसस्यदे असी गलदो भाद वषमि MN हवदाणी (N हसदाणिदण) पौषमदती

सह परि सयद (N सयम) 197 (C 185) ¹K om 197 198 (C 186) ¹CMN

परमुदणि (MN परमुदणि)णदपा (C का) चनिदाणि सुवसिरवादसखी हि (N पादसखीहिदाणि)

चचकिते (N चचकिते) सुरराणि (N सुरराणि) 199 (C 187) ¹K om 199a ²C om

199b, only N gives this

यथा— 'लघु सकले सीतले णहं धरविदसुरभि मदपताणिलम् (?) ।
सुरभिमाख्येण एसा विभादि जलणसिहा ॥ २०० ॥

विलम्बितानामित्युक्ताश्चतुरस्त्रा हि जातयः ।
भत-पर प्रवक्ष्यामि द्रुतानां जातिलक्षणम् ॥ २०१ ॥
सजसश्रिता यदि 'भवति चरणेषु चाकृतिसमुत्था ।
गुरु चान्त्यमेव च यदि तां मनोज्ञगमनां
वदन्ति खलु नाम्ना ॥ २०२ ॥

यथा— 'कमलाअरम्मि भराइअम्मि अघ गन्धवहुलम्मि सरदे ।
'णाहणिअ जले पिआहिमुही आरमदि कमल-[घणे]
हसी ॥ २०३ ॥

यदि पञ्च भवन्ति सकारगणा
यदि चान्ततो भवति गुरु^१ ।
यदि षष्ठ्यगणश्च अकारकृतो
'विकृतिरितस्ततस्तु ललितगति' ॥ २०४ ॥

यथा—सहआरमणोहरगन्धघहो समयाइ [प]स मदफलेहि
'भदण जणेइ व्य घणे पघणो असुअधिइआसुसुअ
पिअजो (?) ॥ २०५ ॥

यदि दशमं षष्ठमथ षोडशान्तगतं
त्रयोदशमपि तथा गुरु भवति ।
पादविहितं सतत यदि 'संहृतौ
[नाम्ना] भवति हि [ध्रुवा खलु] रतिः ॥ २०६ ॥

200 ¹Only N gives this 201 (C 188) 202 (C. 169) ¹N adds to this
भवतिमि भवा भवति ²This hem is possibly corrupt. 203 (C. 190) ¹The
scheme of metre here, is not clear ²N adds to this वदप (not in C).
³C अरविअसुअणि ⁴C अरवि अने 204 (C 191) ¹C this foot is corrupt.
²N puts दशमी after यदि ³C This foot is corrupt. 205 (C 192) ¹N
transposes the 3rd and 4th feet 206 (C 193) ¹C. अद्वितीयो

यथा— 'जलहरणिणओ तिणि-^१अरञ्जपअसमंथओ ^२पवरिसणदि
जलणिहि (?) ।

'अ इमि सुकरिखुभिदाभिदोघदाविदोखु-^३अगोमुखो (?) ॥ २०७ ॥

यदि गुरु दशमं हि सप्तमनिधनगतं
सप्तदशमपि च ।

भवति नगौ पशुयुतस्त्वतिकृतिरथ
सा तु भुजगमुखी यथा ॥ २०८ ॥

यथा— 'जलधरसमं आगदओ ^४सुख-
सुरभि[क]दो कुसुमघाणाकुलिदो ।
मदणजणणो ^५सुत्तिणासकरो
[सहि] ^६पमदाजणसहाओ पवणो ॥ २०९ ॥

यदि खलु ^७समेपु जश्च भवति
तथैव गुरुनिधनजं भवति ।
^८अरणे खलु भवति शेषमथ
सनतमुत्कृतिर्यघशाद् द्रुतपदगा ॥ २१० ॥

यथा— 'मधुकररुदेहि कथिद इषासु
सुयिकसिदओ ^९सुमणमुखकमलो ।
कमलिणिपियाहिपरिवुदओ
तणु^{१०}अमपि विमादि विअ पदुमसरो ॥ २११ ॥

^{११}एते द्रुतास्तु विज्ञेयाश्चतुरस्मास्तु जातय ।
अन. पर प्रवक्ष्यामि उद्धतानां विकल्पनम् ॥ २१२ ॥

207 (C. 194) ^१MN. णिणाओ ^२M अणज (N अरण) ^३M. अवरिसणदि.
N अपरिखिदु ^४C अ^० from the previous hem N. अ धमि ^५N. गणपसुणि.
M. गणहो (?) 208 (C 195) 209 (C 196) ^१C अरञ्जपअ आगदओ, (N.
आगतओ) ^२C. सुरभिकुमाकुली. ^३C सओसुत्तिणासकरो N सहिससुत्ति.
^४C दणजणसहाओ. 210 (C 197) ^१C. समपद् भवति ^२C अरणो 211 (C 198)
^१C. मधुकर गुरुते. ^२M सुगणमुख^० N सुगणमुख^० ^३C अपिअयमपि दादवदुमसरो,
212 (C 199) ^१K om 211

‘आद्ये ह्ययं निघने त्रीणि पादे तु यदि गुरुणि स्युः ।

ज्ञेया खलु वृहती ‘नित्यं नाम्ना कनकलताक्षिता’ ॥ २१३ ॥

यथा— एसो ‘गज्जणदले मेहो भीमो भयज्जणो धदिट्ठो ।

भूमिं णवज्जलधाराहिं ‘सिञ्चयदि सहि गज्जन्तो ॥ २१४ ॥

आदौ द्वे द्वे यतिनिघने त्रीणि

यस्या पादैष्वयं च गुरुणि स्युः ।

संक्षिता त्रिष्टुप्मि नियता ज्ञेया

पीनथोणी सुरविरचित्रा ॥ २१५ ॥

यथा— एसो मेहो सिंहरिणिहो ‘लीणो

‘धारापादेहि ‘दिहमदो(?) भूमिं ।

‘आलम्यन्तो ‘पुमससाओ(?) तौज’

‘आमुञ्चन्तो गज्जणदले जादि ॥ २१६ ॥

यदि खलु पञ्चममन्त्ये चरणविधौ ‘पदि गुरुणि ।

भवन्ति तु सा खलु शशिरेखा भुवि वृहती प्रथिता ॥ २१७ ॥

यथा— गिरिवरधारणरवं खुमिदमहण्णघणादं ।

‘पडुपघणेण विधुदं भमदि घलाहमज्जूयं ॥ २१८ ॥

यदि च खलु पष्ठमन्त्यं ‘पदि पदि गुरुणि पादयोगे ।

इति गदिता हि वृत्ते शलभघिचलिता सा ॥ २१९ ॥

यथा— ससिकिरणलम्बहारा ‘उडुगणकिदाघतसा ।

‘गहगणकिदङ्गसोभा जुजदि विथ भादि राई ॥ २२० ॥

213 (C 200 K 185) ¹C अन्तममन्त्ये चरणेऽहं पादे यदि च ²C सा भाषा. E. अन्तम
अक्षिता ³K ००० 213 214 (C 201, K 186) ¹O अन्तममन्त्ये ²K अन्त
³M दिक्षो ⁴C विधुदं सः M अन्तममन्त्ये चरणे जादि N दिक्षुदम्. 215 (C
202) 216 (C 203) ¹C लीणो ²C धारापादे N धारापादे ³C रदिहमदो.
⁴C आलम्यन्तो ⁵C पुमससाओ ⁶C आमुञ्चो 217 (C 204 K 187) ¹O रदि N रदि
218 (C 205, K 188) ¹K पडुपघणे ²C अन्तम गज्जणदले 219 (C 205,
K 189) ¹K शशिरेखा ²K इति निर्दिष्टानि ३० 220 (C 207, K 190)
¹K. उडुगणकिदाघतसा C अन्तममन्त्ये चरणे ²K अन्तममन्त्ये चरणे C अन्तममन्त्ये

यदि खलु चरणविधौ लघु वसुगणकमिदम् ।

भवति हि खलु गृह्णती 'मणिगणनिकरकृता ॥ २०१ ॥

यथा— 'उडुगणकुसुमवदी 'गहगणकिदतिलआ ।

रजणिकरणिभमुखी 'वजदि विअ अमु णिसा ॥ २०२ ॥

चत्वायांदौ 'चरणविधौ दीर्घाणि स्युर्निधनमपि ।

नाम्ना ज्ञेया जगति हि सा सिद्धान्ता खलु गृह्णती ॥ २०३ ॥

यथा— 'आकम्पन्तो धरणितल 'विक्खोमन्तो गगणतलं ।

'विज्जुजोदो दम्भमिवा एसो 'मेहो पयिच्चरिदो ॥ २०४ ॥

गृह्यो जालयो ह्येता 'विज्ञेया स्यु प्रवेशजा ।

अन ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पंक्तिज्जातिविकरपनम् ॥ २०५ ॥

आद्यवतुर्थे ह्यथ निधन 'पञ्चमक चेद् गुरु चरणे ।

गोतविधाने भवति हि सा पंक्तिरुता वं सुरदयिता ॥ २०६ ॥

यथा— पंजसण्डे विमलजले सारसकेहि 'समणुगदो ।

'कुन्दणिकासो 'ससिधयलो हसजुवाणो परिच्चरिदो ॥ २०७ ॥

दीर्घाणी ह्यथ निधनगतं त्रीणि स्युयदि चरणविधौ ।

सा ज्ञेया कुसुमसमुदिता 'पक्तिश्चेदपि च कुमुदिनी ॥ २०८ ॥

यथा— 'वासन्तो कुसुमसमुदिदो पदोसो सुमुहि सुरभिणो ।

'सोसन्तो पियरहिदजणं 'सम्पत्ता एस सहि सरसा ॥ २०९ ॥

221 (C 208, K 191) ¹K मणिगुणनिकर^० 222 (C 209 K 192) ¹C ^०कुसुमवती

^३C ^०गणकिचित्तिलआ K ^०किदतिलका ^३K वजदि वचमु णिसा C अयि विहरदि रक्षणी

223 (C 210 K 193) ¹K गुरु निधन ज्ञानाणि सूर्यदेव तदा 224 (C 211, K 194)

¹K अकम्पन्तो गगणतल O आकम्पन्तो N आकम्पन्तो ^३C विज्जु लीचतपवितो ^३K विदुस्त्रीवा

दम्भमिवा ^४C एको मेहो पयिच्चर जणसण्डल हसजुवासनाहर 225 (C 212 K 195)

¹K विज्ञेया वै प्रकाशजा, C विज्ञेया मृति 226 (C 213 K 196) ¹K यव गुरुणि प्रतिचरणम्

227 (C 214, K 197) ¹C सारसएहि समणुगदो ^२C ^०णिवासो ^३C सहि धवली

228 (C 215 K 198) 229 (C 216 K 199) ¹K वायने कुसुमदेवी C वासवती

^३C एदीवो K, नादगुह्यसुरभिणी ^३C सामन्तो MN सोमन्तो विहरणद्वज K सोमन्तोपि

परितज्जय ^४K मयतो चतुषथ सरदा N एम वतीलण सहि C एम वतीद चतुष सरदा

N चतुष सरदी &c

‘सप्तममाद्यचतुर्थयुत यत् नैधनमेव गुरु पादविधौ ।

यदि पक्तिविधकृता सा खलु वृत्तमिति प्रथिता ॥ २३० ॥

यथा— ‘एस समुल्लस अम्बरके ‘मेहरवं सुणिऊण ‘गजो ।

‘रोसवसेण समुज्जलिदो ‘हिण्डदि काणणप कुविदो ॥ २३१ ॥

तौण्यादौ तु ‘भवन्ति गुरुणि पप्पयन्त नवम चरणे तु ।

‘यस्याः सा खलु गीतविधाने पक्ति क्षिप्ता

कृतोद्धता नाम ॥ २३२ ॥

यथा— ‘अन्भ अम्बुधरेहि पिण्ड’ ‘धिज्जुज्जोदघणांतपदीवं ।

यादाणुणिणदकम्पिदपत्त उम्मादेदि य ‘हरिपसमूहं ॥ २३३ ॥

‘आद्यचतुर्थं नधनके च पञ्चमपठे यत्र च दीर्घं ।

पुप्पसमृद्धा सकथिता सा पक्तिरयैषा गीतविधाने ॥ २३४ ॥

यथा— ‘मेहम्मूहं’ [ली]णवलाक विज्जुपलित पेक्खिन्न एसो ।

उद्धियरोसो भूरिणिणादो धावदि हत्थी ‘भुज्जवणम्मि ॥ २३५ ॥

यदि खलु पञ्चमन्त्य च चरणविधायपि दीर्घं स्यात् ।

भवति ‘नव चाष्टमक यस्या विपुलमूजा भुवि सा द्वेया ॥ २३६ ॥

यथा— ‘जलहरणादसमुच्चिण्णो ‘पगलिददाणसमुक्कुलो ।

घणगहण कुविदो हत्थी ‘सरमसगव्विदओ जादि ॥ २३७ ॥

‘यतास्तु जातय प्रोक्ता ^३[पट्पत्या] पद्य समासत ।

अत पर प्रचक्ष्यामि विष्णुर्जातिविकल्पनम् ॥ २३८ ॥

- 230 (C 217 K 200) ^१K ‘अनुदंसुभयवादि नैधन’ ^२K यत् नैधनमेव सा चार्ता अनुदीव
(३)त् 231 (C 218 K 201) ^१C एस समुल्लस अम्बरके K एसमृद्धा नवमसा
^२K मेहम्मूहं ^३C ली ^४K गीतविधाने एष C गीतविधाने ^५C समुच्चिण्णे
K समुच्चिण्णे ^६C विज्जु K विज्जुदि 232 (C 219, K 202) ^१K वृत्तमिति
सा वत् वान्तामदापि वा ^२K सा चार्ता अनुदीव विधाने पद्ये नि सा तु कृतोद्धतानाम् 233 (C 220,
K 203) ^१K पञ्चमन्त्य च चरणविधाने पद्ये नि सा तु कृतोद्धतानाम् 234 (C 227 K 204, 213)
235 (C 228 K 205, 214) ^१K पञ्चमन्त्य च चरणविधाने पद्ये नि सा तु कृतोद्धतानाम् ^२K वृत्तमिति
^३K भद्र 236 (C 231, K 206) ^१K तदाष्टमकम् ^२ह 237 (C 229, K 207)
^१K ‘समुच्चिण्णे’ ^२C ‘दाद्यमदाय’ ^३C यत्र च दीर्घं ^४पुप्पसमृद्धा ^५K ‘सामसगव्विदओ’
यादि C, सरमसगव्विदओ जादि 238 (K 208) ^१C om 238 ^२K, यस्याः,

'आदायिह खलु गुरुणी नित्य निधनमपि च परत ।

वृत्ते कविमिरिति निगदिता त्रिष्टुब्जातिरभिहिता

^२चपला ॥ २३९ ॥

यथा— एदे 'खिदिधरवरसदिसा 'भीमा पटुपडहसमरघा ।

'णीलासिदखगदिदरसणा 'मेघा णमतलमभिपदिदा ॥ २४० ॥

यदि खलु मध्ये त्वथ गुरुणि पुनरपि चान्त्यं गुर 'चरणे ।

'भयति हि नित्य रुचिरमुखी कमलदलाक्षीति हि कथिता ॥ २४१ ॥

यथा— 'परिधुणमाणो किरणपह अभिरुहमाणो उदयगिरि ।

उडुगणघन्धु 'कुमुदसखो उदयदि चन्द्रो गगणतले ॥ २४२ ॥

यदि खलु पञ्चमकाष्टमके पुनरपि 'चान्त्यगत च गुर ।

चरणविधायिह वृत्तगते भयति हि सा द्रुतपादगति ॥ २४३ ॥

यथा— गयणतलगणहिण्डणओ 'किरणसहस्सविभूसिद्धओ ।

'यिहुणिय 'मेहपडसुअ उदयदि चन्द्रणडो गगणे ॥ २४४ ॥

यदि खलु '[मये] गुरुयुगलं निधनगत चाप्यथगुरुकम् ।

भवति हि सैव चरणविधौ 'कमलनिभास्ये ह्यतिचपला ॥ २४५ ॥

यथा— कुसुमसुअन्धोअसुपवणो 'तरुघरलान्मो पमदवणे ।

बहुकुसुमम्मी णयसरदे 'यिवरदि रम्मे णलिणियणे ॥ २४६ ॥

'तृतीयान्त्य चतुर्थ च 'पञ्चम षष्ठमेव च ।

गुरुणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा विमला यथा ॥ २४७ ॥

- 239 (C 223, K 209) ¹C आदी यदि गुरुणी नित्य निधनमपि पुरत ²C यथा
 240 (C 224, K 210) ¹C खिदिधरपरिसरिण K यितिधरवर ²C हिमा ³K पटुपट्ट ⁴K नीलासितखगदिदरसणे C विष्वासिज्जयतिदरसणा ⁵C सिद्धादृष्टा अपिमविहिदा
 241 (C 225, K 211) ¹N जघणे -N om upto ²मुखी 242 (C 226, K 212) ¹K, परिधुणमान ²C तिमिरमरे ³C गणयतले 243 (C 229, K 215) ¹C चान्त्य च 244 (C 230, K 216) ¹C ²विभूषणओ ³K दिङ्गिय ⁴CK पडगवणी ⁵C चन्द्रणडी गणणे K सखीगणणे विदुसम 245 (C 231, K 217) ¹CK षड ²K सुखपणे x x x चपला 246 (C 232 K 218) ¹K transposes this foot ²CK ³कुसुममणि ⁴K विदरओ कलिचिवणे C, विषरद राम यवणे 247 (C 233, K 219) ¹C तृतीयच चतुर्थच ²K षष्ठम चाष्टमेव च

कुसुमाकिण्णे निम्मलसलिले णलिणीसडे छप्पदमुहले ।

'सर[सी]मज्जे सारसमुदिदे समदो हत्थी एस धिचरिदो ॥२४८॥

'चतुर्थं पञ्चम पूर्वमन्त्योपान्त्ये तथैव च ।

गुरुणि त्रैष्टुभे पादे यत्त सा रुचिरा यथा ॥ २४९ ॥

मेघविदाणं 'ज्वघुणमाणो कम्पयमाणो कुमुदघणाणि ।

तोयसमूहं धवकिरमाणो 'घायदि वायो कुविद इयासु ॥ २५० ॥

यदि खलु लघूगण इह नियतो 'यदि पदि गुरु च हि निधनगतम्

भवति हि लघगतितरतिचपला त्वरितगतितर-

धिकमतिजगती ॥ २५१ ॥

यथा— विधुणिय 'जलधग्ममिदपहो दिजगणमुणिगणपरिपठिदो ।

'उदयगिरिसेखरतटमुकुटो 'विचरदि गगणतलम्मि सुतो ॥२५२॥

यदि खलु पञ्चमनिधनगते द्वे चरणविधौ भवति हि गुरुणो [तु] ।

'अतिजगती भुवि कथितगुणा सा मद्रकलितेति च

निगदितनामा ॥ २५३ ॥

यथा— 'गगणतलंगणमभिरुहमाणो रजदमहागिरिसिखरसरूढो ।

फडिअमहामणिअरणिआसो 'परिचरिदो णयसरदि

मिर्यको ॥ २५४ ॥

'त्रिष्टुभो जातयो ह्येता जगत्यास्तु नियोधत ।

'नयमं नैधने द्वे च गुरुणी चरणे यदि ।

'घृतेऽतिजगती सा तु द्वेया कमललोचना ॥ २५५ ॥

248 (C 234, K 220) ¹K सवधुमध्वे, C यदिचरणे 249 (C 235, K 221)

¹N om 250 (C 236, K 222) ¹K चरपुचवमाधी ²C तोच ³C लच

251 (C 237, K 227) ¹K यदि यदि O यदि यदि 252 (C 238, K 223)

¹C 'उदयदिपह H 'रमसितपर ²K निदयच मुविचर O यदिचमुनिदयपरिपठिदो

³C 'मिदयचमनिचधी ¹C चरपुच चरणचमुमसुधो N चरणचरणचरणमुमसुधो

K, 'रजदमध्वो 253 (C 239, K 229) ¹C लघगतितगती 254 (C 240,

H 230) ¹C लचच ²C लज्ज, 'विदर ³N पडिच M विच C om

H रजदमध्वो विपदिचमधी, ⁴K सुविचरिदो विच निवि चन्ने 255 (C 241, K 225) ¹C

om this hem ²H, चरम नैधनं च ³K लघे गु जगती,

यथा— ^१दिजगणमुणिगणवन्दिदतेजो ^२पवितदकिरणसहस्सपिणद्धो ।
^३धिधुणिअ तिमिरपहं जगदीवो ^४उदयदि गजणतले
 एसो सूरु ॥ २५६ ॥

यदि खलु चरणे तु सप्तम पुनरपि नवम सनैधनम् ।
 गुरु तदपरवक्तृमुच्यते नियतमपि निदर्शनं यथा ॥ २५७ ॥
^१गिरितडविचरो ^२विधु^३णिदो असणिघणवरेण कम्पयं ।
 अभिपददि ^४डुड महीतल पटुतरणिणदो महाघणो ॥ २५८ ॥

एतास्तु जातयो मेया प्राप्तेऽशिन्या द्रुतास्तथा ।
 समवृत्तपदानां तु ^१वर्धमाना नियोधत ॥ २५९ ॥
 एतासां लक्षणं सर्वं पूर्वमुक्तं विधानतः ।
 प्रतिष्ठादि यथा छन्दः सम्यक् पादविधानतः ॥ २६० ॥

प्रतिष्ठा यथा—

^१मेहरवं ^२णघसरदे ।
^३णिसमिय कुद्धो ^४एसो गयप्पवरो ॥ २६१ ॥

सुप्रतिष्ठा यथा—

^१विज्जुकसाहि ^२पहद मरुद्धि ।
 परददि गयण [मि]समिह गदतार ॥ २६२ ॥

गायत्री यथा—

^१मेघरयाडल ^२रुद्धगहकदम्भ ।
^३पसमिददिवाकर दददि ^४धिय णहडल ॥ २६३ ॥

256 (C 242 K 226) ^१C अतिगण^० K दिषभूमिगणविषदिपतेजो C ^०गणव
 दिगतेजो ^२C पवितकिरणसविणधो K विततकिरणसहस्सपिणद्धो ^३K धुनिपतिमिर
 पटणगदीवा ^४K उदयदीयाहदलचमुनरो C गणवणणि असरु 257 (C 248 ,
 K 223) 258 (C 244 , K 224) ^१C गिरितडवर विचर K गिरितडविचरे
^२C धुविदो K विज्जुविदो ^३C अरणिपण^० ^४C मदुम N इमु ^५K मसारवो
 259 (C 245 , K 231) ^१C वल्लमाण 260 (C 246 K 232) 261 (C 247 ,
 K 233) ^१C ^०रव K महरव ^२K सावसरर ^३K णिपकुडो ^४K भल्ल
 गयवरो C अरुणप्यवरो 262 (C 248 K 234) ^१C विज्जु कसाहि K विज्जु हदाहि
^२□ हद मरुद्धि K अभिद्वयक ^३K पाद ददि ^४C वगणव ^५C वामिपगततारे
 K यममिह गतारम 263 (C 249 K 235) ^१C महरवा^० K मेघरवा^० ^२K सडग
 पकेदक C कन्दर N ^०हकर^० ^३K एसमिद C वामिप दिवापर ^४C विष
 पपउम्

उष्णिग् यथा—

^१फुल्लोअरुसंढे ^२सुरभिपवणहदे ।

विअरदि पदमवणे हंसो ^३सहचरिपरिखुदो ॥ २६४ ॥

^४धर्ममानं मयैवं तु व्यस्त्राणां परिकीर्तितम् ।

पुनश्च चतुरस्त्रणामेवमेव निबोधत ॥ २६५ ॥

अनुष्टुप् यथा—

^१ताराबन्धु एस णहे धिक्किरमाणो मेघपटं ।

^२किरणसहस्सभूसिद्धो उदयदि सोमो रज्जणिकरो ॥ २६६ ॥

पृथ्वी यथा—

^१एसो सुमेरुघणम्मि ^२देवअसिद्धअपरिगीदे ।

^३अदिसुरभिगन्धवणचारी ^४पविचरदि विहंगमजुषाओ ॥ २६७ ॥

पंक्तिर्यथा—

पादवसीस कंपभमाणो ^१सुरभि[गज]गंडसुधासिद्धो ।

^२उपघणतरुगणलासणओ ^३विचरदि घरतणु वणपवणो ॥ २६८ ॥

त्रिष्टुप् यथा—

कुमुदघणस्स ^१विभूषणओ विधुणिय तिमिरपटं ^२गगणे ।

^३उदयगिरिसिहरमधिरोहन्तो ^४रज्जणिकरो उदयदि

विमलकरो ॥ २६९ ॥

जगती यथा—

^१दिजगणमुणिगणसन्धुदओ ^२तधिदकणयघरसंणिमदैहो ।

^३हुदमिह णहदलमभिरहमाणो ^४पविचरदि सपदि

एसो दिवसकरो ॥ २७० ॥

264 (K 236) ^१C om this passage

^२K ^३पवणहदे ^४K सहचरिपरिखुदो

265 (K 237) ^१C om this couplet

266 (C 250, K 239)

^१K ताराबन्धुवादी ^२C किरणसहस्रविजितविधो

K ^३विभूषितवो 267 (C 231,

K 239) ^१C ^२कवचमि ^३K दिवदैवसिद्धपरिगीदो

O ^४हचरिणीवो ^५OMN

पविचरभि [MN add गठ] वचवारि

K सुपुरमिमुग्धवचवारो

□ पविचरदि वचपुरवो

K विचरदि विचरगमगतिवादी

268 (O 253 K 240) ^१C om ^२रज्जो K ^३दरदो

सुगन्धवासुवादीवो ^४O om उपो

K उदयवा उदयव ^५O विचरव वरतव ^६K ^७दरदो

269 (C 253 K 241) ^१C विहंगमवा

^२O रज्जवो ^३MO उदयदिदिगिविहारमिदिगीरी

(O om ^४मिदि^५) ^६O वचविधो सुवमलवो

270 (C 254, K 242)

^१C यदिगजमुनिगजतनुदवा

K दिवगजमविज्जमपुनगु ^२K तदिदवरविचर^३ ^४O तदिदवद

वरवचमनिदिहो ^५C हुतमिह वचममदि^६ K हुतमिहवचममि^७ ^८O विचरदि

पदवदि दिवचवो, ^९K विचरदि तपदि

एतास्तु जातयो द्वेयाश्चतुरस्त्रविवर्धिता ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गणमात्राविकल्पनम् ॥ २७१ ॥
 सुप्रतिष्ठावसानानां पादो ^१[द्वय]वर्गणः स्मृतः ।
 चतुर्भिश्चरणैस्तासां गणा प्रोक्ता पदेव च ॥ २७२ ॥
 तथा चैवापकृष्टाणां द्वौ गणावर्धमेव च ।
 पदानां चैव विज्ञेया प्रमाणेन गणा दश ॥ २७३ ॥
 पादेऽङ्कितोत्थितानां च त्रयोऽर्धं चैव कीर्तिता ।
 चतुर्दश गणाश्चैव कीर्तितास्तत् प्रमाणतः ॥ २७४ ॥
 व्यस्त्राणा तु ^१द्विपदानामर्धपञ्चा गणाः स्मृताः ।
 पादतश्चैव विज्ञेयास्त्येकादश गणा बुधैः ॥ २७५ ॥
 पादाश्च चतुरस्त्राणा गणा सार्धाष्टमाः स्मृताः ।
 पादद्वयेऽपि ताश्च स्युर्गणा पञ्चदशैव तु ॥ २७६ ॥
 आद्यास्तु चतुरस्त्रास्तु द्वयादिर्नव[त्र्य]स्तथा ।
 अक्षराणां भवेत् पिण्डो गुर्वादि लघुनैधनम् ॥ २७७ ॥
 तन्मे त्वक्षरपिण्डे पञ्चादिर्नव[त्र्य]श्च विज्ञेयः ।
^१चतुरस्त्र सप्तादियौ दश[त्र्य]श्च विज्ञेयः ॥ २७८ ॥
 सर्वगुरु पञ्चादिः सर्वलघुर्नव[त्र्य]श्च विज्ञेयः ।
^१सर्वगुरु सप्तादिस्रयोत्रश[त्र्य]श्च सर्वलघु ॥ २७९ ॥
 एष त्वक्षरपिण्डो विज्ञेयो वै ध्रुवास्तु सर्वास्तु ।
^१गणमात्राशिविरूप व्याप्यास्यामि द्विपदानाम् ॥ २८० ॥
^१एकादशायै व्यस्त्राणा चैकविंशति नैधनम् ।
^१पादाक्षरकृतः पिण्डो गुर्वादिलघुनैधनम् ॥ २८१ ॥
 षोडशायस्तथा ^१पादो भवेद्विंशतिनैधनम् ।
 विज्ञेयश्चतुरस्त्राणा ^१गुर्वादिलघुनैधनम् ॥ २८२ ॥
 शीर्षकाणा तु नियमो नैव पादविधानतः ।
 गुरुगुर्वादिमध्यान्तस्तथा चैव लघु स्मृतः ॥ २८३ ॥

271 275 (C 255 259, K 243) ^१N ^०मध्यपटा C ^०मध्यपटा 276-277
 (C 260 261) ^१N नाथ C केचित 278 (C 262, K 246a) ^१K om 278b
 279 (C 263, K 246b) ^१K om 279b 280 281 (C 264 265) ^१N गणमात्रा
 O गुणमात्रा ^१MIN एकदशया ^१C पादाक्षरकृते MN पादोक्षरकृतः
 282 283 (C 266-267) ^१MIN पादे C पादे ^१MIN गुर्वादि नव C. गुर्वादियुग्

'अस्त्रायास्तु गणा पञ्च 'सन्निपाते विधीयते ।
 अष्टौ च चतुरस्त्रायाः 'सन्निपाते भवेत्तथा ॥ २८४ ॥
 द्वौ पादौ सन्निपातस्तु ध्रुवाणां सम्प्रकीर्तित ।
 'द्रुत च शीर्षकञ्चैव 'हित्वान्यानि भवन्ति वै ॥ २८५ ॥
 अक्षरपिण्डस्यस्त्रे 'पञ्चाधिकनव[त्त्रि]ंश विज्ञेय ।
 अष्टपरश्चतुरस्त्रे त्रयोदश[त्त्रि]ंश विज्ञेयः ॥ २८६ ॥
 'सर्वगुरु पञ्चादिः सर्वलघुर्नव[त्त्रि]ंश विज्ञेयः ।
 सर्वगुरुरष्टादिकत्रयोदश[त्त्रि]ंश सत्यं लघु ॥ २८७ ॥
 एष हाक्षरपिण्डो विज्ञेया वै ध्रुवाविधानहैः ।
 गणमात्रांशविरूप व्याख्यास्यामि 'द्रुतायास्तथा ॥ २८८ ॥
 'अर्धपद्यगणा ज्ञेया सन्निपाता 'द्रुतायास्तु ।
 'मात्रा द्वाविंशतिश्चैव गुरुलघ्वक्षरान्विताः ॥ २८९ ॥
 'शीर्षकाणामनियमो भवेत् पादविधानतः ।
 'नानावृत्तविनिष्पन्नं कुर्याद्वै शीर्षकं युधै ॥ २९० ॥
 'गुर्वादिरेथलप्रादियुग्मं सर्वलघुः स्मृतः ।
 'चतुर्मात्रा गणा ज्ञेया पूर्वच्छन्दो विकल्पकाः ॥ २९१ ॥
 अर्धपद्यगणाः पादा शीर्षकस्य भवन्ति हि ।
 'प्रिदन्मात्राश्च विज्ञेया युग्मौजाक्षरिके पदेः ॥ २९२ ॥
 'शीर्षके द्वेकविंशत्या पद्विंश[त्यध]रस्तथा ।
 अक्षराणां भवेत् पिण्डः पादे होक्तु 'निश्चयात् ॥ २९३ ॥
 'युग्मौजमिश्रकाः तलु पादे कार्यास्तु चत्वारः स्युः ।
 'शीर्षके तु नियमेन पञ्चालघुर्नवया कार्य ॥ २९४ ॥

- 284 (C 269a, K 244) ¹O om 284b ²C सन्निपातविधि K अस्त्रायाः
³K सन्निपातो 285 (C 269b 269a K 245) ¹K इत ²K हित्वा नान्यानि
 286 (C 269b-270a) ¹N पञ्चाधिको M ध्रुवाण (7) ²O अष्टपरश्च 287 (C
 270b 271a) ¹N सर्वाद्रुत पद्यमि 288 (C 271bc, J 247) ¹O ध्रुवाणां
 289 (C 272, II 249) ¹K अर्धपद्यगणे पाद ²K द्रुतगणा C ध्रुवाणां
³O मात्राया विदति 290 (C 273 K 249) ¹O शीर्षको नाम ²O नव
 291 (C 274, K 250) ¹C द्रुतद्रुतान्निपातप्रादियुग्मं य न लघुगणा ²C अर्धपद्य
³K. विदित्वा 292 (C 275 J 251) ¹K अर्धपद्यगणा 293 (C 276 K 252)
¹O निर्दिष्टः 294 (C 277 K 253) ¹K द्रुता चीज मित्रा कानी कानी कानी कानी
²K नियमं प्रोचविधान

'तत्र एव गणास्तु मुखे लघ्वस्य एवावसाने तु ।
 मध्ये चेद् गुरुणी द्वे तच्चपला शीर्षकं नाम ॥ २९५ ॥
 'पूर्वार्धेऽथ चतुर्ह्रस्वा 'मिश्रा गणास्तु चत्वारः ।
 पादे भवन्ति नियतं पञ्चालघुसञ्चया शेषा ॥ २९६ ॥
 एकद्विकलात्रिकलाश्चतुष्कला पदकलास्तथाष्टकला ।
 ध्रुवाविरामाः कार्याः प्रासादिन्यान्तरापेक्षै ॥ २९७ ॥
 श्यस्ते विरामच्चिकलश्चतुर्ह्रस्वै चतुष्कल ।
 प्रादेशिन्या ध्रुवायास्तु नैष्कामिन्यास्तथैव च ॥ २९८ ॥
 विरामो 'द्विकलो नित्यम् अन्तरायास्तथैव च ।
 'पादान्ते हि विरामस्तु जाञ्जिताया प्रकीर्तित ॥ २९९ ॥
 'स्थितायास्तु तथा ह्यर्धे प्रासादिक्यास्तथैव च ।
 'कला[-]कलार्धयोगेन गुरुलघ्वभ्रान्विताः ॥ ३०० ॥
 तयो ध्रुवाणा 'सयोगा विज्ञेया वृत्तसञ्चया ।
 सर्वदीर्घ 'सर्वलघु गुरुलघ्वभ्रस्तथा ॥ ३०१ ॥
 'गुरुप्राया स्थिता कार्या लघुप्राया दृढास्तथा ।
 गुरुलघ्वभ्रप्राया प्रासादिन्यान्तरास्तथा ॥ ३०२ ॥
 एव ध्रुवाणां कर्तव्या जातयो 'वृत्तसम्भवा ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शीर्षकाणां तु लक्षणम् ॥ ३०३ ॥
 आद्यमन्त्य तृतीय च पञ्चम सप्तमाष्टमे ।
 गुरुणि यस्या पादे तु सा श्येनी प्रकृतिर्यथा ॥ ३०४ ॥
 सागर 'समुद्घुणन्तो रथ इव लघुगदि अभिपदिदो
 पव्यदेसमाहणन्तो तरुस्तु च जणभदो भयमतुल ।
 'रेणुजालमुक्खिपन्तो दिवसकरकिरणमिदुकरणो-
 'बोधार्थं पञ्जासु काम विचरन्ति वरतणु सुहृदयणो ॥ ३०५ ॥

295 (C 278, K 254) ¹K लीषि गणा यस्य मध्ये लीषि तद्विषय वादयन्नाणि 296 (C
 279, K 255) ¹C पूर्वे छन्दे तु मुख ²C दिवा 297 (C 280 K 256) 298
 (C 281, K 257) ¹K 'चतुर्ह्रस्वै 299 300 (C 282-283 of K 259) ¹N विक्रान्ती
²N पदान्ते, ³C स्थिताया ⁴KC कलाकला 301 (C 284 K 258c 259a)
¹K 'गुरुप्रायास्तथा 302 (C 285, K 259b 260a) ¹C गुरुप्रायास्तथा कार्या,
 303 (C 286 K 260b-361a) 304 (C 292 K 261bc) ¹C श्येनी ²C रथ
 (C 293 K 262) ¹C समुद्घुणन्तो, K समुद्घुणन्तो ²K रथ इव लघुगदिभिपदिदो C रथ
 इव ददन्तिरभिपदि ³M पञ्जासु काम O बर्हिषहमात्र कीकतदमल, जणभदि, N 'भय

पञ्च त्वादी यत्र तु दीर्घं 'नवममपि च गुरुसमयद्वतं
दीर्घं' चान्त्य चाष्टममन्यल् लघु विरचितमपि चरणयिधौ ।
वृत्ते 'क्षेया जातिरपीय श्रुतिसुखयतिरचितविभवा
प्रौञ्चा नास्ति छन्दसि प्रोक्ता द्विजगणमुनिगण-

परिपठिता ॥ ३०६ ॥

यथा— एस चन्द्रो निम्मलदेहो विधुणिय 'घणतममसिदपड
'लोकाणन्त्रो लोकपदीयो उडुगणगहगणसमणुगदो' ।
पासादानं कारयमाणो 'सिदपडनिवसणमिध 'विपुलं
'लोकालोकं रज्जयमाणो 'विचरदि घरतणु गयणतले ॥३०७॥

धाद्यचतुर्थे पञ्चमपञ्चे 'नयमदशमथ च निधनगतं
ये च तथाभ्ये ते च लघुत्वं यदि भयति चरणगतिविधौ ।
सा विरुति स्यात् पुष्पसमृद्धा द्विजगणमुनिगणपरिपठिता
नाम विरुत्पाद् वृत्तरुता वै 'वि[युध]वद्रुमतपदनियमा ॥३०८॥

यथा— पुष्पविदारणं उडुणमाणो रथ इव 'दुदगदि अभिपदिदो
'पक्षममाणो 'सेलतडेसु' तरसु 'अघकिरिध कमलदल' ।
'मेघसमूहं उडुणमाणो 'सरसि खुभिदसल्लिकलकलो
भीमणिणादो चण्डपयाही 'विचरदि घरतणु 'यणपयणो ॥३०९॥

धन्त्य च पञ्चमं पञ्चं सप्तम दशमं गुरु ।

'वृत्ते सवृत्तिसंक्षे तु सम्भ्रान्ता नाम सा यथा ॥ ३१० ॥

माचततीतद्वत् ^१C नेपुत्रायचद्विपतो K वचनानुसृत्यवली ^२O दिवसकिरिदमिदमिध
सिन्धुकिरिदो K दिवसकिरिदमिदमिधवली ^३O वाधितु कसुभाचकारो ^४O विचरि इव
रुध वरवा K दिवसकिरिदमिदमिधवली 306 (O 300, K 266) ^५K निदममपि च दुरधमद्व
C नवमपि च सदा तं ^६K 'क्षेया' एमनयन् C 'क्षेया' एमनयन् ^७O ननु मरति रचरति
मरया एतत् ^८O इतिविधिं K इति विद्या जातिरपीय वरविधित्वद्वित्वद्वित्वो 307 (O 301,
K 266) ^९O रच न न विदपड K नमनयविद ^{१०}O लोकाणन्त्रो K लोकाणन्त्रो
^{११}K लोकाणन्त्रो ^{१२}O समुपदो for समपदो ^{१३}K विरुतिविधुवदि ^{१४}C रि-
K विरुति ^{१५}C लोकाणन्त्रो K लोका ^{१६}N विचरदि घरतणु रचनच ^{१७}C रि-
वदणु रचनच 309 (O 290 K 267) ^{१८}C om नयम ^{१९}K मरतानुमिदमिध रचरि
मदो 309 (O 291, K 268) ^{२०}C दुरधममिदमिध N दुरधम ^{२१}C दुर-
चमदो K वरचममया ^{२२}K मरतानुमिदमिध ^{२३}K मरतानुमिदमिध ^{२४}K रच-
वदम ^{२५}C वरविधित्वद्वित्वद्वित्वो ^{२६}C विचरि ^{२७}K वरवचो 310 (C
294, K 269) ^{२८}C वरविधित्वद्वित्वद्वित्वो.

किरणसहस्र विकिरमाणो 'फडिभमणिरुचिरधवलणिहो
कुमुदवणाद' बोधयमाणो 'कुमुदाकरणिकरसदिसववु ।

'गहगणयन्धु 'लोअपदीघो 'उडुगणगहगणसमणुगदो
उदयदि चन्दो रोहिणिकन्तो 'णवसरदि कुमुदिगणसुहवो ॥३११॥

अष्टावादौ दीर्घाणि स्युर्यदि च हि भवति लघुगण
भूयश्चान्ते दीर्घं त्वेक यदि भवति पदि पदि पुनरपि तदा ।

मत्ताक्रीडा विद्युन्मालेत्यपि च कविभिरपि बहुभिददिता
नाम्ना छन्दोवृत्ते विकृतिगतिविधिषु 'च नियमसहिता ॥३१२॥

यथा— एसो मेहो 'सेलो भूओ असणिमुरजपडुपडहसमरवो'
णाणाचिज्जुओदालेवो हि 'घणजल वरपटलसमणुगदो ।

णाणाषण्णो ताडङ्कारीदो पविचरदि रुचिरकुसुमजधुरो
'सछादन्तो लोय एसो [स]चलगिरिणिवह इव सुतणुलदे ॥३१३॥

आद्यमन्त्यं चतुर्थं च सप्तमं दशमं तथा ।

गुरुण्येकादशं चैव 'सकृतौ वृत्तसञ्चये ॥ ३१४ ॥

लघून्यन्याणि शेषाणि पादे यस्मिन् भवन्ति हि ।

'विज्ञेय शोर्षकं तज्ज्ञौ' स्खलितं नामतो यथा ॥ ३१५ ॥

'घावसमुद्धतघोचितरङ्गो 'फडिभमणिणिकर[रुचिर]जलो
'वीचिपरम्परघोरणिणादो 'पटुपवणलुलिदविहगाकुलो ।

'मीणकुलाकुलभोमतरङ्गो 'खुभिदघणनिवहसदिसरवो
'तुङ्गमहीधरमाणिरुद्धो 'रुसिदो इव सपदि सलिलणिधि ॥३१६॥

311 (C 295, K 270) ¹C फलिक H फटिक ²C कुमुदाभणिरुचिरधवल
K, कुमुदकणाएकर सदिसववु ³C गहगणयन्धु K गहगणयन्धु ⁴K लोअपदावी ⁵C
उडुगणगहगणसमणुगदो ⁶C नवसरदि कुमुदिगणसुहवो K नवसरदमुदितसुहगणधो 312
(C 302, K 274 275) ¹C नययवितिरिषा सा 313 (C 303 K 276) ¹K सीलातुष
C सीवो सीवो ²K 'समरवो C समरवो ³C नाविपुजोषलोवो K विष्णुजोषलोवो,
⁴K घणपटलमुजजधुर C घणपटलमुजजधुरविषयजलहदरधो ⁵K ताडङ्कारीदो,
C तोडङ्कारी पविचरदि रुचिरकुसुम ⁶K रुचिरकुसुम लोपय भमड इव खुभसलिलो C छादतो
वीचिपरघोरणिणादो पटुपवणलुलिदविहगाकुलो 314 315 (C 287 288, K 271-272) ¹K सखृत
इमदववु ²C तज्ज्ञेय 316 (C 289, K 273) ¹K नययमुद्धतघोचितरङ्गो, C पाद
समुलदवोषि ²K रुकटिकमणिनिकरदसजलले, CM फलिका (M ह) णिकरजलो,
³CN वीचिपर (M वरवर) वीचिणिणादो K पडजरीषुपरागपिषडि ⁴C पटुपवणलुलिदविहग-
कुलो K विलुहितकमणकुलजयदले ⁵C मीणकुलकुलभोमतरङ्ग K मीडितकस्यववितित-
रुधि ⁶CN डोभदवव (N घव) नविसररवो ⁷C तुङ्गमहीधरमाणनिरुद्धो, K लोडित
दानसुगन्धमहो, ⁸C रुसिद इव सपदि सलिलनिधि K सुगज दह सुगवतिमिति,

[अति]कृत्या 'पञ्चमान्त्ये चाष्टमेकादशे गुरु ।

द्वादशञ्चैति विज्ञेयं नामतश्चपला च सा ॥ ३१७ ॥

यथा— 'मुणिगणसंयविदोघिअतेजो विधुणिअ 'तिमिरदिवघणपडं

'कमलवणाइ 'धिवोधममाणो 'जदिगणमुणिगणपरिपठिदो

'भुजगसहस्सविचद्धिदपादो 'सुतविदकणअसदिसयपुओ

'करणिअरेहि पसाठिअ 'लोअ' उदयदि घरतणु

दिवसकरो ॥ ३१८ ॥

पञ्चमे द्वादशे चैव दीर्घमन्त्यं त्रयोदशम् ।

उत्कृत्या यो भवेत् पादे घृत्तं येगयती 'तु तत् ॥ ३१९ ॥

यथा— 'गगणतलङ्गणमभिरुहमाणो 'उडुगणगहगणसमुपगदो

'हलधरभाणणसुरुचिररूपो 'जुवइजणसुहिदो मवकरओ ।

'किरणपडंसुअमयकिरमाणो 'रजदगिरिसिहरसदिसयवू

'उदयदि सम्पदि एस जगदीघो 'कुमुदवणरुचिर-

विमलकरो ॥ ३२० ॥

एता ह्यष्टौ बुधैर्ज्ञेयाः शीर्षकाणां तु जातयः ।

पुनर्नत्कुटानां च लक्षणं सन्निबोधत ॥ ३२१ ॥

अष्टौ नत्कुटानां च तु विज्ञेया मूलजातयः ।

दर्शनं लक्षणे तासां नामानि च निबोधत ॥ ३२२ ॥

रथोद्धता बुद्धदकमुद्गता धरापन्नकम् ।

प्रमिताक्षरा केतुमती हंसास्यं तोटकं तथा ॥ ३२३ ॥

- 317 (C 298, K 263) ¹CK प्रज्ञाया पञ्चमान्त्ये च (ग) अष्ट⁰ ²K यथा 318 (C 299, K 264) ¹C मुणिगणसंयविचयविचयतेजो K मुणिगणसंयविचयतेजो ²C तिमिरवघण घतव K तिमिरपट ³C कमलवणाइ ⁴C धीवधममाणो ⁵C जदिगणमुणिगणपरि पठितो K यदिगणपरिपठिदो ⁶C भुजगसहस्सविचद्धिदपादो K भुजगसहस्सविचद्धिदपादो ⁷C सुतविदकरणसुसदिसयपूक K सो वितविचरणसयो ⁸C करणिअरेहि पसदिसयोषी K सद्यदि स यव यथावि ⁹C लोअ K लोअो नेरतदिवसकरी 319 (C 296, K 277) ¹K यथा 320 (C 297, K 278) ¹C ⁰रुद्धिदमाणो ²C उडुगण गहगण समुपगतो K उडुगणगहगणगदो ³C ⁰रुचिररूप⁰ K युवतिभयाण सुरविदवणा ⁴C अवलजणसद्धिमदकर करको K सुवितदयितजणमदवकरो ⁵C ⁰पडसुचपिकिरमाणो K ⁰हलधरमविमुक्षितवन्दो ⁶C रजदगिरिसिहरसदिसयवू K रजतिरिगिरिसदिसयवू ⁷C सद्यदि सपाद अघ K सद्यदि सपदि अघ ⁸C कुमुदवणरुचिरमविलमकरो 321 (C 304, K 279), 322 (C 305 K 280) 323 (C 306, K 281) -

प्रथमं च 'तृतीयं च सप्तमं नवमान्त्रिकम् ।

गुरुणि त्रैष्टुभे पादे नत्कुट तद्वथोद्धतम्' ॥ ३२४ ॥

यथा— 'एसिआ 'कमलन्मगेहआ रेणुपिजरिदचारगदिआ ।

'सादरं मदकलोपगु'जिदा हिण्डदे सरोवरमि छप्पदी ॥ ३२५ ॥

'तृतीयं दशमं चान्त्यं नवमैकादशं गुरु ।

बुद्धुद चातिजगती विज्ञेय नत्कुट तु तत् ॥ ३२६ ॥

यथा— 'तरसडअधु (खु M) हि एस रो

घणणादभि हि अ मणो हरो

असुदीण क्षीणागमणो णु (स M) किञ्चो

समुपेद × दायिणि कमल भो स पादय ॥ ३२७ ॥

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमं च तथैव च ।

'चतुर्दशं द्वादशं च नैधनं च भवन्ति वै ॥ ३२८ ॥

यस्मिन्नष्टिरुते पादे गुरुण्येतानि नित्यदा ।

छन्दोक्षैर्ज्ञेयमतत् तु नत्कुट ह्युद्गन यथा ॥ ३२९ ॥

कमलाभरं कुसुमिदं 'कलहससकुलं

'वरहत्थिजूधकलुसाद[भ]सागरोवम ।

'एस मन्द मन्द मधुवाररवाणुकूलव

कुर रोरुपेद 'तरिद सरदागमे सर ॥ ३३० ॥

324 (C 308 K 282) ¹C द्वितीय ²C reads before this 307 as

यमन द्वितीयक यद चैव नवमं सप्तमं नवमं । गुरुणि त्रैष्टुभे पादती गुरु भवेद्विष्टुभे तत्र त्रैष्टुभं भवति तत्र नत्कुटम्

325 (C 309, K 283) ¹K एतिक्ता C इक्षणा ²K 'गुरुभावेष्टक' □ 'इममगच्छी

³K रेणुपिञ्जरिदचारगदितक्ता C कीचरेषुकीजिद सारुपतिक्ता ⁴C सारुपहुगुणपतिक्ता

⁵CM हाडदे (M कीटदु) सवनि इक्षणा K हिण्डते सिगवरकिक्षपदक्षी 326 (C 310)

¹K reads this as follows पद्यक सप्तमं चैव विधाय च गुरुदय । पादे तु द्वितीयं सप्तं यम तत्

बुद्धुद तद यथा ॥ ३२४ ॥ 327 (C 311) ¹K gives the ex as follows तद्विगुणावद्

विष्टोसेद्विष्टुगपक्षीद्विदो यमसि गजो समुक्ता भोजवरदिपयमे कर्त्त × × × २२५ ॥ 328 (C 312,

cf K 286) ¹K द्वादशं द्वादशं चैव चतुर्दशमथापि च 329 (C 313, cf K 287)

330 (C 314, cf K 288) ¹C हलमरमकुल M हलहर ²C वरहत्थिज दक्षिण

M वरहत्थिजकलसिधाय ³CM 'सागरोपम' ⁴CM यम नवमं नवमं (द M) मन्द नवमं

वगुक्तुद ⁵C कुररीनीनुविल ⁶तरिद सरदागमे सवायल ⁷K reads the ex as

follows यम सप्तकं जहादि कोविन्दी वागसाहदी भगभौदधी च × × × यदि पादव दीगधी । तद

कोय दिगपद नीलक्षेत्रधी × × मममिद्विदो विविचरो चयद्विद्विद्विदी

‘यत्त चतुर्थपष्टदशमैः प्रथमनिधनकैः

भूपितमक्षरै शुंरुतैः ध्रुवणसुखकरैः ।

‘तत् खलु वंशपत्नपतितं मुनिगणगदितं

‘नत्कुटकं वदन्ति नियमादुपनृत्तिरचितम् ॥ ३३१ ॥

यथा— ‘चूदघण पफुल्लतिलञ्चं’ कुरचअसहिदं

‘चारुअसोअ[मलि]कलि[दं] कुसुमसमुदिदं ।

माधवकाणण जुधदिभाजणमदजणण

‘हिण्डइ कोइलो [एस सदासघण]—मधुरयो ॥ ३३२ ॥

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमं नैधनं तथा ।

गुरुण्येतानि पादे तु ‘जागते प्रमिताक्षरम् ॥ ३३३ ॥

यथा— मधुकाणणे भमिअ एस चिरं ‘जुवदमुहासघसमुग्विहिदो ।

कमलाकरे ‘सुरमिपंकजए अघहिण्डदे सरदि हंसजुवा ॥ ३३४ ॥

[कमलायरेसु भमिऊण चिरं ‘असलीमुहासघपियासुअओ’ ।

‘मधूभूसिदं ‘सुरमिचूदघण परिहिण्डदे सुतणु छप्पदओ] ॥३३५॥

धार्घ्ये चतुर्दश च मात्रा अन्यत्र च षोडश भवन्ति तथा ।

द्वेया हि सा विपमपादे केतुमति नत्कुट जातिः ॥ ३३६ ॥

यथा— कुञ्ज घिलोडिअ [गअघरे] सरं विक[सिअ]पंकभम्मि [ग]दि ।

प कअं विहाय [भमरजुवा भमइ] भमरोगण परिगहिअ ॥३३७॥

331 (C 315, K 289) ¹C om वत्त ²C om शुद्धतै ³C तु कविणि,

⁴O गुरुभि कविजनायितं ⁵O तत् खलु वंशपत्नपतिन् चरन् विधियतम् 332 (C 316,

K, 290) ¹K पफुल्लितिलञ्च C शुद्धपणु सइ तिलतणञ्च ²CM कुरचअ (कुरचअ M) सहिद

(चM) ³C माहवमासए वणे वणे लुवडसुअओ ⁴C हिण्डइ कोइलो सदासघासघ मधुरयो

K, हिण्ड x कोइलो फर x x x स वननइरता 333 (C 317, K 291) ¹K वत्त तत्

334 (C 318, K 292) ¹C द्ववडमुहासकसमविहिदा ²CM ³पदघण चरदिघएरर

सवधि (सवकिN) ²K as in 335 335 (K 292) ¹K रमिकण ²K भमली

³K ⁴सुणपी for पिवासुणपी ⁴K मधुसुदि च, ⁵K सहिद 336 (C 319)

337 (C 320) ¹K reads 336 as in 339 below : Our reconstruction is conjectu

ral CM reads as follows कुञ्ज (च M) विअ (नव C) मरुसेविक वपक चमिगद (च शिदे

C) मरविचा पक विहाय भीमचभमरिहुरण परि सहिचा

तृतीय पञ्चमान्त्यानि प्रथमे सचतुर्थकम् ।

पष्ठं च नैधने वाथ गुरूणि ध्वजिनी यथा ॥ ३३८ ॥

^१विलसन्तिवा कमलसण्डे ^२[सु]वसन्तण कुसुमलुद्धा ।

नुरिय णिपीथ मधुमत्ता छप्पदि आकुल समुपजादि ॥ ३३९ ॥

^१द्वितीयसप्तमान्त्याश्च चतुर्थक

गुरु यदाहि पष्ठो दशमोऽपि वा ।

अथोदितो हि पादेऽथ[च] जागते

भवेदितं हंसास्यमिति सस्मृतम् ॥ ३४० ॥

पथा— ^१[सुगन्धवादा यान्ति हि] समाणिओ सरम्मि रम्मप

फुल्लअपंकजे ।

तरङ्गसंकुले छप्पअआलिअ विलोभअन्तओ पक्ख

सणाहिअ ॥ ३४१ ॥

तृतीयं च चतुर्थं च पष्ठं सप्तमेव वा

दशमं नैधनं चैव गुरूणि च भवन्ति हि ॥ ३४२ ॥

पादे तु जागते यत्र शेषाणि च लघून्यथ ।

हंसास्य नाम विक्षेपं गदिनं नत्कुट यथा ॥ ३४३ ॥

^१दिजहसावतिण्णे^२ सलिले सरे कुसुमामोदलुद्धा कमलाकरे ।

^३णलिणीपत्तमज्जे परिहिण्डदि भभणायासत्तिण्णा

भमरावली ॥ ३४४ ॥

^१यदिहान्त्यतृतीयकपष्ठगतैर्नैधमे नवमेन च भूपित[क]म् ।

^२गुरुभिः सहितं त्विह तद्गदितं भुवि तोटकमेव हि

नत्कुटकम् ॥ ३४५ ॥

३३९ (K 293)

३३९ (K 294)

^१See note 1 on 337

^२K १३४५५५

^३K गुरिचरपीत

३४० (C 321)

^१K as in 342 343 below

३४१ (C 322)

^१CM फाल्गु (फाल्गु M) चोण (चोण M) सभविथो सरमिरमण डु (डु M) लपपट्टए तरङ्ग सगु

(डु M) ले चपपकालिण विनीज्जाथो पक (पक M) सणाहिअ K as in 344 ३४२ ३४३

(K 295 296) ३४४ (K 297) ^१C reads as in 341

^२K १५५५५५ for वनिसे

^३K कुसुमोदलुद्धा (क) मलाकरे

^४K पचामज्जो पण्डिण्डेदा

३४५ (C 323, K 298)

^१C यदि षष्ठ्यतृतीयकनैधनके नवमी च अन्तिम षट्पद, K १५५५५५

^२K गुरुभिः सहितं त्विह

तद्गदितं,

यथा - 'रजणीविरमे अदिभीमरवो भयसज्जणणो खगकोसिगओ ।
अणुवायसएहि अवहत्थिदओ परिमग्गदे कोट्टरअ' तुरिदं ॥ ३४६ ॥

एतास्तु जातयः प्रोक्ता 'नत्कुटानां समासत ।

पुनश्च खञ्जकानां तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम्' ॥ ३४७ ॥

प्रमोद खञ्जकं पूर्वं 'भाविनी मत्तचेष्टितम् ।

एतास्तिष्ठः समाख्याताः खञ्जकाना तु जातय ॥ ३४८ ॥

'आद्यचतुर्थे षष्ठदशमं स षोडशमथान्त्यमेव च 'यदि

द्वादशमेव यत् चरणेषु सप्तदशकात् परं च विहितम् ।

छन्दसि चेत्तथा गुरुभवेदथाकृतिगत भवेत् सतत

'मद्रकामदखञ्जकमतः पुनश्च कथिनं प्रमोदकम् ॥ ३४९ ॥

यथा— 'माधवमात्मसोहिद समग्गए उववणम्मि फुल्लकुमुमे

'णिच्च पर[ग]—पमत्तबहुपक्खिससणपरिघट्टणादमुहले ।

कु'डिद(?) वसंडसकयार चच्चरघिलोलमन्द(?)पवणे

हिण्डवि छप्पदाणुगदे मग्ग—उपरदोय(?) इन्दुवदणा' ॥ ३५० ॥

आद्यपञ्चममथान्त्य सप्तमं स्यान् तृतीयमेव वीर्यकम् ।

यस्याः पादयोर्गतो हि सा भाविनीति खञ्जकम् ॥ ३५१ ॥

यथा— 'जादि वेधुणायमाणओ पुप्फरेणुगुणणिग्गओ ।

'कल्लप'कदो पसोभिओ छप्पओ दुवं पघाधिको ॥ ३५२ ॥

यदा तृतीयसप्तमं तथाद्यपञ्चम लघु ।

तदा तु मत्तचेष्टित युधा वदन्ति खञ्जकम् ॥ ३५३ ॥

यथा— पफुल्लफुल्लपादवं विहगमोवसोभिदं ।

यणं पगीदछप्पव उयेइ एस्स कोइला ॥ ३५४ ॥

346 (C 324, K 299) ¹CM रचविषमे अतिभीमरवी भवणस (स M) अणुको पर (पर M)
कोविष (चा C)ओ K रमचौसहिओ रजनीविराम गणपडणण ²CM पदविदओ सारिम (प
M) गण कीवरचतुरिष 347 (K 300) ¹K नकुटाना ²C. om 347 354
341 (K 301) ¹K भावणी 349 (K 302) ¹K चतुर्थे ²K यदि in the east
foot ³K चेदथाहतिवण ⁴K मद्रकामदखञ्जकमदि 350 (K 303) ¹K माधवमा
पसोभिद समयके ²K निचपरमत्तपपरिघट्टणाद⁰, ³K इन्द्र(न्दु) वदणा 351 (E
304) 352 (K 305) ¹K आति वेधुणायमाणानुवदरेण बुद्धिदमओ ²K कल्लय कतुपसोभिदी
353 354 (K 306 307),

नत्कुटानां 'तु खञ्जानाम् एता वै मूलजातय ।
 आभ्यो विनि सृताश्चान्या युग्मौजा विपमाक्षरा ॥ ३५५ ॥
 चतु पष्टि ध्रुवाना च विज्ञेया मूलजातय ।
 समवृत्ताक्षररूपा 'धनोऽन्या विपमा स्मृता ॥ ३५६ ॥
 '[नाना]वृत्तास्तु जायन्ते ध्रुवास्तिबस्तु नित्यश ।
 युग्मौजाश्चापि मिश्राश्च विपमार्धसमा समा ॥ ३५७ ॥
 '[समवृत्तास्तु तत्त तु] पञ्चाङ्गीति ज्ञेये स्मृता ।
 'तवार्धविपमाणां तु पष्ट्या चार्धश[त] स्मृता ।
 एतदेव परीमाण विपमाणा प्रकीर्तितम् ॥ ३५८ ॥
 'सामान्या एव जायन्ते ध्रुवा विपमपात्रिका ।
 'स्येच्छा नाम्ना तु नामानि तान्मा कार्याणि वृत्तय (१) ॥ ३५९ ॥
 एतास्तु जातय प्रोक्ता नानावृत्तसमुद्भवा ।
 धत्त ऊर्ध्व प्रवक्ष्यामि विकल्पान पञ्चहेतुकान् ॥ ३६० ॥
 जाति[ ] स्थान प्रकारश्च प्रमाण नाम चैव हि ।
 ज्ञेया ध्रुवाणा नाट्यज्ञैर्विकल्पा पञ्चहेतुका ॥ ३६१ ॥
 वृत्ताक्षरप्रमाण हि जातिरित्यभिसंज्ञिता ।
 'समार्धविपमाभिश्च प्रकार परिकीर्तित ॥ ३६२ ॥
 'पद्कलाष्टकले चैव प्रमाणे द्विविधे स्मृते ।
 'यथा गोत्रबुलाचारैर्गृणा नाम विधीयते ॥ ३६३ ॥
 एव 'व्यानाश्रयोपेन ध्रुवाणामपि ज्ञेयते ।
 प्रवेशाक्षेपनिष्कामप्रासादिकमथान्तरम् ॥
 [२४]न पञ्चविधं त्रिंशद् ध्रुवायोगसमन्वितम् ॥ ३६४ ॥

३५५ (C ३२५, K ३०८) ^१C बुद्धेर्नो वा क्षेता ३५६ (C ३२६ K ३०९) ^१C क्षती
 ३५७ (C ३२७ K ३१०) ^१C समवृत्तास्तु K समवृत्तास्तु ^२C पञ्चाङ्गीति ज्ञेये see ३५८
 below ३५८ (C ३२७b ३२८a, K ३११) ^१Conjectural emendation ^२See
 note 2 on ३५७ ^३C om ३५९b ३५९ (C ३२५b ३२९a, K ३१२) ^१K सामव्योजाय
^२C मन्दा K स्नेह ^३K साकार्यापि उद्वहम् ३६० (C ३२९b ३३०a K ३१३) ३६१ (C
 ३३०b ३३१a, K ३१४) ३६२ (C ३३१b ३३२a, K ३१५) ^१C समार्धविपमाणाश्च
 ३६३ ३६४ (C ३३२b ३३४, K ३१६ ३१७) ^१K षट्घनोष्ट^० ^२C प्रमाण ^३C यथाहेतु-
 बुद्धा^० ^४K नामानि ^५CV गान ^६C ज्ञेयं सुयता चास्य लक्षणम्

नानारसार्थयुक्ता नृणां या 'गीयते प्रवेशेषु ।
 प्रावेशिकी तु नास्तीति विज्ञेया सा ध्रुवा तज्ज्ञै ॥ ३६५ ॥
 'अङ्गान्ते निष्पन्नपणे पात्राणां गीयते प्रयोगेषु ।
 निष्कामोपगतगुणा विद्यान्निष्कामिकीं तां तु ॥ ३६६ ॥
 कममुल्लङ्घ्य चिन्तितैः क्रियते या 'द्रुतलयेन नाट्यविधौ ।
 आक्षेपिकी ध्रुवा साऽ[५]द्रुता स्थिता चाऽपि विज्ञेया ॥ ३६७ ॥
 या च रसान्तरमुपगतमाज्ञेयवशात् 'प्रसादयति यत्नम् ।
 'रागप्रसादजननी 'ज्ञेया प्रासादिकी सा तु ॥ ३६८ ॥
 'विषण्णे विस्मृते क्रुद्धे लुप्ते मत्तेऽथ सग[रि] ।
 गुरुभारावसन्ने च मूर्च्छिते पतिते तथा ॥ ३६९ ॥
 'विषसमूर्च्छिते भ्रान्ते घृष्टाभरणसयमे ।
 दोषपच्छादने या च गीयते 'सान्तरा ध्रुवा ॥ ३७० ॥
 ध्रुवाणां ज्ञेय सर्वासा रसभावसमन्वितम् ।
 'तथा स्थानं प्रवक्ष्यामि यत्र गेय प्रयत्नत ॥ ३७१ ॥
 द्विविधं तु स्मृतं स्थानं परस्परं स्वात्मसंश्रितम् ।
 'यत्त्वाक्षेपसमायुक्तं तच्च मे सन्निबोधत ॥ ३७२ ॥
 यद्धे निरुद्धे पतिते व्याधिते 'मूर्च्छिते मृते ।
 अघकृष्टा ध्रुवा कार्या भावे च करुणाश्रये ॥ ३७३ ॥
 धौतसुन्ये ह्ययहित्ये च चिन्ताया परिदेविते ।
 धमे द्वैन्ये विपादे च स्थिता कार्या ध्रुवा युधै ॥ ३७४ ॥
 एतेष्वेव तु भावेषु करुणावेदितेषु च ।
 ध्रुवा 'द्रुता तु कर्तव्या तथावेगसमाश्रया ॥ ३७५ ॥

365 (C 335, K 318) ¹K गीयते 366 (C 336, K 319) ¹C अङ्गान्ते
 निष्कामिकी या तु भवेत् प्रस्तुतमतिक्रियते 367 (C 337, K 320) ¹C द्रुतलयेन दृष्टव्ये
 C द्रुतलये तु 368 (C 338, K 321) ¹K द्रुत प्रसादयति ²C रश् (र) wrong
 put before 368b ³K विद्यात् प्रासादिकीं तां तु 369 (C 339) ¹K om 369 ²C रुत
 370 (C 340a, K 322) ¹C om 370a ²K सान्तराच्छेदा 371 (C 340b
 341a, K 323) ¹C यथास्थान 372 (C 341b 342a, K 324) ¹CK यथादेव
 373 (C 342bc, K 325) ¹C साधिते 374 (C 343, K 326), 375 (C 344,
 K 327) ¹K इति, C ध्रुवा ²K करुणे भावसयया

यत्र 'प्रत्यक्षजं तु स 'मृताभिहतदर्शनात् ।
 स्थिता तत्र प्रयोक्तव्या कल्पे तु रसे बुधैः ॥ ३७६ ॥
 'उत्पातदर्शने चैव ह्यमर्षेऽद्भुतदर्शने ।
 विपादे च 'प्रमादे च रोपे सत्त्वप्रदर्शने ॥ ३७७ ॥
 रौद्रवीरभयाद्येषु प्रत्यक्षादिदितेषु च ।
 ध्रुवा द्रुतलया कार्या ह्याग्नेौ सम्भ्रमे तथा ॥ ३७८ ॥
 'प्रसादने याचने च तयानुस्मरणेऽपि च ।
 तथातिशयवास्येषु तथा च नयसङ्गमे ॥ ३७९ ॥
 'हर्षे च प्रार्थने चैव शृङ्गाराद्भुतदर्शने ।
 'ध्रुवा प्रासादिकी कार्या तज्ज्ञैर्मध्यलयाश्रया ॥ ३८० ॥
 शरीरव्यसने रोपे पुन सन्धानकर्मणि ।
 सानुबन्धा बुधै कार्या 'गीतज्ञैरन्तरा ध्रुवा ॥ ३८१ ॥
 ध्रुवास्तु प्रवेशा 'स्युर्गायतो रङ्गतस्तथा ।
 सम्भ्रमे घापणे चैव ह्युत्पाते विस्मये तथा ॥ ३८२ ॥
 पद्यमर्थयिधि ज्ञात्वा 'दैवकालमृतु तथा ।
 प्रकृतिं भायलिङ्गं च ततो योज्या ध्रुवा बुधै ॥ ३८३ ॥
 शीर्षक 'बोद्धता चैव अनुबन्धो विलम्बिता ।
 'अङ्किता चापरुष्टा च पदप्रकारा ध्रुवा स्मृता ॥ ३८४ ॥
 'शिर स्थानीयमेतद्भि यस्मान्तस्मात्तु शीर्षकम् ।
 'उद्धता तद्धतो यस्मान्तस्माद् गेया ध्रुवा बुधै ॥ ३८५ ॥
 आम्नीडितप्रवृत्ता 'य[स्तद]र्थो लयकारक ।
 'नाट्योपचारजनित सोऽनुबन्ध प्रकीर्तित ॥ ३८६ ॥

376 (C 345, K 328) ¹K प्रत्यक्ष ²C मृताभिहित^० 377 (C 346, K 329)

¹C उत्पाते सम्भ्रमे K उत्पाते दर्शने चैव शृङ्गाराद्भुतदर्शने ²K प्रसीदे च रोपसत्त्वस्य दर्शने,

378 (C 347, K 330) 379 (C 348, K 331) ¹C प्रसादने सम्भ्रमे च K प्रसाद

याचने चैव 380 (C 349, K 332) ¹C गर्वे N गर्हे ²K प्रार्थनाया च

381 (C 350, K 333) ¹C हितनी^० 382 (C 351, K 334) ¹K स्युर्गायतो रङ्गत-

स्तथा ²C प्रवेशे 383 (C 352, K 335) ¹C दैवकालमतश्च यत् 384 (C 353

K 336) ¹K बोद्धता ²K इति (चादि) ता 385 (C 354, K 337) ¹C शिरःस्था

नीयते तद्धि ²K उद्धता 386 (C 356, K 338) ¹C य चतुर्थो लोप^०,

K यश्चतुर्थोप N य चतुर्थोन्वय^० ²N नान्वीप^०

१'नातित्वरितसंचारा नाट्यधर्ममनुस्मृता ।

२'सविलम्बितसञ्चारा भवेद्दय विलम्बिता ॥ ३८७ ॥

३'धट्टिता तृत्तद्वगुणा शृङ्गाररससम्भवा ।

४'यस्मात्तस्मात् प्रसन्ना च तस्मादेवाट्टिता स्मृता ॥ ३८८ ॥

५'अन्यभावेपु कृष्टा च कृष्टा हेतुषु गीयते ।

६'यस्मात् कारुण्यमंयुक्ता अपकृष्टा भवेत्तन ॥ ३८९ ॥

७'या तु प्रादेशिकी दीप्ता सा ८'कार्योद्धता नृणाम् ।

९'या समासित(?) सञ्चारा भवेद्दय विलम्बिता ॥ ३९० ॥

१०'या तु प्रासादिकी नाम स्त्रीणां ११'कार्याट्टिता तु सा ।

१२'या स्थिता सापकृष्टा तु या[ऽ] द्रुता सा विलम्बिता ॥ ३९१ ॥

१३'यतो लयवाद्ययतिपञ्चयन्तस्थाक्षरम् ।

१४'अनुबन्धाति गीतेषु प्रकारा पद् प्रवेशजा ॥ ३९२ ॥

१५'शीर्षकचोद्धता चैव देवपार्थिवयोः स्मृते ।

१६'दिव्यपार्थिवरश्मयानां स्त्रीणां योज्या तथाट्टिता ॥ ३९३ ॥

१७'मध्यमाना प्रवेशे च ज्ञेया १८'द्रुतविलम्बिता ।

१९'नीचानां चैव कर्तव्य नृणां २०'नत्कुट्टसञ्चका ॥ ३९४ ॥

२१'खञ्जरु नत्कुट्टश्चैव स्थानप्रासादिकी तथा ।

२२'कस्माल्ललितभावत्वाद्वास्यशृङ्गारयोर्यतः ॥ ३९५ ॥

२३'कुर्यान्नीचे 'मृते, चैव अनुबन्ध' लयाभयम् ।

२४'लोणां राजन्यदेव्यानामपकृष्टास्तथैव च ॥ ३९६ ॥

२५'सन्निपातास्तु चत्वारः प्रादेशिज्या भवन्ति हि ।

२६'शेषा द्विसन्निपातास्तु शीर्षका पदपदा स्मृताः ॥ ३९७ ॥

- 387 (C 358 K 339) ¹K नातित्वरित⁰ ²C सविलम्बित ³K ना च द्रुत
विलम्बिता 388 (C 359, K 340) ¹K दीप्ता ²K यस्यान् स्थान⁰ 389 (C
355, K 341) ¹C अन्यभावेपु कृष्टा च कृष्टा हेतुषु गीयते 390 (C 360, K 342a)
¹K. om. 390b ²K कार्याट्टिता 391 (K 342b 343a) ¹C om. 391
²K याकरा सानुदन्वाया 392 (C 359, 361, K 344a) ¹K om 392a 393 (C 362
K 344b 345a) ¹K शीर्षिका ²C दिव्या K दिव्या 394 (C 363,
K 345b 346a) ¹K द्रुतविल⁰ ²K खञ्जरु नत्कुट्टे 395 (C 364, K 346b 347a)
¹K खञ्जरु नत्कुट्टे चैव ²K कामात्⁰ C यस्यान्⁰ 396 (C 365 K 347b 348a)
¹C तथा चैव अनुबन्धाति गीतेषु 397 (C 366 K 348b 349a) ¹C शीर्षादि K. शेषा हि

'स्थिता चाप्यद्विता चापि नीचाना न हि कारयेत् ।
 सर्वभावाश्रयगतौ तेषां कार्यं' तु 'नक्तुटम् ॥ ३९८ ॥
 त्रयो भावा भवन्त्येषा 'हास्यशोकभयाश्रया ।
 एव भावान् विदित्वा तु ध्रुवा योज्या प्रयोक्तृभिः ॥ ३९९ ॥
 यस्तु प्रयोग 'प्रकृति रसभावमृतु' वय ।
 देश कालमवस्था च ज्ञात्वा योज्या ध्रुवा बुधं ॥ ४०० ॥
 'यस्तु देशसमुत्थ च नगरारण्यसंभवम् ।
 प्रयोगश्चैव विज्ञेयो दिव्यमानुषसश्रय ॥ ४०१ ॥
 उत्तमाधममध्या तु तिचित्रा प्रकृति स्मृता ।
 रसभावौ तु पूर्वोक्तावृतु कालकृनस्तथा ॥ ४०२ ॥
 शिशुयौधनवृद्धत्व वयश्चैव प्रकीर्तितम् ।
 कक्ष्यादिभेदजनितो देशस्तु 'विविध स्मृतः ॥ ४०३ ॥
 कालो रात्रिदिचकृतो 'भासपक्षविनिर्मित ।
 अवस्था चैव विज्ञेया 'सुखदुःखकृता तथा ॥ ४०४ ॥
 स्थानान्येतानि तु बुधैर्नानावस्थानि नित्यश
 प्रयोगे 'तु प्रयोज्यानि रसभावौ समीक्ष्य तु ॥ ४०५ ॥
 यानि 'वाक्येस्तु न ब्रूयात्तानि गीतैरुदाहरेत् ।
 गीतैरेव हि वाक्यार्थैः रसपाको 'बलाश्रयः ॥ ४०६ ॥
 ध्रुवाणामाश्रया कार्या 'धौपम्यगुणसंभवा ।
 उत्तमाधममध्याना स्त्रीणा नृणामथापि च ॥ ४०७ ॥
 'चन्द्राग्निसूर्यपवना देवपार्थिवयो स्मृताः ।
 दैत्यानां राक्षसानां च मेघपर्वतसागरा ॥ ४०८ ॥

- ३९८ (C १६७, K १४९b १५०a) ^१K स्थित चाप्यद्वित चैव १९९ (C १६८ K
 ३५०b ३५१a) ^१K भाटकम् ^२C हास्यशोकभयाश्रया K हास्यशोकभयाश्रया ४०० (C
 ३६९, K ३५१b ३५२a) ^१K प्रकृति -K रसभावाश्रित च C रसभावान्वित ४०१
 (C ३७०, K ३५२b-३५३a) ^१C वस्तुदेशसमये K वस्तुदेश समुत्थ ४०२ (C ३७१,
 K ३५३b ३५४a) ^१C कृत ४०३ (C ३७२, K ३५४b ३५५a) ^१K विविध
 ४०४ (C ३७३, K ३५५b ३५६a) ^१K वाक्यादिविनिश्चित ^२K सुखदुःख समुद्भवा
 ४०५ (C ३७४ K ३५६b ३५७a) ^१K सप्रयोज्यानि ४०६ (C ३७५, K ३५७b ३५८a)
^१C वाक्यैस्तु ^२C गीतैरेव K नितैरेव ^३C वाक्यार्थैरेव प्राप्ते ^४K बलाश्रया
 C बलाश्रयै ४०७ (C ३७६, K ३५९b-३५९a) ^१C धौपम्य^० ४०८ (C ३७७,
 K ३५९b ३६०a) ^१C 'वर्णपवन ^२C देव^०

सिद्धगन्धर्वयक्षाणां 'ग्रहोदुवृपमा. स्मृताः ।
 तपःस्थितानां सर्वेषां सूर्याग्निपचनाः स्मृताः ॥ ४०९ ॥
 'हव्यवाहस्तु विप्राणां ये चान्ये तपसि स्थिता ।
 एतेषां चैव या नार्यस्तासामौपम्यसंश्रिताः ॥ ४१० ॥
 'धियु दुल्कार्करदिमश्च दिव्यानामपि च स्मृता ।
 देवताया प्रयोज्यास्तु नृपाणामपि ते मता ॥ ४११ ॥
 नागसिंहवृषाश्चैव नैते दिव्येषु कीर्तिता ।
 'धारणोर[ग]सिंहाश्च नृपाणामपि चेष्यते ॥ ४१२ ॥
 महिषा रुरुसिंहाश्च क्रव्यादा पशवश्च ये ।
 हिम्रसत्येषु ते कार्या 'यक्षराक्षसभूतेषु ॥ ४१३ ॥
 'उत्तमानां प्रयोक्तव्या नानारससमाश्रयाः ।
 मत्तमातङ्गसहिता राजहसाश्च योक्तृभिः ॥ ४१४ ॥
 सारसा शिखिन क्रोधाश्चक्राह्वाः कुमुदाकराः ।
 मध्यमाना प्रयोक्तव्या औपम्यगुणसंश्रयाः ॥ ४१५ ॥
 'कोकिलः पट्टपदो ध्वाङ्क्ष कुररः कौशिको घक' ।
 पारायत सकादम्बो ह्यधमेषु प्रयोजितः ॥ ४१६ ॥
 एधमेषां यथोक्तानां 'ब्रियो यास्तु भयन्ति हि ।
 उत्तमाधममध्यानां तासान्वैध निबोधत ॥ ४१७ ॥
 शर्वरी वसुधा ज्योत्स्ना 'नलिनी करिणी नदी ।
 नृपस्त्रीणां भयन्त्येता औपम्यगुणसंश्रयाः ॥ ४१८ ॥
 दीर्घिका कुररी घल्ली सारसी शिखिनी मृगी ।
 मध्यमाना भयन्त्येता 'वेद्याद्रीना तु नित्यश ॥ ४१९ ॥

- 409 (C 378, K 360b 361a) ¹C गार्हभ⁰ K घट्टेन 410 (C 379a, K 361b 362a) ¹C om 410a 411 (C 379b 380a, K 362b 363a) ¹C विद्रुदुल्कार्करमाया
 K विद्रुदुल्कार्करमाया 412 (C 380b 381a, K 363b) ¹वार्ये राजसिंह
 N वारणीराज⁰ K om this hem 413 (C 381bc, K 364) ¹C, यक्षराक्षसभूतना.
 414 (K 365) ¹C om 414 415 (C 382 K 366) 416 (C 383, K 367) ¹K कोकिल पट्टपद etc ²K प्रयोजनेत् 417 (C 384, K 368)
¹C धियानपि 418 (C 385 K 369) ¹C नलिनी वरुणी K नलिनी करिणी
 419 (C 386, K 370) ¹K वेद्याद्रीना चैव

'पट्पदी कुम्कुटी ध्वांक्षी परपुष्टा[ध कौशिकी] ।
 धधमानां ध्रुवास्येताः प्रयोज्यास्तु प्रयोक्तृभि ॥ ४२० ॥
 'गत्यर्थोपमिता याश्च चलनार्था भवन्ति हि ।
 'प्रावेशिन्या बुधैरेव नैष्कामिन्या तथैव च ॥ ४२१ ॥
 'प्रावेशिन्याश्रया ये च पूर्वाह्णे चैव ते स्मृताः ।
 नक्तन्दिवसमुत्थास्तु नैष्कामिन्या स्वकालजा ॥ ४२२ ॥
 'सौम्या, पूर्वाह्नकाले तु मध्याह्णे दीप्तसश्रयाः ।
 अपराह्णे तथा 'काले सन्ध्याया करुणाश्रया ॥ ४२३ ॥
 'गमनार्था हि ये प्रोक्ताः प्रावेशिन्या भवन्ति हि ।
 'स्थावरा ये च सम्प्रामा आक्षेपिन्याश्रया हि ते ॥ ४२४ ॥
 'आक्षेपिन्याश्रिता' सर्वे द्रुता स्थितरुतास्तथा ।
 'आक्षेपा ह्येवमेव स्युर्द्रुता स्थितगताश्रयाः ।
 रोषामर्षसमुद्भूता शोकाद्भूतमयानका ॥ ४२५ ॥
 यद्द्रव्य वसुधासस्थ 'मृतदैवतमाश्रितम्
 तत्सर्गमुपनेयन्तु 'गाने युक्तोपमाश्रये ॥ ४२६ ॥
 स्थावरे स्थावर कुर्यात् गतार्थेषु चल तथा
 'सुखदुःखकृतान् भावान् औपम्यगुणसश्रवान् ॥ ४२७ ॥
 '[तत्र] रथवाजिकुञ्जरमृगपक्षिशिधिकाधिमानानाम् ।
 गतिविक्रम हि दृष्ट्वा कर्तव्याध ध्रुवा तज्ज्ञै ॥ ४२८ ॥
 'रथपत्निवाजिवारणधिमानशिन्यस्यपक्षियानेषु' ।
 'द्रुतपद्मवर्णविशेषा कर्तव्या ये ध्रुवा तज्ज्ञै ॥ ४२९ ॥

- 420 (C 387 K 371) ¹CH पटपदी कुङ्कुटी &c ²CK परपुष्टा च दीप्तरीन्
 421 (C 388 K 372) ¹K गत्यर्थे यमिता याश्च चलनार्था C सनपथा यमजा काया
 यपलाये ²K प्रादेशिक्या ³K नैष्कामिन्या 422 (C 389 K 373) ¹K प्रादेशिक्याश्रया
 यान् पूर्वाह्णे यान्ते ते ²C काला कालजा 423 (C 390, K 374) ¹C साप्या
²C मध्या 424 (C 391, K 375a) ¹K चलनार्था हि ये प्रोक्ता आक्षेपिक्या भवन्ति
²K om 424b 425 (C 392 393, K 375b 376a) ¹K om 425a 426 (C
 393b 394a, K 376b 377a) ¹K कृतदैवतमाश्रितम् C मृतदैवतमानुषे ²K गानधुक्पुष्पमाश्रये
 427 (C 394b 395, K 377bc) ¹K सुखदुःखकृतैर्भावेरीपम्यगुणमश्रयान् 428 (C 396,
 K 378) ¹K रुथ C भूमि for तन 429 (C 397, K 379) ¹C रथपत्निवाजिवारण⁰
 K रथपववाजिवारण⁰ ²C श्रिविकालरिचयानेषु K शिववर्ण्यपक्षियानेषु ³K हतदधद-
 वधर्षे कतव्या तु,

'ओज्ज-रुता हि ये वै गुरुवर्णा' 'ध्रुपगजसिंहर्षे[पु] ।
 'सारसवानरहंसे तथा 'मयूरे च कर्तव्या ॥ ४३० ॥
 'द्रुतगमने लघुवर्णा' 'विलम्बितकृते तु दीर्घवर्णकृताः ।
 एवं 'स्थितद्रुतानां ज्ञात्वा भाद्य द्रुता कार्या ॥ ४३१ ॥
 नास्ति 'किञ्चिद्वृत्त हि पदं गानकृताश्रयम् ।
 'तस्माद् गानमभिप्रेक्ष्य तद्वृत्तं योजयेद् ध्रुवम् ॥ ४३२ ॥
 'तस्माद्वाहनगत्यर्था ध्रुवा कार्याक्षरैरेव ।
 अङ्गानां समता यत्र भाण्डवाद्ये 'भविष्यति ॥ ४३३ ॥
 'यद् वृत्तं घाहनगतौ 'ध्रुवा'पादे विधीयते ।
 तद्वृत्तं तु 'भवेद् वाद्ये 'अङ्गपातसमं तथा ॥ ४३४ ॥
 'पूर्वं गानं ततो घाद्य' ततो 'वृत्तं प्रयोजयेत् ।
 गीतवाद्याङ्गसयोग' 'प्रयोग इति संज्ञित ॥ ४३५ ॥
 'हृदयस्थस्तु यो भायः' 'साङ्गाभिनयनैरेव ।
 'निवृत्त्यङ्गुरसूत्रासु कार्यस्यभिनयान्वित ॥ ४३६ ॥
 अथ प्रासादिकी योज्या 'ग्रहपार्थगुणोज्जवा ।
 आकाशपुरुषो यत्र यत्र चाकाशभाषणम् ॥ ४३७ ॥
 'ध्रुवार्था तत्र कर्तव्या' 'ध्रुवा ह्याभाषणाश्रया ।
 'प्रासादिन्याश्रयाश्चापि ईर्षाक्रोधाश्रयापि वा ॥ ४३८ ॥
 शृङ्गाररसमासाद्य ध्रुवान्वर्था प्रयुज्यते ।

- 430 (C 398 K 380) ¹K ओज्ज रुता तु रुते × × × गुरुवर्णा ²C हवगजसिंहर्षे
 K हवभगनेन्द्रसिंहर्षे ³N सारसवाणरहसैर्विना O सारसवानरहसैर्विना ⁴C मयूरेष
 भातव्या K मयूरे विभातव्या 481 (C 399 K 381) ¹C द्रुतगमनेन लघुवर्ण
²K विततगतौ च ³K स्थितद्रुताना O स्थिते द्रुताना 433 (C 400, K 382)
¹N तद्वृत्तम् ²K तस्यादगोतिसमि 433 (C 401, K 383) ¹K तत्वाहनगत्यर्थ
²K कश्चित् 434 (C 402 K 384) ¹C तद्वृत्त, K यद्वृत्तौ ²C ध्रुवान्ते
 K ध्रुवापादे K भवेद्यद्यम् O भवेद् गान ³K अङ्गवाद्यसम 435 (C 403,
 K 385ab) ¹C पुनर्गान ²C इव ³K om प्रयोग 436 (C 404, K 385c,
 386a) ¹C हृदयस्थस्तु ये भावा ²C सोऽङ्गजैरेव निर्वृता ³K निर्वृताङ्गुरमुक्ता उ.
 437 (C 405, K 386b 387a) ¹C मकर्याद्यङ्गुलीना 438 (C 406, K 387b 388a)
¹K चमर्था ²K ध्रुवादी भाषयथ ³K प्रसादनाश्रया

यानि 'प्रासादिकानि स्युः स्थानानि रससंश्रयात् ॥
 धन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा प्रासादिकी त्वथ ॥ ४३९ ॥
 भाषा तु 'शूरसेनो स्याद् ध्रुवाणां संप्रयोजने ।
 'कदापि भागधी यत्न कर्तव्यं नत्कुट बुधैः ॥ ४४० ॥
 दिव्याना 'संस्कृतं गान प्रमाणैस्तु विधीयते ।
 अर्धसंस्कृतमेवं तु भानुपाणा प्रयाजयेत् ॥ ४४१ ॥
 ये त्वौपम्यरूपा दिव्या यदि तेषां प्रयोगतः ।
 'प्रवेशो नाटकेऽपि स्याच्च कृणु तेषां समाश्रय ॥ ४४२ ॥
 यस्तेषां 'सात्त्विको भावः कर्मसंकीर्तनं च यत् ।
 तत् कार्यं गानयोगे तु 'प्रमाणयित्रिसंश्रयम् ॥ ४४३ ॥
 छन्दः प्रमाणसयुक्तं दिव्यानां गानमिष्यते ।
 'स्तुत्याश्रयेण तत्कार्यं कर्मसंकीर्तनादपि ।
 'ध्रुवापादधिधौ कार्यं यच्चौपम्यगुणाश्रयम् ॥ ४४४ ॥
 'माला धक्क' पुट वृत्तं विश्लोकश्चूलिका तथा ।
 उद्गाताऽपरयक्क' च कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ ४४५ ॥
 विधानं 'छन्दसामेषां भया पूर्वमुदाहृतम् ।
 जयाशीर्वादयुक्तानि कार्यान्वेतानि दैवते ॥ ४४६ ॥
 'ऋग्गाथा पाणिका ह्येषा 'योद्धव्यास्तु प्रमाणतः ।
 'सुधव्यादचैव यस्मात्तु तस्माद् गीतेषु योजयेत् ॥ ४४७ ॥
 'गान्धारपङ्कजमध्यमपञ्चमयुक्ताश्च जातयो याश्च ।
 'एभिः प्रमाणं गाता[ना] कर्तव्यं धैर्यतोषेतम् ॥ ४४८ ॥

- 439 (C 407 408a, K 388b 89) ¹K प्रासादिकानि ²K रससंश्रया ³K तथा
 440 (C. 408b 409a K 390) ¹K कौरवगानां तु ²CK कर्मयोगश्चित ³K कदापि
 भागधी यत्न C च भाषाच्चैव भावध्यात 441 (C 409b 410a K 391) ¹HC कर्तृता-
 वाना 442 (C 410bc, K 392) ¹C प्रदेशे नाटकेऽपि K प्रवेशे नाटकं तु स्याच्च
 443 (C 411, K 393) ¹C सात्त्विके ²C प्रमाणं विधिकद्वयम् K प्रमाणसुप्तद्वयम्
 444 (C 413 414a, K 394) ¹K गुणजयय ²K om this hem 445 (C 412
 414b 415a, K 395) ¹C its variant also as गानाश्च पटोपेत 446 (C 415,
 K. 396) कन्दसमितन् etc ²K दैवते 447 (C 416 K 397) ¹K कफा या
²K द्रष्टव्यापि ³K सुधव्यैव 448 (C 417, K 398) ¹K. गान्धारमध्यमयुतं पञ्चमयुक्तास्तु
 जातयो यास्तु । ²C एभिः प्रमाणं गाता K एभिः प्रमाणाङ्गणा.

प्रासादिक स्थितं चैव नैष्कामं 'सप्रवेशजम् ।
 'प्रमाणमपि कर्तव्यं चतुःस्थानसमन्वितम् ॥ ४४९ ॥
 'प्रायश सस्कृतं योज्यमनुष्टुप्छन्दसा कृतम् ।
 नाना 'दैवतकार्येषु अन्तराय विना तथा ॥ ४५० ॥
 'वक्त्रं चापरवक्त्रं च माला चेति प्रवेशजम् ।
 'पुटं च चूलिका चैव नैष्कामिकीमयेष्यते ॥ ४५१ ॥
 प्रासादिक्युद्गतावृत्तं स्थिते चानुष्टुमिष्यते ।
 स्थानान्येतानि योज्यानि 'प्रम'णत्रिभुधैरथ ॥ ४५२ ॥
 यदनुष्टुप्कृतं गानं स्थितस्थानसमाश्रयम् ।
 'शापन्न'शाश्रयकृतं 'चिन्तादु खसमन्वितम् ॥ ४५३ ॥
 गुरुप्रायाक्षरकृतं करुणस्वरजातिकम् ।
 'प्रकृष्टघर्णयहुलं स्थितस्थान भवेत्तु तत् ॥ ४५४ ॥
 'उन्मादनार्थं नृणां तु 'तथा विहरणेषु च ।
 'दिव्यान्ययानां कर्तव्यं 'स्थानमनुष्टुभाश्रयम् ॥ ४५५ ॥
 मानुषेष्वधतीर्णस्य दिव्यस्य स्मरणाश्रयम् ।
 'प्रमाणगानं कर्तव्यं दिव्यभाषसमन्वितम् ॥ ४५६ ॥
 तस्यैव दुःखविषयं 'शोकचिन्ताविनाशनम् ।
 प्रमाणगानं कर्तव्यं 'शोकावस्थान्तराश्रयम् ॥ ४५७ ॥
 ध्रुवाणां हि विधानस्य आश्रयस्य 'विभागशः ।
 'यथा प्रयोगः कर्तव्यः तच्च मे सन्निबोधत ॥ ४५८ ॥
 स्थापिते भाण्डविन्यासे 'तिस्रामिन् 'परिकीर्तिते ।
 'आध्रावणकं कर्तव्यं 'बहिर्गीतप्रयोगकम् ॥ ४५९ ॥

- 449 (C 418, K 399) ¹C सप्रवेशजम् ²C प्रमाण परिकर्तव्यम् 450 (C 419, K 400) ¹K प्रायश ²K दैवतकार्ये तु 451 (C 420, K 401) ¹K विक्त्रापरवक्त्र
²K पुण्य 452 (C 421, K 402) ¹K प्रामाण्यस्य त्रिधैरथ 453 (C 423, K 403) ¹K खसमं ग^० 454 (C 423, K 404) ¹K करुणमुतिपलिकम्
²K चमटवर्णं बहुक 455 (C 424, K 405) ¹K उत्पादनावे ²C तयापरवर्णेन च
³K दिव्यान्य ॥ ⁴K गान पावसमाश्रयम् 456 (C 425, K 406) ¹K प्रायेण गानं
 457 (C 426, K 407) ¹K शोकचिन्ताविनाशनम् ²C शोकावस्थाधयाश्रयम् 458 (C 427, K 408) ¹K विमेषत ²K तथा 459 (C 428, K 409) ¹C तिस्रामिन्
²C सप्रकीर्तिते ³C आध्रावणान् यत् ⁴C प्रयोजयेत्

प्रयुज्य च बहिर्गीतं पूर्वरङ्गं प्रयोजयेत् ।

पूर्वरङ्गे प्रवृत्ते तु नाट्यद्वारं समाश्रयेत् ॥ ४६० ॥

ध्रुवा तत्र प्रकर्तव्या प्रकृतीनां प्रवेशजा ।

गत्याश्रयेण नाट्यज्ञैर्गानस्य परिचर्नकम् ॥ ४६१ ॥

परिक्रमेण रङ्गस्य शानेनार्थवशेन वा ।

परिचर्ता प्रयोक्तव्या पडेव तु बुधैरथ ॥ ४६२ ॥

ध्रुवा तत्र प्रकर्तव्या दैवनाभिर्यथा बुधैः ।

तत्र पाता प्रकर्तव्या एकविशतिरेव च ॥ ४६३ ॥

ज्यस्त्रा वा चतुरस्त्रा वा ध्रुवा नाट्ये प्रयोगतः ।

त्रिकलं पादपात[नं] ज्यस्त्राया च विधीयते ॥ ४६४ ॥

चतुष्कलं तु पातनं चतुरन्वगनं भवेत् ।

उत्तमे चतुरस्त्रा तु ज्यस्त्रा चैव तु मध्यमे ॥ ४६५ ॥

खड्गं नखुट्टकं चैव ह्यधमे च प्रयोजयेत् ।

विधिं स्वरगतो ह्येव भवेच्चरणपातने ॥ ४६६ ॥

संभ्रमोत्पातरोपेषु कलार्धकलमिष्यते ।

त्रिकला द्विकलैककलाश्चतुष्कलाश्चैव पादविन्यास ॥ ४६७ ॥

तत्र च साम्यं कार्यं भाण्डेन समं न गानेन ।

नह्येककला द्विकला ध्रुवाधिरामा भवन्ति नाट्यविधौ ।

तस्मात् साम्यं कार्यं भाण्डेन समं न गानेन ॥ ४६८ ॥

ये पूर्वोक्ता भावा स्थिताश्रया द्रुताश्रया चापि [स्युः] ।

तेषां पादनिपातं ज्ञात्वा साम्यं बुधैः कार्यम् ॥ ४६९ ॥

- 460 (C 429a, K. 410) ¹C om 460a ²C पूर्वरङ्गप्रवृत्तेषु K प्रयुक्ते पूर्वरङ्गे
³H नाट्याद्वारं ⁴C बहिर्गीतं 461 (C 429b 430a K 411a) ¹K om
461a ²K नाट्यज्ञैर्गानेन गतैस्तथा 462 (C 430b 431a K 411b 412a) ¹C
परिक्रमात् तु ²C तत्रैवार्थवशेन तु 463 (C 431b, K 412b 413a) ¹C om 463a
464 (C 432, K 413b 414a) ¹K नाट्ये प्रयोगतः C नाट्यप्रयोक्तृभिः ²EC °पतने
465 (C 433, K 414b 415a) ¹C चतुरस्र 466 (C 434ab, K 415b-416a)
¹K वायु नखुट्टकं ²C चतुरस्रपातने 467 (C 434c 435a K 416b 417a) ¹N
विकलं द्विकलं चैव K विकलविकलैककलं ²C पादविन्यास 468 (C 435b-436,
K 417b 418) ¹C गानविधौ 469 (C 437, K 419) ¹C om ²C भावस्थिता°,
³K om.

'अपटीक्षेपकृताश्चात्यधिकहर्षशोकरोपाद्या ।
 तत्र 'परिच्छेदसमा ^१कार्यास्तज्ज्ञैः प्रवेशास्तु ॥ ४७० ॥
 ऐशमेते बुवैज्ञेया प्रयोगे 'परिवर्तजा ।
 अत ऊर्ध्वं ^२प्रवक्ष्यामि ग्रहान् भाण्डसमाश्रयान् ॥ ४७१ ॥
 अभाण्डमेक गानस्य परिवर्तं ^३प्रयोजयेत् ।
 यच्चतुर्थं परिवर्तं तस्य भाण्डग्रहो भवेत् ॥ ४७२ ॥
 'सन्निपातग्रहा काचित् काचिद्वै तर्जनीग्रहा ।
 तथाकाशग्रहा काचिद् ध्रुवा गाने भवन्ति हि ॥ ४७३ ॥
 'ध्रुवायाम्नु ग्रहो यस्मात् ^४कलाताललयान्वितः ।
 न तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्ज्ञैर्गतिपरिक्रमे ॥ ४७४ ॥
 'शीर्षकस्योद्धतायाश्च प्रदेशिन्या ग्रहो भवेत् ।
 'विलम्बिताङ्गितायाश्च ^५सन्निपाते तृतीयके ॥ ४७५ ॥
 नत्कुट्टस्याङ्गितायाश्च प्रासादिभ्यास्तथैव च ।
 सन्निपातग्रह कार्यः 'दृतायाश्चोर्ध्वजो ग्रहः ॥ ४७६ ॥
 नैष्कामिकयानुबन्धानां ग्रहो 'भाण्डसमो भवेत् ।
 न तेषा परिवर्तस्तु कार्यो ^६गाने प्रयोक्तृभिः ॥ ४७७ ॥
 'नत्कुट्टस्य तु चत्वारो ग्रहा कार्याः प्रयोक्तृभिः ।
 सन्निपातश्च शम्या च तालश्चाकाशजस्तथा ॥ ४७८ ॥
 'सम्रमात्रेणहर्षेषु प्रवेशा ये भवन्ति हि ।
 ग्रहो गानममस्तत्र उद्घात्य संप्रकीर्तित ॥ ४७९ ॥
 भूषणवासपतने 'धैकल्ये विस्मृते परिधान्ते ।
 'दोषाच्छादनहेतोरद्घात्याऽन्तराया[वा]स्तु ॥ ४८० ॥

470 (C 438 K 420) ^१C अपटाचिपकृताद^० K अपटाचिपकृताय^० ^२K. परिच्छेद
 सम ^३C कार्यास्तज्ज्ञैः प्रवेशान् (प्रदेश K) 471 (C 439, K 421) ^४C परिचोर्तित^०
 472 (C 440 K 422) 473 (C 441 K 423) ^५C ^०ए always ^६C कश्चि
 always for काचित् ^७K प्र वा गाने 474 (C 442, K 424 425a) ^८K ध्रुवायाम्नु
 यद् ^९C कालतानन्वान्वित, K कालतान समन्वित ^{१०}C गतिपरिक्रमे
 475 (C 443 K 425b 426a) ^{११}K शीर्षकीयात् ^{१२}K. विलम्बिता श्रिता ^{१३}K सन्निपाते
 कल्पते 476 (C 444, K 426b 427a) ^{१४}K यशीर्ध्वजो ग्रहा 477 (C 445
 K 427b 428a) ^{१५}K गानसमी ^{१६}K तेषा हि ^{१७}K गाने प्रयो^० 478 (C 446:
 K 428b) ^{१८}K om 478a 479 (C 447, K 429) ^{१९}K ^०वेगत्राय × × × हापेय
 भवन्ति ^{२०}K गानसमानस्यदुपान्त्य संप्रकीर्तितत् 480 (C 448, K 480) ^{२१}C वेकल्ये.
^{२२}K ^०च्छादनहेताश्चान्यानी नामरौप्यान् C ^०हाव्योरनरायाम्नु

एवं प्रयोक्तृभिः कार्यं ध्रुवाणां सन्निवेशनम् ।
 यथास्थानाश्रयोपेतं ^१नृत्तनाश्रयप्रयोगजम् ॥ ४८१ ॥
 यथा घर्णादते ^१चित्रं ^२शोभते न निवेशनम् ।
^३एवमेव विना गानं नाट्यं रागं न गच्छति ॥ ४८२ ॥
 पूर्वैरङ्गविधाने तु कर्तव्यो गानजो विधिः ।
 देवपूजाधिकारश्च ^१तत्र सम्परिकीर्तित ॥ ४८३ ॥
 ततश्च काव्यबन्धेन नानाभावसमाश्रयम् ।
 ग्रामद्वयं ^१च कर्तव्यं तथा ^२साधारणाश्रयम् ॥ ४८४ ॥
 मुखे तु मध्यमग्रामः पङ्कज प्रतिमुखे स्मृतः ।
 साधारितं तथा गर्भे ^१धिमर्शं चैव पञ्चमम् ॥ ४८५ ॥
 कैशिकं च तथा कार्यं गानं ^१निर्वहणे ब्रुधै ।
^२सन्निवृत्ताश्रयं चैव ^३रसभावसमन्वितम् ॥ ४८६ ॥
^१यथारसकृता या स्युः ध्रुवा ^२प्रकरणाश्रया ।
 नक्षत्राणीव गगनं नाट्यमुद्योतयन्ति ता ॥ ४८७ ॥
^१मागधी प्रथमा गीतिस्तथा ^२चैवार्धमागधी ।
 संभाषिता तृतीया स्यात् पृथुला च तथा परा ॥ ४८८ ॥
 विनिवृत्त्या पदानां तु मागधी समुदाहृता ।
 चित्रेऽर्धमागधी चैव द्विर्निवृत्तपदाश्रया ॥ ४८९ ॥
 वृत्तौ सम्भाषिता प्रायो [गुर्वक्षरस्मन्विता] ।
 [पृथुलायां दक्षिणा च] लघुवाद्याक्षरान्विता ॥ ४९० ॥
^१गानयोगे चतस्रस्तु योज्या सर्वत्र गायनैः ।
 यथाक्षरकृता ह्येताः प्रयुज्यन्ते ध्रुवास्वपि ॥ ४९१ ॥

481 (C 449, K 431) ^१C यथात्रतत्र तथा 482 (C 450, K 432) ^१C चक्र

^२K य गोभाजनग भवेत् ^३K एवमेव विना गीत नाट्य रङ्ग 483 (C 451, K 433)

^१K च च पूर्वं प्रकीर्तितं 484 (C 452, K 434) ^१C न, N प्र^० ^२K तथा 485 (C 453,

K 435) ^१C गर्भे कैशिकमध्यमम् 486 (C 454 K 436) ^१K निर्वहणे ^२C सन्निवृत्त्या

श्रवणे ^३C रसभावसमन्वित 487 (C 455 K 437) ^१K तथा रसकृता निवृ

^२K प्रकरणादिता 488-489 (K 438 439) ^१C om these ^२K चैवार्ध मागधी

490 (K 440a) ^१C om 490 See XXIX 79 and cf Dattila 239b

491 (K 440bc) ^१C om 491

पूर्णस्वरं 'वाद्यविचित्रघर्ण'

^२त्रिस्थानशोभ ^३त्रितय त्रिमात्रम् ।

रक्तं 'समं' श्लक्ष्णमलंकृतं च

^४'सुखप्रयुक्तं' मधुरं च गानम् ॥ ४२२ ॥

गीते प्रयत्नः प्रथमं तु कार्यं

^५'शय्या' हि नाट्यस्य घदन्ति गीतम् ।

गीते च वाद्ये च हि ^६'सुप्रयुक्ते'

नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ॥ ४२३ ॥

एतदुक्तं मया सम्यग् ध्रुवाणां लक्षणं महत् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गातृवाद्यकयोर्गुणान् ॥ ४२४ ॥

गुणात् प्रयतन्ते हानं दोषाद्यस्त निरस्यति ।

तस्माद् यत्नेन विज्ञेया गुणदोषाः समासतः ॥ ४२५ ॥

गाता प्रत्यग्रयया ^७'स्निग्धो' मधुरस्यरोपचितकण्ठः ।

^८'लयतालकलापातप्रमाणयोगेष् तत्त्वज्ञ' ॥ ४२६ ॥

^९'रूपगुणकान्ति'संस्थानसत्त्वमाधुर्यसम्पन्ना ।

पेशलमधुरस्निग्धानुनादिसमरक्तशुभकण्ठा' ॥ ४२७ ॥

^{१०}'सुविहितसमकविधायिन्यक्षोभ्यगीतताललयकुशला [च] ।

^{११}'आतोद्यार्पितकरणा' विज्ञेया 'गायिका' श्यामा ॥ ४२८ ॥

^{१२}'सुनिविष्टपाणिलययतिनियोगज्ञौ [च] सुमधुरलघुहस्तौ ।

^{१३}'गातृगुणैश्चोपतौ' अघहितमनसौ सुसंगीतौ ॥ ४२९ ॥

492 (C 456, K 441) ^१C तत्र विष्णुस्मृतौ ^२K त्रिस्थानशोभ ^३KO त्रितय

^४K सम ^५K सुख प्रयुक्त 493 (C 457, K 442) ^१C शय्या ^२C सुप्रयुक्ती

494 (C 458, K 443) ^१K here ends ch XXXII and begins ch XXXIII

(गुणाध्याय) 495 (K XXXIII 1) 496 (C 459, K XXXIII 2) ^१C विष्णु

स्वर मधुरमासलोपचित ^२C ^०कलामानप्रमाण ^३ 497 (C 460, K XXXIII 3)

^१K ^०कान्तियुक्ता ^२C ^०संस्थान चर्यमाधुर्यसम्पन्ना K माधुर्योपेतसत्त्वसम्पन्ना ^३C ^०शुभकण्ठ

K ^०शुभकण्ठा 498 (C first 461, K XXXIII 4) ^१C reads अघहितमनसौ

सुनिविष्टो मधुरसंघार K सुविहितसमकविधायिन्नाञ्जोभ्य गीतताललयकुशला ^२C अन्तोद्यार्पितकरणा

^३K गायिका श्यामा - C गायिका श्यामा 499 (C second 461, K XXXIII 7)

^१K. सुनिविष्ट x x बाहिनय नियोगज्ञौ सुमधुर प्रत्यघहितौ C ^०लयवतिविशारदीपजित ^२C. गातृगुणै

१स्फुटरचितचित्करणौ २जितश्रमौ रक्तकण्ठौ प्रवीणौ ।
 ३चित्रादिवाद्यकुशलौ ४वीणाया वादकौ भवत ॥ ५०० ॥
 यलघानघहितवुद्धिगीतलयज्ञस्तथा सुसंगीतः ।
 श्रावकमधुरः स्निग्धो ५दृढानिलो वशवादी स्यान् ॥ ५०१ ॥
 अविललितमविच्छिन्नं ६वर्णालकारबोधक मधुरम् ।
 स्निग्ध ७क्षोपावरणं ८वेणोरेवं स्मृतं वाद्यम् ॥ ५०२ ॥

प्रायेण तु स्वभावात् स्त्रीणां गानं नृणां च १पाठ्यविधिः ।
 स्त्रीणां स्वभावमधुरः कण्ठो नृणां २यलवत्त्वं च ॥ ५०३ ॥
 यः स्त्रीणां ३पाठ्यगुणो भवति नृणां च गानमधुरत्वम् ।
 ज्ञेयः सोऽलंकारो ४नहि स्वभावो भवति तेषाम् ॥ ५०४ ॥
 यद्यपि पुरुषो नेता गीतविधानं तु लक्षणोपेतम् ।
 माधुर्यगुणविहीनं शोभाजनं न ५तद् भवति ॥ ५०५ ॥
 एव स्वभावसिद्धं स्त्रीणां गानं नृणां च ६पाठ्यविधिः ।
 अपरस्परसम्पन्नं कार्यं ७वायासनिष्पन्नम् ॥ ५०६ ॥
 प्रायेण दानघासुररक्षयक्षोरगा विविधचेष्टाः ।
 पाक्याश्रिताः प्रयोगे भवन्ति पुरुषाङ्गनायकाः ॥ ५०७ ॥
 स्त्रीभिः कार्यं प्रयत्नेन प्रयोगः पुरुषाभ्यः ।
 यस्मात् स्वभावोपहितो विलासः स्त्रीकृतो भवेत् ॥ ५०८ ॥
 नित्यं व्यायामयोग्याभिर्नृणां भवति सौष्ठवम् ।
 स्वभावतस्तु मधुरः स्त्रीणामङ्गविवेष्टितम् ॥ ५०९ ॥
 एवं स्त्रीणां तु पुरुषैरुपदेष्टव्यमेव हि ।
 गानं वाद्यं च पाठ्यं च नानाप्रकृतिसम्भवम् ॥ ५१० ॥

500 (C 462, K XXXIII 8) १K ०विवितकरणी २K गीतं वदणी च तौ प्रवीणौ च
 ३ ०रक्तकण्ठौ ४K ०कुशली ५K वीणायां वादकौ भवति 501 (C 464, K XXXIII 9) १K दृढपाणि × वेदिकी ज्ञेय 502 (C 463, K XXXIII 10)
 १C वर्णालकारबोधक K ०मविच्छिन्नं २K दोषावारण C दोषविहीन CN प्रक्षादक
 वेपथुः (पुत N) 503 (C 465, K XXXIII 5) १KC वाद्यविधि २K सुचलितल
 च 504 (C 466, K XXXIII 6) १C वाद्यगुणो २K ०इव नहि स्वभावो ज्ञेय
 505-506 (C 467 468) १C च वदति २C वाद्यं निष्पन्नम् 507 510 (C 469-472).

अवेस्वर्यं भवेत् स्त्रीणां गानं घाटं क्रियास्वथ ।
 नहि तत् '[व]र्णमाधुर्यं' पुरुषेषु भविष्यति ॥ ५११ ॥
 स्मृतिर्मतिश्च मेघा च ऊहापोहस्तथैव च ।
 शिष्यनिष्पादनं चैव पडाचार्यगुणाः स्मृताः ^१ ॥ ५१२ ॥
 मेघा स्मृतिगुणा इलाघा रागं संघर्षं एव च ।
 उत्साहश्च पडेवेते शिष्यस्यापि गुणाः स्मृताः ॥ ५१३ ॥

धायकोऽथ ^१घनं स्निग्धो ^२मधुरस्त्वधधानवान् ।
 त्रिस्थानशोभीत्येवं च ^३पदं कण्ठस्य गुणाः स्मृताः ॥ ५१४ ॥
^४द्वरात्तु श्रूयते यस्मात् तस्माच्छावक उच्यते ।
 धायको सुस्वरो ^५यस्तु न विक्षितो घनं स्मृतः ॥ ५१५ ॥
^६सुश्रवः स त्यपरूपः स्निग्धस्तज्ज्ञैः प्रकीर्तितः ।
^७महास्थानेऽप्यवैस्वर्यं स वै मधुर उच्यते ॥ ५१६ ॥
^८स्वरेऽधिके च होने च ह्यधिरक्तोऽवधानवान् ।
^९शिरः कण्ठेष्वभिहतं [तत्]स्थानमधुरस्वरैः ॥ ५१७ ॥
 त्रिस्थानेऽपि हि माधुर्यं यस्य नित्यं विधीयते ।
 त्रिस्थानशोभीत्येवं तु ^{१०}स हि तज्ज्ञैः प्रकीर्तितः ॥ ५१८ ॥
^{११}कपिलोऽप्यवस्थितश्चैव तथा सन्दृष्ट एव च ।
 काकी च तुम्यकी चैव पञ्च दोषा भवन्ति हि ॥ ५१९ ॥
^{१२}वैस्वर्यं च भवेद् यत्तु तथा स्याद् [घर्ष]रायितम् ।
 कपिलः स तु विज्ञेयः श्लेष्मकण्ठस्तथैव च ॥ ५२० ॥

511 (C 473) ^१C कर्णमाधुर्यं 512 (C 474) ^१After XXXIII 10,

K has the following कर्णो ज्ञानविज्ञानकरश्चरचनप्रयोगसिद्धिनिष्पादनानि षडाचार्यगुणाः

513 (C. 475) 514 (C 476, K XXXIII 11) ^१C घनं ^२K मधुरी घनं

M. मधुरस्वरथा ^३K षट्काण्डस्य 515 (C 477, K XXXIII 12)

^१K. छदाग ^२K यथादधिकद्र. 516 (C 478b-479a, K XXXIII 13) ^१K चरचभनि

समुक्त ^२K मान (मन ?) महादनकर 517 (C. 478a, K XXXIII 14) ^१स्वरेऽधिके च

होने च C मराधिकी विधीनी वा ^२K ० अभिहितं विज्ञान 518 (C 479bo, K XXXIII.

15a) ^१C सकण्ठो मधुरः श्रुतः 519 (C 480 K XXXIII 15b-16a) ^१C कपिलोऽप्यवस्थित

काकी तुम्यी सन्दृष्टकक्षया । समासगुणौ पञ्च कक्षदीवा भवन्ति हि 520 (C 481a, K XXXIII.

16b-17a) ^१K. वैश्व (स्व)र्यं भवेत्तत्. ^२C तथा श्रुत्कर्णयितम्

ऊनताधिकता चापि स्वराणा यत्र दृश्यते ।
 कृशत्वदोषतश्चैव ज्ञेयः स 'त्वव्यवस्थितः ॥ ५२१ ॥
 'दन्तप्रयोगात् सन्दृष्ट्वाचार्यं परिकीर्तितः ।
 'यो न निस्तरति स्थाने स्वरमुच्चारणगतम् ॥ ५२२ ॥
 'तथा रूक्षस्वरश्चैव स काकीत्यभिसङ्घितः ।
 'नासागतस्वारो यस्तु तुम्बकी सोऽभिधीयते ॥ ५२३ ॥
 'एते गुणाश्च दोषाश्च तत्त्वतः 'कथिता मया ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ह्यवनद्धविमि पुनः ॥ ५२४ ॥
 गान्धर्वमेतत् कथितं मया हि
 पूर्वं यदुक्तं 'त्यिह नारदेन ।
 कुर्याद्य एव 'मनुजः प्रयोगः
 सम्मानमग्न्यु 'लभते ॥ लोके ॥ ५२५ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ध्रुवाविधानं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

- 521 (K XXXIII 17bc) ¹K लम (न)स्थित 522 (C 482b K XXXIII
 18) ¹K दन्तप्रयोगात् C सन्दृष्ट दृग्नी यत् स सन्दृष्ट इति श्रुत ²C om 522b
 523 (C 481b 482a, K XXXIII 19) ¹C तथा विस्वरश्चैव स काकीति हि सङ्घितः.
²K गान्धर्वमेतत् 524 (C 483, K XXXIII 21bc) ¹K reads before this a
 passage which possibly belonged to the next chapter ²C गदितः.
 525 (C 484, K XXXIII 22) ¹K प्रपितामहेन ²K नर प्रयोगे ³C लमहे
 गच्छेत्

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

'ततोद्यविधिस्त्वेव मया प्रोक्त समासतः ।
 'अथनद्धिभागेन लक्षणं कर्म चैव हि ॥ १ ॥
 'भातोद्यानां प्रथक्यामि विधिं घादनमेव च ।
 'मृदङ्गपणवानां च 'ददु'रस्य तथैव च ॥ २ ॥
 'गाम्भर्ध चैव वाद्यं च स्वातिना नारदेन च ।
 'विस्तारगुणसम्पन्नमुक्त लक्षणकर्मतः ॥ ३ ॥
 'अनुवृत्त्या तथा स्वातेरातोद्यानां समासतः ।
 पौष्कराणां प्रवक्ष्यामि निर्वृत्तिं सम्भव तथा ॥ ४ ॥
 अनध्याये कदाचित्तु 'स्वातिर्वै दुर्दिने दिने ।
 जलाशयं जगामाथ सलिलानयनं प्रति ॥ ५ ॥
 'तस्मिन् सरो निपण्णे तु 'प्रयिष्टं पाकशासनं ।
 'धाराभिर्महतीभिश्च 'कर्तुं मेकार्णवं जगत् ॥ ६ ॥
 पतन्तीभिश्च धाराभिर्वायुमेगाज्जलाशये ।
 'पुष्करीणां पटुः शब्दः 'पत्राणामभयत् तदा ॥ ७ ॥
 'घ[र्षा]धारोद्भवः शब्दः निशम्य 'सहस्रा मुनिः ।
 आश्चर्यमिति 'मग्नानश्चाद्यारितयाश्च तम ॥ ८ ॥

- 1 (C 1, K XXIV 1) ¹C अघातोद्य⁰ K तत वाद्य(द्य)विधानं यन्त्रयानि(भि)हितं पुरा,
²K अथनद्धातस्यापि तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् 2 (C 2, K XXXIV 3a) ⁴K, om 2a
²K मृदङ्गाणां समासेन लक्षणं पथयत्तु च 3 (C 3, K XXXIV 36) ¹C ददु'रस्य च ससेपाद
 विधानं नाद्यमेव and before ॥ occurs in K the following यद्येतं मुनिभिः पुत्रै
 स्वातिनारदपुष्करैः । सवनचक्षुसमुक्तं सर्वातीत्यविभूषितम् । ²K om 3b 4 (C 4) ¹K om 4
 5 (C 5, K XXXIV 4) ¹K मुनिमंरति ददु'रे 6 (C 6, K XXXIV 5) ¹C
 तस्मिन् परो K तस्मिन् जलाशये यावत् ²C प्रवृष्ट K प्रवृष्ट पावकाग्रज ³K, °महती-
 भित्तु ⁴K, पूरयन्निव मेदिनीम् 7 (C 7, K XXXIV 6) K पुष्करिण्या ²C कलरव
¹C पविषाम्, K याव (पवा)णाम⁰ 8 (C 8, K XXXIV 7) ¹K ववाधोरोद्भव (kha),
 ववाधोरोद्भव ॥ तेषां धीरः कल K तु महामुनिः, ²C, सग्न्याय चवधारितवान् स्वयम्,

ज्येष्ठमध्यरुनिष्ठं तु पत्ताणामवधार्य च ।
 गम्भीरं मधुरं हृद्यमाजगामाश्रम तत ॥ ९ ॥
 गत्वा सृष्टं 'मृदङ्गाश्च पुष्करानसृजत्तत ।
 पणवं ददु'रश्चैव सहितो विश्वकर्मणा ॥ १० ॥
 देवानां दुन्दुभि दृष्ट्वा चकार मुरज तत ।
 आलिङ्ग्यमूर्ध्वकं चैव तथैवाङ्गिकमेव च ॥ ११ ॥
 'चर्मणा चावनद्धास्तान् मृदङ्गान् ददु'रस्तथा ।
 तन्नीभि पणव चैवमूहापोहशिशारद् ॥ १२ ॥
 भूयश्चान्यान्यपि तथा काष्ठायसकृतान्यथ ।
 भल्लरीपटहादोनि चर्मनद्धानि तानि तु ॥ १३ ॥
 'आतोद्यसमवाये तु यानि याद्यानि यादकं ।
 अङ्गप्रत्यङ्गयोगेन गदतो मे निबोधत ॥ १४ ॥
 विपक्षी चैव चित्ता च ढारघोष्वङ्गसंज्ञिते ।
 कच्छपी घोपकादोनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥ १५ ॥
 'मृदङ्गो ददु'रश्चैव पणप्रेष्यङ्गसंज्ञिते ।
 भल्लरीपटहादोनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥ १६ ॥
 भङ्गलक्षणसयुक्तो विज्ञेयो वंश एव हि ।
 शङ्खस्तु डङ्गिनी चैव प्रत्यङ्गे परिकीर्तिते ॥ १७ ॥
 नास्ति किञ्चिदनायोज्यमातोद्य' दशरूपके ।
 रसभावप्रयोगं तु ज्ञात्वा योज्य विधानत ॥ १८ ॥
 उत्सरे'चैव यानि च नृपाणा मङ्गलेषु च ।
 शुभकल्याणयोगे च विवाहकरणे तथा ॥ १९ ॥
 [पुत्रादिके समु]त्पन्ने सप्तमे '[योध]सकुले ।
 ईदृशेषु च कार्येषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ॥ २० ॥
 स्वभावगृहवार्तायामल्पभाण्ड प्रयोजयेत् ।
 उत्थानकाव्यबन्धेषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ॥ २१ ॥

9 (C 9, K XXXIV 8)

11 (C 11, K XXXIV 10)

13 (C 13, K XXXIV 12)

१४ (C 14, K XXXIV 13)

२१ (C 21, K XXXIII 20)

10 (C 10, K XXXIII 9) ¹OK सदृशानां12 (C 12, K XXXIV 11) ¹K क (च) मंथा14 19 (C 14 19, K XXXIV 13 18) ¹K20 (C 20, K XXXIV 19) ¹EO पदसंज्ञा

भङ्गानां तु समत्वार्थं छिद्रप्रच्छादने तथा ।
 विप्राप्तिहेतोः 'शोभा[या] भाण्डवाद्य' [प्र]जायते ॥ २२ ॥
 तन्नाचनद्वं वक्ष्यामि विधिस्वरसमुत्थितम् ।
 नानाकरणसंयुक्तं '[नाना]जातिविभूषितम् ॥ २३ ॥
 यावन्ति '[चर्म]नद्धानि ह्यातोद्यानि द्विजोत्तमाः ।
 तानि त्रिपुष्कराद्यानि त्वचनद्वमिति स्मृतम् ॥ २४ ॥
 एतेषां तु पुनर्भेदाः शतसप्त्याः प्रकीर्तिताः ।
 'किं तु त्रिपुष्करस्यात्र लक्षणं प्रोच्यते मया ॥ २५ ॥
 शोषाणां कर्मबाहुल्यं यस्मादस्मिन् न दृश्यते ।
 न स्वरास्तत्र [प्र]हाराः' नाक्षराणि न मार्जना ॥ २६ ॥
 'भेरीपटह[भंभा]भिस्तथा दुन्दुभिडिण्डिमैः ।
 शैथिल्यादायतत्वाच्च स्वरे गाम्भीर्यमिष्यते ॥ २७ ॥
 प्रायशस्तानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ।
 किं तु त्रिपुष्करस्यास्य श्रूयतां यो विधिः स्मृतः ॥ २८ ॥
 'यत्स्वात्मको भवेच्छब्दः' स चापि द्विविधः स्मृतः ।
 स्वरवांश्चैव विज्ञेयस्तथा चैवाभिधानवान् ॥ २९ ॥
 तन्नाभिधानवान्नाम नानाभाषसमाश्रयः ।
 स्वरवांश्चैव विज्ञेयो नानावाद्यसमाश्रयः ॥ ३० ॥
 शारीर्यामेव धीणायां स्वराः सप्त प्रकीर्तिताः ।
 तेभ्यो विनिस्तृताश्चैवमातोद्येषु द्विजोत्तमाः ॥ ३१ ॥
 पूर्वं शरीरादुद्भूताः स्वरा गच्छन्ति दारवीम् ।
 ततः पुष्कर[ज] चैवमनुयान्ति घनं पुनः ॥ ३२ ॥
 एषा बाह्मीरणैर्ज्ञेया प्रहारा घचनाश्रयाः ।
 युद्धादिभिः सदा योज्या धीणावाद्येषु योक्तृभिः ॥ ३३ ॥

22 (C 22, K XXXIV 21) ¹KC शोभायै 23 (C 23, K XXXIV 22)

¹KC मानजाति^० 24 (C 24, K XXXIV 23) ¹KC वम (चर्म)^० 25 (C 25, K XXXIII 24) ¹KC किञ्च त्रिपुष्करस्य

26 (C 26, K XXXIV 25) ¹KC चाराद्य 27 (C 27, K XXXIV 26) ¹KC भेरीपटहक नामि^० 28 (C 28, K XXXIV 27) 29 (C 29, K XXXIV 28) ¹KC बाह्यात्मको 30-33 (C

30 33, K XXXIV 29 32)

शारीर्यामथ वीणायां भिदुं जगति कादिति (?)।
 भवेद् वाष्करणं तत्र नानाकरणसयुक्तम् ॥ ३४ ॥
 यं यं गाता स्वर गच्छेत् तमातोद्यै प्रयोजयेत् ।
 यतिपाणिसमायुक्त गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ॥ ३५ ॥
 पौष्करस्य तु वायस्य मृदङ्गपणवाश्रयम् ।
 विधानं तु प्रवक्ष्यामि द्दुर्गस्य तथैव च ॥ ३६ ॥
 षोडशाक्षरसम्पन्नं चतुर्मासं तथैव च ।
 विलेपनं पट्करणं त्रियति त्रिलयं तथा ॥ ३७ ॥
 त्रिगणं त्रिप्रचारं च त्रियोगं च त्रिपाणिकम् ।
 दशार्धपाणिग्रहतं त्रिप्रहारं त्रिमासं नम् ॥ ३८ ॥
 'अष्टादशजातिश्चैव विंशतिप्रकारं तथा ।
 एभिः प्रकारैः सम्पन्नं वाद्यं पुष्करजं भवेत् ॥ ३९ ॥

तत्र षोडशाक्षरमिति यत्तदनुभ्याख्यास्याम —

'कखगघटठड[ण]तिथद्ध[म]रलहा इति षोडशाक्षराणि स्युः ।

पुष्करवाद्ये नित्यं वाष्करणे सविधेयानि ॥ ४० ॥

चतुर्मासं नाम—आलिताद्रितगोमुखवितस्ता[पताश्] चत्वारो मासाः ।

विलेपनं नाम—घामोर्ध्वकप्रलेपात् ।

पट्करणं नाम—रूपं कृत[-प्रतिकृत] प्रतिभेदो रूपशेषमोघं प्रतिशुष्केति ।

त्रियति नाम—द्रुतमध्यविलम्बितयोगात् ।

त्रिगणं नाम—तत्त्वं घनमोघश्चेति ।

त्रिप्रचारं नाम—समप्रचारं विषमप्रचारं समविषमप्रचारश्चेति ।

त्रिसंयोगं नाम—गुरुसंयोगो लघुसंयोगो गुरुलघुसंयोगश्चेति ।

त्रिपाणिकं नाम—समपाणिं अवरपाणिं उपरिपाणिंश्चेति ।

षड्पाणिग्रहतं नाम—समपाणिर्धर्पाणिर्धार्धपाणिः पार्श्वपाणिं प्रदेशिनी [च] इति ।

त्रिप्रहारं नाम—निगृहीतोऽर्धनिगृहीतो मुक्तश्चेति ।

34 (C 34, K XXXIV 33) 35 (C 35, K XXXIV 34) 36 38 (C

36-38, K XXXIV 35-37) ¹KC त्रिप्रचार 39 (C 39, K XXXIV 38) ¹KC

विमथलकारं चैव तथाष्टादशजातिकम् 40 (C 40, K XXXIII 39) ¹KC क ख ग घ ट

ठ ड ढ त थ द ध य र ल ह ²KC ³नितस्ताललानि ³KC प्रतिशुष्केति

त्रिमार्जनं नाम—[मायूरी अर्धमायूरी कर्मारवीश्वेति ।

अष्टादशजातिकं नाम—शुद्धा एकरूपा देशानुरूपा देशापेतरूपा पर्याय विष्कम्भ पर्यस्ता संरम्भ. पार्णिणिसमस्ता दुष्करकरणा ऊर्ध्वगोष्ठिका उच्चितिका एववाद्या मृदङ्गपणवा अवकीर्णा अर्धावकीर्णा सप्तवा विधूतं चेति ।

विंशतिप्रकारं नाम—चित्रं समं विभक्तं छिन्नं छिन्नविद्धं विद्धं अनुविद्धं स्वरूपानुगतं अनुसृतं विच्युतं दुर्गं अवकीर्णं अर्धावकीर्णं एकरूपं परिक्षिप्तं साक्षीकृतं समलेखं चित्रलेखं सर्वसमवायं दृढं इति ।]

अभिव्यक्तानि पूर्वं यान्येतानि षोडशाद्यानि ।

तान्यक्षराणि जानीत पुष्करेषु यथाक्रमम् ।

पणवे द्दुर्दे चैय मृदङ्गेषु तथैव च ॥ ४१ ॥

कट्टरत[ठद]घास्तु दक्षिणमुखेऽत्र गह्वराश्च घामके [निपा]ता ।

धकारश्चैषोर्ध्व[के] करणध्वलाश्च स्युरालिग्ये ॥ ४२ ॥

एतेषामक्षराणां स्वरसंयोगं च व्याख्यास्याम—तत्र अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ अं अ. इति स्वरा व्यञ्जनैः सह संयोगं गच्छन्ति ।

तत्र अकारेकारौकारैकारौकारांकारा ककारे यथा—क कि कु के फो कं इति ।

इकारेकारौकारा खकारे यथा—खि खु खो इति ।

उकारैकारौकारा गकारे यथा—गु गे गो इति ।

अकारैकारौकारा घकारे यथा—घ घे घो इति ।

अकारेकारौकारांकाराष्टकारे यथा—ट टि टो ठ इति ।

अकारेकारौकारांकाराष्टकारे यथा—ठ ठि ठो ड इति ।

अकारौकारौ डकारे यथा—ड डो इति ।

अकारेकारैकारा णकारे यथा—ण णि णे इति ।

अकाराकारेकारैकारास्तकारधकारयोर्यथा—

त ता ति ते थ था धि धे इति ।

अकारेकारैकारौकारा दकारे यथा—द दु दे दो इति ।

अकारेकारौकाराकारा धकारे यथा—ध धि धो धं इति ।

अकाराकारेकारैकारा रेफे यथा—र रा रि रे इति ।

अकाराकारेकारैकारा लकारे यथा—ल ला लि ले इति ।

हकारमकारौ शुद्धौ ।

तत्र ककारधकारतकारधकारधकाराणा रेफोऽनुबन्ध यथा—^३ध्रुं ध्रुं ध्रुं ध्रुं [ध्रुं] ध्रुं इति

ककारस्य लकारोऽप्यनुबन्ध यथा—[ह्रं ह्रं] इति

एवमेतैः सयोगैर्द्विहस्तसंयुक्तान्यक्षराणि भवन्ति । तत्र आङ्गिके मृदङ्गे द्विपुष्करे समहस्तनिपाताद् धंकारः ।

तत्र अङ्गुलिचलनात् कुकारः । तत्रैव अवष्टम्भाद् य(ध)कारः । तत्रैव अर्ध-
निगृहीतस्थकारः । तत्रैव पार्णिपीडित ह्रकारः । तत्रैव 'अङ्गुलिकुञ्चतात् क्ष-
(ख)कारः । ऊर्बयामकयो समहस्तनिपाताद्भकारः प्रदेशिन्या घालिग्ये
ह्रकारः ।

'केचिदेकवक्त्रं केचित् त्रिवक्त्रं केचिन्निर्वक्त्रं इति यथा रेफ सर्ववक्त्रेषु,
दकारधकाराघालिग्ययामके, आलिग्यदक्षिणे मकार, यामोर्ध्वके गकार' कश्चि-
दालिग्येऽपि लाघनार्थं धकार कर्तव्यः । एवं तत्र प्रतिषेधो न कार्य इति उक्त
स्थरव्यञ्जनसयोगः^३ ।

'पञ्चपाणिप्रहृतमिति यदुक्त—'समपाणिरर्धपाणिरर्धार्धपाणि पार्श्वपाणि
प्रदेशिनी चेति । त एते च 'प[अर्धार्ध]पाणिप्रहृता निगृहीतार्धार्धनिगृहीता[द्विहस्त-
प्रहृता] मुक्ता यथायोग कार्या भवन्ति । तत्र समपाणिप्रहतो मकारः स निगृहीतः ।
'गकारदकारधकारा अक्षराऽर्धनिगृहीता अर्धपाणिप्रहृताश्च । 'ककारखकार-
टकारडकारा पार्श्वपाणिप्रहृता निगृहीताश्च । तकारयकारहकारा^{१०}अर्धार्ध-
पाणिप्रहृता अर्धनिगृहीताश्च ।^{११}मकारउकारणकाररेफलकारहकारा द्विहस्त-
प्रहृता मुक्ता ।^१प्रदेशिनीप्रहतो मुक्तः^१ह्रकारः । पार्श्वपाणिद्विहस्तप्रहृता
मुक्ता अपि^{१२}घ्रा घ्र ह्रकाराः । तत्र च ह्रकारा अर्धपाणिप्रहृता निगृहीताश्च ।
पार्श्वपाणिप्रहतो निगृहीतश्च ×कारः । एवमेतेष्वक्षरेषु प्रयोगदशेन कार्या
प्रहाराः ।

^१KC अङ्गुलिचलनात् धकारः

^३C from here upto ^३सयोग omitted by K

^३C सयोगः ^४C पञ्चपाणिप्रहृताना K समपाण्यर्धपाण्यर्धार्धपाणिपार्श्वपाणिप्रदेशिनीचेति

N om पार्श्वपाणि ^६K पञ्चपाणि प्रहृता ^७C ^७दकारधकारा N ^७दकार डकारा

^८K ककार खकार टकार डकारा C ककार खकारणकार डकारा ^९K तकारयकाराधार्ध^{१०}

^{११}C ^{११}प्रहृतय and om अर्धनिगृहीताश्च ^{१२}MN मकारडकारा मुक्ताय निक्षेपप्रहृता

C × कार दकारणकारमुक्ताश्च ^{१३}ON प्रदेशिन्या ह्रत्थालिङ्ग (ह्रं N) ^{१४}C अत्रिभङ्गाङ्गीतपुष्पाय

उत्स इत्यर्थं पाणि प्रहृता निगृहीताश्च ^{१५}C om upto, ^{१५}यकार

‘पोडशैव तु दृष्टाणि ‘वाद्यज्ञान्यक्षराणि तु ।

अनेनैव ‘तु योगेन योज्य ‘वाष्करणं बुधे ॥ ४३ ॥

चतुर्मांगमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्याम ।

‘अङ्गितालिसमागौ तु वितस्तो गोमुखस्तथा ।

मार्गाश्चत्वार एवैते ‘प्रहारकरणाध्या ॥ ४४ ॥

‘तत्रालिङ्ग्यमृदङ्गप्रहारयुक्तोऽङ्गितो मार्गः । ‘वामोर्ध्वकप्रहारयुक्तस्त्वाल्लिप्त-
मार्गः । ‘ऊर्ध्वाङ्गिकदक्षिणमुक्तो क्षिप्तहस्तप्रहतो ‘वितस्तो मार्गः । ‘आलिङ्ग्यकरण-
यहुलः सर्वपुष्करप्रहतो ‘गोमुखमार्ग इति ।

‘तत्राङ्गितप्रहारजो यथा—^{१०}‘घट्ट’कथित घट्ट’घँटा घट्ट’ गथिम गथि घण्टां
गथित्ये इत्यङ्गितो मार्गः ।

^{११}‘इदानीमालिप्तमार्गः—^{१२}‘दप्रो मा माट्रो म ल दु पें (घं) घे गु डु (गु)रण्डु’
पें प्रें (घ) द्र घे ट्रो मां आलिप्तमार्गवाद्यं विज्ञेय वाद्यकैरेवम् ।

^{१३}‘इदानीं वितस्तमार्गः—^{१४}‘तकितान् तकिनान् सेनतां किंनाना घिसकेता इडु
डुडु केनां [इति] वितस्ते स्यात् ।

[इदानीं गोमुखमार्गः] ^{१५}‘गुदृद्दृद्दमधिकटा धंघेन छिदुखु खुणोगगटतिपमटम्
इति गोमुखमार्गः । ^{१६}‘अङ्गुलिप्रचलनात् वर्तितो हकारो मुक्तश्च स यप
स्वस्तिकेनोर्ध्वा’[कि]कयोरर्धनिगृहीतः । तयोरेव समहस्तदर्शनात् ।

[अङ्गुलि]-प्रचालनात् हकारो मुक्त इति धित्य तित्य डित्य किता खदेह^{१७}
खदेह^{१८} ^{१९}‘गुयु डु लेष्ट भक्ति तित्यन वित्तान् हुयघे विधातव्या । ^{२०}‘पधं वितस्ते

43 (C 43, K XXXIV 42) ^१K बोडशैवाणि ^२K वाद्यज्ञान्यक्षराणि ^३K विधानेन
^४C वा कारण K ज्वर 44 (C 44, K XXXIV, 43) ^१K अदितालिप्तमार्गो पुवितसा
गोमुखी तथा ^२K प्रहारकारणाध्या ^३K एषा क्षिप्त-मृदङ्ग^० C ^४मृदङ्गाधारयुक्तसङ्गितो
^५MN वामोर्ध्वप्रहारयुक्त^० C x प्रहारयुक्त^० ^६MN ऊर्ध्वाङ्ग दक्षिणे C ऊर्ध्वाङ्गि^०
^७C वितस्त K वितस्ता ^८C आङ्गिकप्रहार K आङ्गिकप्रहार^० ^९K गीमुखी^०
^{१०}K अदितामहार आतम् ^{११}C मङ्ग कथितघट्टघटा च गथिगु गथिमग्य सन्धित्य M मङ्ग कथित
घट्ट घटा च गथिगुगथिमघट्टा सन्धित्य K कटमटदिघेतटघोषेरा मराघेघेटादिमटाधि इत्यदितामारे-
^{१२}K om upto मार्गः C om मार्गः ^{१३}K घट्टघट्टख दैनुघट्टेनु दैनुघधे धीषणु घषदी
देषधे इत्यालिप्तमार्गः ^{१४}K om upto मार्गः ^{१५}C तव नितान्किततात्तुङ्गान्कितान्धि
मकेता इडुडुकेनां तत्तं K अदितामकिता तकिधे तकिने यदङ्गे तादुदा देधेदेदा इति वितस्तमार्गः-
^{१६}C om upto गीमुखमार्गः ^{१७}K om upto हुयघे विधातव्या ^{१८}C गुडुगुलीङ्गिति-
दिमानुषुमधो धेधो विधातव्या ^{१९}K कुर्यादितममार्गः दपमहविचित्रान् प्रहारास्तु चट्टमार्गेण विना देवा-

मार्गे गणे लमरवर्जितप्रहारा स्युः । ऊर्ध्वमार्गेण विशेषा 'कार्यास्तु गोमुख्या खटमत्थिमदृघण्टाघुरखेट्ट' खत मा (बुद्ध) ण किति किञ्चि किटि मां खु खु णु डे धे धो धो विधातव्या । 'इदानीं गोमुखीवाच'—'ठ ड ण घेण्ट णखन्दु लघु खेट् घट मट्ट टां णु थ [खु खु] णा त्थि घट धिटि मां कम्कु टां णु घेट् किटि माड् घे घे को मो म गोमुख्या [स्यात्] ।

ये त्वाल्लिप्तसमुत्था 'सर्वे मार्गेस्तु ते विधानव्या' ।

'ग्रहणाक्षरसंघातैस्तु मृदङ्गानां ग्रहो भवति ॥ ४५ ॥

एतेषां तु प्रवक्ष्यामि दर्शनानि यथारुमम् ।

'चतुर्णामपि मार्गाणामक्षरग्रहण यथा ॥ ४६ ॥

'घृड् घृड् घट घेड् मरिय मरिय मटा मडत्थि ठिड् मन घेड् कड् कधि कडाड् त्यहिते । घाप्र गेटा तकि ना घृ घृड् ओ किटि वेण्टाड् गान् धि किटि केत्था थ कुना किता किरि दाम् इति सयोगोऽपि [धि]तस्ते तु ओ माड् गुड् घेड् घे घण्टा घे घ ट्ट मा [इति] 'आलिप्ते सयोग कार्योंऽय वादने 'तज्ज्ञे ।

'ये घेरात्थि कटा गुट्टा घेड् घेटा घण्टान् धि मधि त्थिय के स टे घे ग घेणे णो णम् इति

'गोमुख्या उक्तो यो मार्ग एतेषा पुष्कराणां [च] ।

'त्रिविध प्रचारस्तत्र समो विषम समविषम इति ॥ ४७ ॥

वामोर्ध्व[क]योर्वामसव्ययोरद्वितमार्गेऽपि ।

'कार्यं समप्रचारत्वालिप्ते वाचकरणे तु ॥ ४८ ॥

¹⁰K कार्यों गोमुख्या ट्रोना ट्रोना गुदुधे गुदुधे दुमायोते । आलिप्तमार्गे वाच विज्ञेय वादवैवाज्ज्ञे ।

²⁰K om upto वाच ²¹K घषघटणघो गुदुधेदघटमटा कटा किटिमा करणल दुमाकेके दिट्टु टे हेट्ठा गोमुख्या 45 (C 45 K XXXIV 44) ¹C सर्वे मार्गेस्तु K. सर्व मार्गेस्तु विधानव्या.

³O यक्षणाक्षरसंघाते आदमदङ्गाधु K यक्षणीवणसंघातैश्च मृदङ्गाणां 46 (C 46, K. XXXIV 45) ¹O चतुर्णामपि ⁴K वस्तुधेट्टा मटाथ येत्थिमय कटात्थिमधिमोत्थाथि ह्याथि कट्.

किटौपिधेजिता वाध चट्टा वकिता चट्टा दधिट्टिटाधेट्टा मयिकिटिकिता टाकुती तकिकिदी मतिसयोगादिसत्तेन

वामागु दधेधेदी धधिदाधद्रमाम ³K आलिप्तक सयोग ⁴K सव्यक् for तज्ज्ञे ⁵K घट्टामघ

गुदुधेट्टाधेट्टाखोवाटा चोट्टखमटिघ ल व घडुणीचोवा किवाराकुती तकिटा किकिदीम तिसयोगाद वितस्तेन

वामागुदुधेधेदी घधे दा घट्टामा चाने 47 48 (C 47-48, K prose just before XXXIV 46) ¹K गोमुख्या । एतेषा पुष्कराणां त्रिविध प्रचार—समप्रचारो विषमप्रचारः समविषम-

प्रचारमिति । तत्र वामोर्ध्वकयोर्वामे सव्येनैव ऊर्ध्व [कि] तु दधिषण्क × × × । ²C त्रिविधसत्र प्रचारः

M om तत्र ³C ०रद्वितामार्गे ⁴K × × दधस प्रद्वितावलिप्ते वाचकरणे तु (XXXIV 54)

'वामोर्ध्व[क]ापसव्याना ^१प्रहते ^२वामकरः कर्तव्यः ।
 'सव्योर्ध्वगमनाना सव्यो विषमप्रचारे तु ॥ ४९ ॥
 'एवं स्वस्तिकयोगाद् द्वाभ्यामपि यद् भवेत् तु हस्ताभ्याम् ।
 'मा[र्गे] वितस्तिसङ्गे प्रहते विषमप्रचार स' ॥ ५० ॥
 स्वच्छन्दतस्तु ^१करयो ^२प्रहत शेषेषु मार्गकरणेषु ।
 अङ्कितगोमुलयोगात् समविषमो हस्तसंचार ॥ ५१ ॥
 शृङ्गारहासयोगे वाद्यं योज्यं तथाङ्किते मार्गे ।
 घोरानुतरौद्राणां वितस्तमार्गेण 'वाद्यं' स्यात् ॥ ५२ ॥
 करुणरसे 'त्विह वाद्यं योज्यं चालितकरणमार्गेण ।
 भीमत्सभयानकयोस्तपेयं नित्यं' हि गोमुख्या ॥ ५३ ॥
 रसभाषसत्त्वयोगे दृष्ट्वाभिनयं गतिप्रचारञ्च ।
 वाद्यं ['च]ते कार्यं तथा तथा स्थानभयोगात् ॥ ५४ ॥
 'एवं प्रहतविधानं कार्यं 'मार्गाश्रिते' रसे सम्यक् ।
 यक्ष्याम्यतश्च भूयो 'दद्वै'रपणवाधिन वाद्यम् ॥ ५५ ॥
 धृतिवादितमनुवाद्यं समवादितमुच्यते तथा वाद्यम् ।
 'तत्तातिवादितं स्यात् ^१पुष्कराणामप्रतो यत्न ॥ ५६ ॥
 'यत्त्वनुगतेनैर्दद्वै'रनुवाधितमुच्यते 'तद्वाद्यम्' ।
 समवादितं मृदङ्गैर्ज्ञेयं साम्येन यद्वाद्यम् ॥ ५७ ॥
^२कलगा पण[ध]रघाडो प्रहणाद् ग्रहलां ध्राडुलाम् ।
 एते घणां ^२नित्यं [च] पणववाधे प्रयोक्तव्या ॥ ५८ ॥

- 49 (C 49, K XXXIV 55) ^१K बाहोर्ध्वकमध्याना ^२K प्रहते   प्रहते
^३O वामश्च कर्तव्य K वाम करण कर्तव्य ^४K वामोर्ध्वकसयोगात् प्रहते हस्तप्रचार तु
 50 (C 50) ^१K om 50 ^२C मामे वितस्ति° 51 (C 51 K, XXXIV, 56) ^१K कराणां ^२C जेय प्रहतेषु 52 (C 52, K XXXIV 57) ^१K मार्गे तु.
 53 (C 53, K XXXIV 58 59) ^१O च कार्यं वाद्य ^२K चालितमार्गेण ^३O हि गोमुखी मुख्याम् 54 (C 54, K XXXIV 60) ^१K उभे O नित्य ^२O यथाहमं
 55 (C 55, K XXXIV 61) ^१K एव प्रतिविधानं   प्रहतविधानं ^२K मार्गाधित वपे ^३K, र[द्वै]रपणवाद्यम् 56 (C 56, K XXXIV 62) ^१K तत्तातिवादित ^२O मुरगाणां 57 (C 57, K XXXIV 63) ^१K, यत्ननुवत् ^२K तथा वाद्यम् 58 (C 58, K XXXIV 64) ^१O कलगां प पणव मुरगा कतेवद्वैचान् कडुलाम् घ्राडुलां   यक्ष्याम्य पक्ष्मा दीर्घा नचला ककिम् x ति करिह ^२K पणवातोपविधाने विधायक्या ^३K, वाया नाधोक्तुलं दद्वै चकिरि चिकिरि मृदठं डेचि रुमिचि कियारीचं इति पणववाद्यम्

किरि घिण्टा थो थो णो घो व्र(?)हुला किरि घिण्टां णो णो ण ण्टां चो
किरि कण्डा मटा मट थि ते (?) टे टे दोण्णाम् पणववाद्यम् ।

तस्य 'ग्रहते कार्य' 'कनिष्ठिकानामिकाप्रकेणैव ।

'नानाकरणविभागं' 'पणवे' 'शिथिलायते तज्जे' ॥ ५९ ॥

'वाद्या कनिष्ठिकाभ्या' ॥ 'करणरागवर्णा' ।

शेषास्तु 'वादनविधौ' स्मृता 'प्रहाराश्चैवाद्यानाम्' ॥ ६० ॥

कोणाऽनामिकवाद्यं म'याहुल्याद् वादने कार्यम् ।

कोणाऽनामिकवाद्यं शुद्धं प्रहृत 'भवेदेतत्' ॥ ६१ ॥

भ्रान्तकरणयोगात् 'त्रिकुलहमित्येत्' भ्रान्तवादनाप्रकृतम् ।

'रिमतकरणोऽनुयन्वास्तन्नाभ्यस्तो' व्रकारस्तु ॥ ६२ ॥

'मिश्रकरणानुयन्वे' 'ट्रेकारस्तूर्ध्वहस्तमयोगात्' ।

'स तु धादफेन' वाद्यो धुर्येण 'विशेषतः' कार्य ॥ ६३ ॥

'स्वरं(?)' चित्रकरणस्य कार्य(र्यं) तथा 'कनिष्ठिकाप्रेण' ।

'तत्रैव' कार्या 'दोष्णिमथाणिणि' कृताप्रहारा वै ॥ ६४ ॥

'कृत्वा' शिथिलं कक्ष कार्या तु 'कनिष्ठिकाप्रेण' ।

तेनैव 'चरेद्धत्त्वो' द्वाण × × इत्यश्वितेनेव ॥ ६५ ॥

'अङ्कितशिथिले' पणवे 'कठणतणिणकृता' प्रहारास्तु ।

'भ्रान्तकरणा' न तथास्त्वञ्चितकक्षे 'प्रशिथिले' च ॥ ६६ ॥

'अश्वितकक्षे' पणवे 'खखण' × × कृता प्रहारास्तु ।

'तथेऽन्ततः' प्रहारा पणवे कार्या 'सदा' प्रशिथिलकक्षा ॥ ६७ ॥

॥ (C. 59, K XXXIV 65) ¹K ग्रहते ²K ⁰कापकोणे ³K ⁰विभागे
C ⁰विभाग ⁴K पणवे ⁵K शिथिला च तानर्त्त 60 (C ६०, K XXXIV 66) ¹KO
वादननिष्ठिकाभ्या ²C वादनहता ³C प्रकारस्य वाद्यानाम् K प्रहारा विविधवाद्या
61 (C 61, K XXXIV. 67a) ¹M ⁰देकम् 62 (C 62 K XXXIV 67b-68a)
¹K. 'त्रिकुलमित्ये' C 'कुलहारीते' ²C ⁰करणीऽनुयन्वास्तन्नाभ्यस्तो K उरति करणा
विद तन्नाभ्यस्तव कारणा 63 (C 63, K XXXIV 68b 69a) ¹K दीर्घकरणविद्वैकारे
× × ²C चनुवादके ³K नावैर्ध्रुवेच × × ⁴C विषमत 64 (C 64ab,
K XXXIV 69b-70a) ¹K सचित्तकक्षी र्येण नौ कृत्वा धुर्यपरिवादकाभ्यादि ²C तत्रैकार्या
दीष्णिमथा प्रहारे K रणचक्रिकिञ्चिकिञ्चिञ्चि इति प्रहारा विधातव्या 65 (K XXXIV
70b 71a) ¹C om 76 66 (C 64b, K XXXIV 71b-72a) ¹C om 66a
²C भ्रान्तकरणे तदाशित सकणा पश्चिम वा 67 (C 65 K XXXIV 72b-73a)
¹C. 'अश्वितकक्षी' पणवे ये ककार एकप्रकारम् ²K विषे इति प्रहारा [घ] चवे ॥ × × सदा शिथिल कक्षः

'कखटे कृताः प्रहाराः सोच्छ्वासे पणवे विधातव्या' ।
 'शेषम्रान्तकरणसंयोगात् सयोगकृता संविधातव्याः ॥ ६८ ॥
 'टकारानुस्वणन पणवे कक्षाञ्चिते तु सम्भवति ।
 तेन च णकारयुक्तो ह इति पणवे प्रहारो [भवेत्] ॥ ६९ ॥
 तिर्यग् गृहीतवादनमुखवर्तित इष्यते प्रहारोऽयम् ।
 कहुलां ककुला क्रमासति क्रकुला इत्थं प्रहार स्यात् ॥ ७० ॥
 'एवं पणवे वाद्य विधिवत् संक्षेपतो मयामिहितम् ।
 व्याख्याम्यत.परमहं ददु'रवान्याक्षराण्येधम् ॥ ७१ ॥

× × रक्तिविकलौ ह्येचक्रो गौणो हृदिहासयुक्ता ।
 इति ददु'रे प्रहाराः कार्या मुक्ता धणण[वा]ञ्च ॥ ७२ ॥
 कुर्यात्तत्रेणक्षार प्रध × × इति च दक्षिणकरेण ।
 वामेन[च] गोमथास्तु स्पृष्टः करारोऽमेण ॥ ७३ ॥
 मुक्तोल्लाघिति × × निपीडितेन वै फरद्वयेनापि ।
 विमुक्तग्रहणस्यान्ते स्थने निपीडिते चैव ॥ ७४ ॥
 स्यात् पीडिते च यित्येन नित्यमथापि वा ।
 मुक्ता विशेषा भवन्ति मुक्ता प्रस्त इति चैव निगृहीते ॥ ७५ ॥
 शीघ्रकरणानुविद्धस्थितिरेव हि वे स्वरस्पलित स्यात् ।
 इति ददु'दप्रहाराः समासतस्तत्र विज्ञेया ॥ ७६ ॥
 'एवं त्वर्सकरकृता प्रहारविशुद्धिरिह कीर्तिता तज्ज्ञैः ।
 ददु'रपणयमृदङ्गमिधितगाद्यं प्रवक्ष्यामि ॥ ७७ ॥

68 (C 66a, K XXXIV 73b-74a) ¹K खलु चटाकृता प्रहाराः स्वच्छावासे, एवमे
 विधातव्या ²K शेषम्रान्तकयीमा सयुक्ता संविधातव्या C om, 68b M as read
 69 (C 66b 67a, K XXXIV 74b 75a) ¹C शोकारोऽनुस्वारजे एवमे K टकारानुस्वर्ण
 वाद्य कथा⁰ ²K तेन चकारो युक्तो ह C. चकारोयुक्तो ह 70 (C 67b 68a, K
 XXXIV 75b 76a) ¹C ⁰वादनमुखवर्तितदि⁰ K ⁰वानमुखवर्तित ²K प्रस्त प्रस्त
 क्रमधोतेन इत्यने तकारस्त 71 (K XXXIV 76b 77a) ¹C om, 71 72 (K
 XXXIV 77b 78a) ¹C om 72 73 (K XXXIV 78b 79a) ¹C om, 73
 74 (K XXXIV 79b 80a) ¹C om 74 75 (K XXXIV 80b 81a) ¹C om,
 75 76 (K XXXIV 81b 82a) ¹C om 76 77 (C 68b 69a; K
 XXXIV 82b 83a) ¹C एवमे सकरकृता

तत्र 'व्यक्तीभाव चाद्ये गच्छन्ति मिश्रिता. केचित् ।
 केचिद् युगपत्करणा. केचित् पर्यायकरणास्तु ॥ ७८ ॥
 एकैकसंप्रयुक्ता वर्णा ण गरास्तथैव 'सप्रयोक्तव्याः ।
 'धेका कथ्य त्रैसो कहलुल तकिता मृदङ्गेषु ॥ ७९ ॥
 'अथ ददुंरे दड् स्येड् द्रेड् कहलुला मट हि पणवे च ।
 'थमट्तिथिडां कहलुला मट्तिथि देड् नेड् विमिश्रितस्तु ॥ ८० ॥
 एभ्यो येऽन्ये शेषान्ते मिश्रा एव नित्यशः कार्याः ।
 पूर्वेष्वपि च मिश्रत्वं व्रजन्ति सर्वे यथायोगम् ॥ ८१ ॥
 'अथ युगपत्करण कहलुला ण्णणा खु खु ण्णे खे ।
 द्रोमो दोण ये यो थो विड् एवं योज्य पणवे वाद्यम् ॥ ८२ ॥
 'धुर्यकृतं च क्रमशः करण परिवादकेन कर्तव्यम् ।
 'ट ट ट ट्रे घोणण किरिणि x x किण्णा कृत चेति ॥ ८३ ॥
 'पणवस्य चानुबन्धे कार्यं ण्णु खु तु णेति वाद्यं तु ।
 भूयःकृतप्रतिकृतभेदो मार्दङ्गिकददुंरिकाभ्यां तु ॥ ८४ ॥
 यद् यत् 'कुर्यान् मुरजे प्रहारजान गतिप्रचारेषु ।
 'अनुगतमक्षरवृत्तं तदेव वाद्यन्तु पणवेऽपि ॥ ८५ ॥
 नहि चित्रं कर्तव्य गतिप्रचारेषु 'वादनं तज्जै ।
 'समधिपम तत्र हि यन्न लब्धं पादसञ्चारे ॥ ८६ ॥

78 (C 69b 70a K XXXIV 83b 84a) ¹C विभाग केचित् वादी गच्छन्ति M om
 वादी, and reads मिश्रित, "करण and "करण तु 79 (C 70b-71a, K. XXXIV
 84b 85a) ¹K. सयुक्ता ²K यन्नाग दो खा त्रिजुल तत्कृता 80 (C 71b 72a,
 K XXXIV 85b-86a) ¹K णव ददुंरे पिपिधित्ते निपणवयोस्तु सयुक्ता ²K णव
 धीरो दे दे विधि विमिश्रात्. 81 (C 72b 73a K XXXIV 86b 87a) 82 (C
 73b 74a, K XXXIV 87b 88a) ¹K युगपत्करणाणिपुत्र गायो खुरवुणवुणहेल्ल x x
²K गडल हल्ला दो दो एव योग्याल्ल पणवे हि 83 (C 74b 75a K XXXIV 88b 89a)
¹K. धुर्यकृताय क्रमशः करणे परिवादकेन कर्तव्या ²K धो धो दे दे धावन्नितिकिचि हतास्तु पणवानाम्
 84 (C 75b-76a, K XXXIV 89b 90a) ¹K अनुबन्धे कार्यं तु कुतुकुणकेति वाद्य ॥
²C भूयः कृतप्रतिकृतमार्दङ्गिक⁰ K भूयः प्रतिकृतभेदो मार्दङ्गिक ददुंरिथा च । 85 (C
 76b-77a, K XXXIV 90b-91a) ¹C कुर्यान्नामूरवप्रहार⁰ ²K अनुगतोऽक्षर⁰
 86 (C 77b 78a, K XXXIV 91b 92a) ¹C वाद्यतत्सर्ज M वाददमन त

‘उपरिकरण यथेष्ट’ कर्तव्य ‘पणधमृदङ्गे’ च ।

‘तत्र प्रहारकरणैर्मृदङ्गघात’ विधातव्यम् ॥ ८७ ॥

प्रायेण सर्वातोद्योधादौ पणवग्रहः प्रयोक्तव्यः ।

धक्षाम्यन. परमहृदसस्तेन्ततेतितापत्सदेवेदे ॥ ८८ ॥

रेभि[त]नृत्तामयि इति ददुरे प्रहारः ॥

तथोमुक्ते निपण्णे च कार्यस्तत्र णण्णारे ॥ ८९ ॥

भ्रोधीकिपीति वक्षिणरुरेण घामे तु गुडयि ह्रं ।

तत्पवृष्टौ करामेण मुक्ते तमिति चैवं निगृह्या ॥ ९० ॥

शीघ्रं करणानुबन्धस्थितिरेव हि तत्र स्यात् ।

‘इति ददुरे प्रहारे धक्षाम्युर्ध्वकरणजातम् ॥ ९१ ॥

रूपं कृतप्रतिरुत प्रतिभेदो रूपशेषमोघश्च ।

पट्टी यै प्रतिशुष्केत्येवं श्लेष करणजातम् ॥ ९२ ॥

तत्र रूपं नाम द्विहस्तकरणविभक्तं यथा—‘घं खु खु ण खु घं क्रमं’ इतिमं त्येत्तरं घटां घटिथ मेथि घेण्टा कट गुडरण किटि घं घे कणटं घे कखमिति रूपम् ।

‘कृतप्रतिरुतं नाम यत्रैकं करणं त्रिपुष्करमुद्भावयति यथा—‘थं घु खु ण घुघं क्रमं’ इतिमं वगी’ रघटा घटिथ नं त्सा इ दु घे कुडुलाणं दो धो ण इति कृतप्रति-रुताख्यम् ।

प्रतिभेदो नाम युगपत्कृते करणे मृदङ्गाणां यदुपरि^१करणेन गच्छति यथा—‘धो धो णा खो ला ल णा णा तिथ दधि घण्डा एभि करणविशेष-प्रतिभेदो नाम विज्ञेय ।

रूपशेषं नाम ‘करणानामविशेषो यथा—^{१०}‘खु नृ णो ण्णा मटघें घेण्डामटघोटो मयि धाल्याम् घोमितियाद्य’ रूपशेषः ।

87 (C, 78b 79a, K XXXIV 92b 93a) ^१K उपरिकरणे, ^२K पचसी मरुतिषु
^३C तद्वत् प्रकार करण मृदङ्गघातौ 88 (C 79b 80a) ^३K om 88 89 (C 80b 81a)

^१K om 89 90 (C 81b 82a) ^१K om 90 91 (C 82b 83a), K XXXIV 91)

^१K वक्ष्याम्यन परमहृदसस्य करणजातम् 92 (C 83bc, K XXXIV 95 98) ^१C कपटत प्रति^० ^२C प्रतिरुतिपुष्केभ्यो ^३C विद्वानकरणकरणं K करणविभक्त, ^४K, ३४

घेघं घेघ किटिमाथा विघतमति वगु गुड किटि किट दो घे ख इति रूपम् ^४C प्रतिरुतं नाम

^५K इ खगुणं कडुम यदुगं यथार्थं क्लमिलम् । घे दो घे घमिममिन्दे खी खी किं लीटो मति टोयं काम् ।

गुडये क्लिष्टेदया लुहदो भीमो य खे वाचम् ^६K ये न for करण ^७K धा वा वा वा कडुमं

वा वा क्रमटि दो । एभि करणविशेषं (K 96) ^८C विरामकृतं ^९K, घुखुयं य य य य य

प्रतिशुष्क नामानुस्वरो 'मार्दङ्गिकपाणचिरुदादु'रिकाणां यथा—¹²घटमटत्थि
दुणथेर्जकिटिकेघेड् घोड् घोण्डाघोण खो खो ख कुटकिट धकत्थि णणत्थि
प्रतिशुष्काख्यं सदा करणम् ।

¹¹ओघो नाम चतुष्काख्ये सर्वभाण्डविरामे द्रुतताललययोगेन घोषधोघो
यथा—¹'धकिटि मथिहि किटि घेड् घण्डाण घोण्डा घोण घोण घट घट घटु
घेड् नं घे घिरिणि णगेहथो थो तथौ ने च ।

करणाणां समायोग 'पङ्चविध परिकीर्तित ।

²अनेनैव विधानेन योज्यं वा करणं बुधै ॥ ९३ ॥

त्रियतिनाम—समा स्रोतोगता गोपुच्छा चेति । यतिर्लयपाणीनां त्रिविध-
सयोग । स च त्रिप्रकारो भवति । यथा राट् चिद्ध शम्यागतमिति ।

'त्रिलयं नाम—द्रुतो मध्यो घिलम्यितश्चेति ।

त्रिपाणिक नाम—समपाणिर्ध्रुवपाणिरुपरिपाणिश्चेति 'ध्रुव' त्रिप्रकार सयोग-
करणेषु ।

'समा यतिर्द्रुतश्चापि लयो यत्र भवेद् ॥

तथैवोपरिपाणिश्च राट्स्यैव विधिर्भवेत् ॥ ९४ ॥

'तथा वाद्यप्रधानश्चोपरिपाणि समा यति ।

द्रुतश्चापि लयो यत्र राट् वाद्यं तु तद्भवेत् ॥ ९५ ॥

स्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तथैव च ।

समपाणिस्तथा चैव चिद्धं वाद्यं तु तद्भवेत् ॥ ९६ ॥

'धार्तिको वृत्तिमार्गः स्यादक्षिणो गं तद्यथो ।

पानेयूत्तममध्येषु विद्धं वाद्यमुदाहृतम् ॥ ९७ ॥

मटाधैव मथिटा धेटा धिर्दा । घे घेटमटिणखी इति ¹¹K मादङ्गिकददरवादिनाम्ना ¹²K

घटमथि कुणकिटि किटिखी खीपोषा खीण खीण खोषा कुटकुट कुणकुटि घुटखे प्रतिपङ्काख्यं सदा करणम्

(K 97) ¹³K ओपो नाम सर्वभाण्डविधेर्द्रुत पाणिणयो च घोषवरी च ¹⁴K धिकिटि

मथकि धेधे खयपेटो खीण खीण खीणी खी । घटमुघघटमुद्धणणि * एते तथेधि च । (98)

93 (C 84, K XXXIV 99) ¹C करणेषु विधीयते ²K अनेन नामयोगेन ⁴C

om upto ³चेति ⁵K om 94 (K XXXIV 100) ¹C om 94 95 (C

89) ¹K om 95 96 (C 87, K XXXIV 101) 97 (C 88) ¹K om 97

अर्भपाणिस्तु यत्र स्यात्तथा चैव स्थितो लयः ।
 'गोपुच्छा च यतिर्वाद्यं तद् वै शय्यागतं भवेत् ॥ ९८ ॥
 'यथा च गोतिप्राधान्य मार्गश्चैव[हि] दक्षिण' ।
 'अत्युक्तमेवातोद्योऽपु वाद्यं शय्यागतं भवेत् ॥ ९९ ॥
 'स्थिताल्लयात् प्रभृत्येषा प्रमाण संप्रवर्तते ।
 कार्यहानि' कलाना च शेषेष्वन्येषु पाणिषु ॥ १०० ॥
 'यतय पाणयश्चैव लया वाद्यसमाश्रया ।
 'यथाकाम हि कतव्या नाट्ययुक्तिमयेक्ष्य तु ॥ १०१ ॥

'त्रिमार्जनं नाम —

मायूरी शर्धमायूरी तथा कर्मारवी पुनः ।
 तिलस्तु मार्जना ज्ञेया पुष्करेषु स्वराश्रयाः ॥ १०२ ॥
 गान्धारो घामके कार्यः पङ्क्तौ दक्षिणपुष्करे ।
 ऊर्ध्वके 'मध्यमश्चैव मायूर्या' तु स्वरा मताः ॥ १०३ ॥
 घामके पुष्करे पङ्क्तौ ऋषभो दक्षिणे तथा ।
 'धैवतश्चोर्ध्वके कार्यमर्मायूर्युं दाहता ॥ १०४ ॥
 ऋषभ पुष्करे घामे पङ्क्तौ दक्षिणपुष्करे ।
 'पञ्चमश्चोर्ध्वके कार्यं 'कर्मारव्याः स्वरास्त्यमी ॥ १०५ ॥
 एतेषामनुवादी तु 'जानिरागस्वरान्वितः ।
 'आलिङ्ग्ये मार्जनं प्राप्य निपादस्तु पिधीयते ॥ १०६ ॥
 मायूरी मध्यमे ग्रामे पङ्क्तौ त्वर्धा तथैव च ।
 कर्मारवी तु गान्धारे साधारणसमाश्रया ॥ १०७ ॥
 स्वरा स्थानस्थिता ये तु श्रुतिसाधारणाश्रयाः ।
 'त एव मार्जनरूपा शेषा सञ्चारिण स्मृताः ॥ १०८ ॥

- 98 (C 85, K XXXIV 103) ¹K गोपुच्छ चैव 99 (C 86) ¹K om 99
²M 'मे × पाणिषु 100 (C 90, K XXXIV 103) 101 (C 91 K XXXIV
 104) ¹C यथाकाम ²C तिलो मार्जना नाम 102 (C 92, K XXXIV 105)
 103 (C 93, K XXXIV 106 46b 47a) ¹K पञ्चमश्चैव 104 (C 94, K
 XXXIV 107, 47b 48a) ¹K ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैवमर्थ 105 (C 95, K XXX 109
 48b 49a) ¹C 'योर्ध्वमे ²C कर्मारव्य स्वराश्रया 106 (C 96, K XXX 109,
 49b 50a) ¹K आलीनां व भव ज्ञत ²K जानिरागमार्जनगीता ('मार्जो) 107 (C 97,
 K XXXIV 110, 50b 51a) 108 (C 98, K XXXIV, 111, 51b 52a)
¹K एव सर्मार्जनरूपा C त एव मार्जन ²K मता

'वामकोर्ध्वकाभ्या वै आहार्या कार्या लेपना स्वराः ।
 'शैथिल्यादायतत्वाच्च तथा त्वाल्लिङ्गकाङ्क्षिके ॥ १०९ ॥
 'शैथिल्यादायतत्वाच्च चर्मस्फोटनयापि च ।
 'एव स्वरोद्भव- कार्यो 'मार्जनासु प्रयोक्तृभि ॥ ११० ॥
 मार्जना '[मृत्-]रुता कार्या वामकोर्ध्वकयोस्तथा' ।
 लक्षण मृत्तिरूपायास्तु गदतो मे निबोधत ॥ १११ ॥
 नि शर्करा नि सिकता निस्तृणा निस्तुपा तथा ।
 न विच्छिन्ता न विशदा न 'क्षारा कटुका न च ॥ ११२ ॥
 नाघदाता 'न कृष्णा च नाम्हा नैव च तिलिका ।
 मृत्तिका-लेपने शस्ता तथा कार्या तु मार्जना ॥ ११३ ॥
 नदीकूलप्रदेशस्था श्यामा या 'मृत्तिका भवेत् ।
 'तोयापसरणदलक्षणा तथा कार्या तु मार्जना ॥ ११४ ॥
 'यहुव्याप्यघदाता तु कृष्णा गुर्वी न च स्थिरा ।
 'स्तुपा न स्वनकरी श्यामा यक्ष [च] दृश्यते ॥ ११५ ॥
 तत गोधूमचूर्णं वा 'यघचूर्णं च दापयेत् ।
 'यघगोधूमचूर्णं तु कदाचिदुप[यु]ज्यते ॥ ११६ ॥
 'एकस्तस्य च द्रोण स्यादेकस्वरक[र] भवेत् ।
 एव तु मार्जनायोगात् श्यामा स्वरकरी भवेत् ।
 त्रिसंयोगस्य घद्यामि लक्षण द्विजसत्तमा ॥ ११७ ॥

त्रिसंयोग नाम गुरुसञ्चयो 'लघुसञ्चयो' गुरुलघुसञ्चयश्चेति ।

तत्र गुरुसञ्चयो नाम—'गुरुस्थिनलयौघ[प्र]वृत्तौ यथा—

- 109 (C 99 K XXXIV 112a, 52b) 'K वामके कोर्ध्व के कार्या आहार्या (कार्या) लेपना
 III (निपतय सत्र) क्षरा °K om 109b 110 (C 100 K XXXIV 113 53) 'C
 द्वैदित्वादायतत्वाच्च भधा दीडनमर्दवम । °K हराया सञ्चय के र्दौ °C माजना कर्मदीकृभि
 111 (C 101 , K XXXIV 114) 'KC तु °K सदा for °क्षरा 112 (C 102 ,
 K XXXIV 115) 'C चारकटका तथा 113 (C 103 K XXXIV 116) 'C न वा
 कृष्णा नाम्हा 114 (C 104 K XXXIV 117) 'K सधरा च वा °K तथापसरणाघदा-
 115 (C 105 , K XXXIV 118) 'K यधिरा घदाता, C यहुकार्याव° °K न तुषा-
 °C स्वनकरी 116 (C 106 , K XXXIV 119) 'K तत दद्यात् घन्नेपने °C यवगोपुच्छ
 चूर्णं °C कदाचिदुपयुज्यते °K om 116b 117 (C 107 , K XXXIV, 120 121)
 °C एकस्तस्य च °C गुरुलघुसञ्चयेन given first °C यचय इति °C उरुस्थिति
 वयस्ये

‘धेतो केतां चन्द्रां खेता द्वं द्वं तथैव खेताद्वम् ।
द्वं द्वं द्वाधेता कत्तां खेतामिति गुरुणि स्यु ॥

लघुसंचयो नाम ‘लघुद्रुतलयप्रवृत्तौ यथा—

‘घटमटमटघटमतिघटुघटुघटु गुरुलते लघुसञ्चयः ।
इति संयोगाज्जेय मृदङ्गवाद्य प्रयोगज्ञे ॥

‘गुरुलघुसञ्चयो नाम—लघुकैर्द्रुतलयप्रवृत्तौ यथा—

घट विमथि धे मथिय किता घ गंधमोयिक ताद्वं कटथिं करसि मघवे इति
संचयो गुरुलघु स्यात् ।

‘त्रिगतं नाम—तत्त्वमनुगतमोघश्चेति ।

अक्षरसदृश घाद्यं स्फुटपदघर्णं तथैव ‘वृत्तसमम् ।
सुधिमक्तकरणयुक्तं तस्ये वाद्यं विधानिष्यम् ॥ ११८ ॥
समपाण्यवपाणियुत ‘स्फुटप्रहारकरणानुगतं चैव ।
‘नेयानुगतयाद्यस्य [यद्] भग्नेद् घात तदनुगतम् ॥ ११९ ॥
‘नैककरणाश्रययुतं ह्युपरिपाणिकं द्रुतलय च ।
आयिद्धकरणे घट्टलयोज्यं वाद्यं युधैरोघे ॥ १२० ॥
‘सर्वस्यैव हि वाद्यस्य अष्टौ साम्या भवन्ति हि ।

तद् यथा—

‘अक्षरसममङ्गसमं ताललययतिसमं ग्रहसमं च ।
न्यामोपन्याससम पाणिसम चैव विज्ञेयम् ॥ १२१ ॥
यदुत्तन्तु भग्नेद्वा न गुरुलघ्वक्षराश्रितम् ।
‘तदुत्त तु भग्नेद्वा न तदक्षरसम स्मृतम् ॥ १२२ ॥

¹C om the example   ²K लघुद्रुतलयप्रवृत्तौ   O इत-यवर्णने   ³C घटमट
कटघटमति घटघटदुने लघुसंचयः । इति संयोगाज्जेय मृदङ्गवाद्य प्रयोगज्ञे   ⁴C om the entire
गुरुलघुसंचयः   ⁵O विष्कृति   118 (O 108, K XXXIV 122)   ⁶O मग
119 (O 109a, K XXXIV 123)   ⁷C ‘यत भग्नेद् वाद्यम्   ⁸K श्रियेय वाद्यम्   ⁹K घ
भवेहाताय.   ¹⁰C om 119b   120 (O 109b, K XXXIV 124a 125a)   ¹¹O यदुत्तन्तु
नैककरणाश्रय मुपर्षुपरिपाणि समश्चेति विज्ञेयम्   ¹²C om 120b   121 (K XXXIV
125b, 126)   ¹³C om 121   123 (O 110, K XXXIV 127)   ¹⁴O यद्वा

ध्रुवाणा 'ग्रहमोक्षेण' कालान्तरकलासु च ।
 'यदङ्गत्रिगत घाद्य' तदङ्गसममुच्यते ॥ १२३ ॥
 'यच्छरीरं भवेद् गान कलाकालप्रमाणत ।
 'तत् प्रमाण तु यद्वाय' तद् वै तालसमं भवेत् ॥ १२४ ॥
 स्थिते मध्ये द्रुते वापि लये गान च यद् भवेत् ।
 तथैव यद्भवेद् वाद्य तद्वै लयसमं भवेत् ॥ १२५ ॥
 समा स्त्रोतोगता वापि गोपुच्छा च यतिर्यथा ।
 'यस्तथाहि भवेद् घाद्य' तद्वै यतिनम भवेत् ॥ १२६ ॥
 'ततायनद्धवशानामेकश्रुतिरुनोऽपि च ।
 ग्रहो [ग]नेन सहितस्तद् वै ग्रहसमं भवेत् ॥ १२७ ॥
 'न्यासोपन्यासयोगस्तु स्वरणा हि यथा भवेत् ।
 'वशधीणोद्धव वाद्य न्यासोपन्याससम तु ॥ १२८ ॥
 'समपाण्यधर्पाणिस्व' 'तथैवोपरिपाणिगम् ।
 'गीतानुगतश्च यद्वाद्य' स्मृतं पाणिसम तु तत् ॥ १२९ ॥

अष्टादशजातिकमिति यदुक्त तदनुव्याख्यास्याम । 'तद् यथा शुद्धा एकरूपा
 देशानुरूपा देशादपेतरूपा पर्याया विष्कम्भा पर्यस्ता सरम्भा पाणिंसमस्ता
 पुष्करकरणा ऊर्ध्वगोष्ठिका उच्चितिका एववाद्या मृदङ्गपणवा अघकीर्णा
 अर्धावकीर्णा सल्लवा विधूतम् इति । एतासा 'जातीनां लक्षणनिर्देशनान्यभिज्ञा-
 न्यास्यामः ।

'एकाक्षर द्व्यक्षर वा यद् वाद्य सर्वकार्मिकम् ।

नित्य करणयोगेन सा शुद्धा नामतो यथा ॥ १३० ॥

123 (C 111, K XXXIV 128) ¹C यद्^० ²C कालान्तर^० ³C यदङ्ग त्रिधते
 124 (C 112, K XXXIV 129) ¹C यतप्रमाण -C यतप्रमाद्य ³C यद्वाद्य
 K तद्वाद्य 125 (K XXXIV 130) ¹C om 125 126 (C 113 K XXXIV
 131) ¹C यद्विपलु 127 (K XXXIV 132) ¹C om 127 128 (C 114,
 K XXXIV 133) ¹K ^०क्षीन तु तृतीयाद्या भवेद् यथा ²C वश्वेणोद्धव ³C तथा
 K काशीपन्यासज (तु तन) 129 (C 115 K XXXIV 134) ¹C समपाण्यधर्पाणी
²C ^०पाणिजम् ³K जीतवाद्यानुग ज्ञेय ⁴C om K तदाद्य(यथा) ⁵K शुद्धा
 पुष्करकरणा विषमा विष्कम्भितैकरूपा वा । पाणिं समा पर्याया समविधमलती विकीर्णा च ॥ १२५ ॥ पर्यवसाना
 चितिका सयुक्ता सप्रुता मङ्गरभा । त्रिगतक्रमा विगलिता वचितिकानेकवाद्या च ॥ १२६ ॥ ⁶K om
 जातीनां ¹C लघ्वन्म 130 (C 116 K XXXIV 137) ¹K एकाक्षर हत वाद्य
 यद्भवेत्

'योऽसौर्ल[ख्यं]कामेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।

सा शुद्धा विज्ञेया 'मध्यो[त्तम]स्त्रीणां भवेज्जाति' ॥ १३१ ॥

'गोमु[खो]मद्रितालिनी' धितस्त चाधिता यदा ।

धादयन्ति 'तथैकैकम् एकरूपा हि सा यथा' ॥ १३२ ॥

द्रोड् घोड् दोड् घोड् घेघेड् अद्रितमागांक्षरैः समायुक्ता ।

सा त्वेकरूपा जाति 'नृ'णां गीतविधानतः कार्या' ॥ १३३ ॥

सर्वास्वपि प्रकृतिषु प्रयोज्या सा स्थिता यद् द्रुता वापि ।

देशकालमयम्पां [च] ज्ञात्वा मध्येऽपि विनियोज्या ॥ १३४ ॥

'सर्वातोऽनानि यत्रैकं करणं भाषयन्ति' हि ।

मृदङ्गवाद्यानुगमादेकरूपा तु सा स्मृता ॥ १३५ ॥

'अद्रितमार्गविभक्ता सम्भोगकृते भवति [हि] शृङ्गारे ।

देशानुरूपा जातिः स्थितिलययुक्ता च कर्तव्या ॥ १३६ ॥

यथा— 'मीमत्थित्यथमभूतिथिकिमा एभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।

देशानुरूपा जातिः शृङ्गारे 'चोत्तमे स्त्रीणाम्' ॥ १३७ ॥

'धामोर्ध्वकप्रवृत्तयोधा क्षिप्रापकृष्टलययुक्ता ।

देशादपेतरूपा करुणरसे सा भवेज्जाति ॥ १३८ ॥

यथा— घेद्रड् घेद्राड् घेघेमेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।

देशादपेतरूपा सा कार्या घाद्ययोगेषु ॥ १३९ ॥

'पर्यघमच्छति पूर्वं यस्मिन् वै प्रस्तुतं करणजातम् ।

'तिथिघेऽपि च लययोगे पर्याया नाम सा जातिः' ॥ १४० ॥

यथा— 'घोदाड् घेदेड् गुदुघोड् प्राया धामोर्ध्वकयामहस्तसञ्चार' ।

पर्यायकृता जातिर्घोराद्भुतसौद्रयोगेषु ॥ १४१ ॥

131 (C 117, K XXXIV 136) ¹K चन्द्र इन्द्र खी खी वचादि वा शिदितकदा

²KO मध्यस्त्रीच 132 (C 118) ¹C योममद्रितालिनी M गोमुमद्रितालिनी ²C त्रिलला

M त्रिलला ²C धित ⁴C तथैकैक ³K om 132 133 (C 119) ¹M

यथायोग विधानतः ²K om 133 134 (C 120) ¹K om 134 135 (C 121)

¹K om 135 ²C om हि 136 (C 122) ¹K om 136 137 (C 123)

¹K om 137 ²M चोत्तरे 138 (C 124) ¹K om 138 ²D क्षिप्रा

²C उपदेशादपेते⁰ 139 (C 125) ¹K om 139 140 (C 126, XXXIV 147)

¹C पूर्वा घदिषु विद्वेषु कश्चिज्जम् ²K त्रिलपि मदेन्द्र दाया पर्यघाणा गु मर जतिः ॥

141 (C 127) ¹K om 141

'गुरुयुग्म लघुयुग्म तथैव लघुगुरुणि चैव लघुश्चैव ।
 यथा सिङ् माङ् घटवेन्द्रगुदुघेड् [घेड्] घमत्थिमेत्थम् ॥ १४२ ॥
 'विष्कम्भा [नाम]जाति शृङ्गारे चोत्तमस्त्रीणाम् ।
 एकैकाक्षर[कर-]णयोगाद्वाद्यं सर्वभार्गसंयुतम् ।
 पर्यस्ता[च जाति समहस्ता विचारम्युक्ता ॥ १४३ ॥
 'भ्रातृशे रयविमानपिंविद्याधरभुजङ्गमादीनाम् ।
 '[त्थ]रिते गतिविन्यासे धारायाञ्चैव पर्यस्ता ॥ १४४ ॥
 'स्थितलयगतिविन्यासे शृङ्गारे भवेत् योत्तमप्रकृतौ ।
 'पर्यस्ता जातिर्वै साधमपुरुषेषु कर्तव्या ॥ १४५ ॥

यथा— भेड् ताड् घोह्नाभेमिर्जात्यक्षरै समयुक्ता ।
 अधमस्त्रीणां योज्या संरम्भा नाम वै जातिः ॥ १४६ ॥
 'अर्धपाणिकरणयुक्त एादौ मध्यलयेन यत्तुल्यम् ।
 'संरम्भ तद् विद्याद् अन्ते चापि द्रुत यस्य भवति ॥ १४७ ॥

यथा—मगठ कुयुथकिम् × × × ×
 'ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुखे क्षिप्ता प्रहता वितस्तमार्गे तु ।
 पार्णिसमस्ता जाति' कार्या शृङ्गारहास्यगतौ ॥ १४८ ॥

यथा— तत्थि कट मच्छिकरणैः सपार्णिनिष्पीडै ।
 धौन्द्राड गुघेड् ग्धिताड् पार्णिसमस्ता पुनर्जाति ॥
 'धीरोत्तम'पुरुषाणामन्येषां दानवादीनाम् ॥ १४९ ॥
 'स्वस्तिकहस्तविचारा 'सर्वमृदङ्गप्रहारम्युक्ताः ।
 सा त्रिलयषाद्ययुक्ता दुष्करकरणा भवेज्जाति ॥ १५० ॥

यथा— दुण दुणु दुणा किरु धिमघेड् घोटेड् म्दत्थिदुघकिटिघेड् ।
 एभिर्जात्यक्षरयोगे दुष्करकरणा जाति ॥ १५१ ॥

142 (C 128 129a) ¹K om 142 143 (C 129b-130) ¹K om 143

²C एवैकाक्षरयुगीगयाद्य 144 (C 131) ¹K om 144 ²C ⁰विमानसवि

²C भरिते 145 (C 135) ¹K om 145 ²धीरोत्तम belongs to 137a

146 (C 132) ¹K om 146 147 (C 136, K XXXIV 151b-152b)

¹C पवपाविकरयुक्ता ²K मकारणा 148 (C 133) ¹C ऊर्ध्वाङ्गदक्षिण मुखे 149 (C

134, 137a) ¹Occurs in C 135b ²Occurs in C 137a 150 (C 137b 138a)

¹C सप्तलिक M स्वदक्षिण ⁰ -C सर्वमृदङ्ग ⁰ 151 (C 139b 139a)

दैत्येन्द्रभुजगराक्षसपिशाचगन्धर्वगृह्यकादीनाम् ।

गतिविन्यासे कार्या दुष्करकरणा भवेज्जाति ॥ १५२ ॥

'ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुषोत्क्षिप्तप्रहता चितस्तमार्गा च ।

अङ्गोर्वरुप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रहारा च ॥ १५३ ॥

'प्रायेणोद्धतघाद्या चितस्तमार्गाश्च ॥ दिव्यानाम् ।

अधिधृङ् धृङ् प्राया जातिरियमूर्ध्वगोष्ठिका स्यात् ॥ १५४ ॥

सर्वमार्गं समुद्धृत्य 'यद् वाद्यकरण भवेत् ।

उच्चितिकां विजानीयात् गृह्यट्टल्लिकाह्वानम् ॥ १५५ ॥

यथा— केन्ताफेन्नाङ्गदिताम् एभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।

राज्ञा स्वभावगमने जाति कार्या '[उच्चितिका तु] ॥ १५६ ॥

गोमुल्यक्षरसहिता 'सर्वमृदङ्गप्रहारसयुक्ता ।

कुहकाभिनये योन्या वै[ड]म्यिरुदृष्टलिङ्गेषु ॥ १५७ ॥

'गेष्टाण्टादो ताधिता भेङ् भेङ् यदस्थि धट्टइङ्गे ।

एभिस्त्वक्षरयोगेरेवघाद्या भवेज्जाति ॥ १५८ ॥

धामनयिहलखजस्य 'घाङ्गये(१)वाशन्याहतपादाम् ।

एवंघाद्या जातिरेषा गमने तु कर्तव्या ॥ १५९ ॥

पृथिवी(१) घादित यत्र [स]र्दितोऽन्येषु दृश्य[ते] ।

'मृदङ्गपणया[नाम] सा जाति सार्वमञ्जिका ॥ १६० ॥

यथा— ध्रों ध्रों टें टें एभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।

'मृदङ्गपणया एषा स्त्रीणा जातिरयकीर्णा तु ॥ १६१ ॥

'यगाद्य त्रिगुणैर्घायकरणीर्मृदङ्गानाम् ।

दुर्दुरपणवोपगमाद्घायकीर्णा नाम सा जाति ॥ १६२ ॥

152 (C 139b 140a) 153 (C 140b 141a, h XXXIV 153) ¹C ऊर्ध्वाङ्ग^१

²K विततकमा नाम ²C अदीपयता दक्षिणवामयता च 154 (C 141bc K XXXIV

154a) ¹C प्रायेणामार्गं ²K वितस्तामार्गोददेश ²CM (अधि M) एङ्गघादाजतिरियम्

ऊर्ध्वोष्ठा (डा M) एङ्ग K घटा घटा या (आ)तिविग्नकमा नाम 155 (C 142)

¹O यदाक्ष 156 (C 143) ¹C वितन्त्रिता 157 (C 144) ¹C 'मृदङ्गप्रहार'^१

²O वेतन्त्रिता 158 (C 145) ¹O घण्टायातोदकीर्णदोहं धृङ् मन्त्रि घण्टाङ्गसे 159 (C

146) 160 (C 147) ¹C मृदङ्गपणयोर्ना 161 (C 148) ¹C मृदङ्गपणयोर्ना कोर्वा

M मृदङ्गपणयो नाम स्त्रीणाम् एषा जातिरयकीर्णा 162 (C 149, h XXXIV 146)

¹K अयकीर्णं यदियकीर्णांति करण मृदङ्गानाम् । एषवेतु दन्तैषव्य यकीर्णा नाम सा जाति ²C 'मृदङ्ग

यकीर्णा

यथा — केन्तां केन्ता 'केन्ता एभिर्जात्यश्वरैस्तु सयुक्ता ।

गोमुखमार्गे जाति सा चैवगुणा विधातव्या ॥ १६३ ॥

अर्थ[व]कोर्णविपै- करणैरिह मार्गयोगलघुयुक्तै ।

ददु^१रपणवमृदङ्गैरर्धार्थ^२ वादने कार्यम् ॥ १६४ ॥

थङ्गदगेण्डा सेन्द्रामेभिर्जात्यश्वरैस्तु संयुक्ता ।

सङ्गयमिति विज्ञेया कर्तव्या या नरै (?) करणै ॥ १६५ ॥

सर्षाङ्गुलिचलनकृता सर्वमृदङ्गप्रहारसयुक्ता ।

भोतागतिनभोगत्यो 'सङ्गयजातिर्विधातव्या ॥ १६६ ॥

दिव्यैर्नानाकरणैश्चिप्रैर्मृदङ्गप्रहारसयुक्तैः ।

स्याभाविकोत्तमगतौ विधृतजातिर्विधातव्या ॥ १६७ ॥

यथा—दरिगे गुदुघेष्ट^३ नित्यि इमं इत्थि कण कुक्तां ।

'एभि स्वरसयोगैर्विधृतजातिर्विधानव्या ॥ १६८ ॥

एता गतिप्रचारेषु विज्ञेया जातयो युधै ।

याश्च नोक्ता मया चास्मिन् ता ग्राह्या लोकतोऽर्थत ॥ १६९ ॥

एवमेतेन विधिना कर्तव्य वादन युधै ।

'गतिप्रचारे गीते च दशरूपे विशेषत ॥ १७० ॥

'मन्त्ररूपविधाने च छन्दस्यासारितिके च ।

तस्य चानुगतं चैव तथौघो वाद्यमिष्यते ॥ १७१ ॥

वाद्यं गुर्वश्वरकृतं तथात्पाश्रमेव च ।

गतिप्रचारे कर्तव्य गाने 'साम्यमिहेष्टता ॥ १७२ ॥

तस्य चानुगतं चव 'शोधश्चापि कदाचन ।

रात्रा ललितभावत्वाद् योज्य वाद्य स्वभाषजम् ॥ १७३ ॥

तस्य तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतं भवेत् ।

तृतीये त्वोघमञ्च तु वाद्यं 'गतिपरिचये ॥ १७४ ॥

163 (C 150) ¹C om वल 164 (C 151) 165 (C 152) 166 (K
XXXIV, 150b 151a) 167 (C 153) 168 (C 154) ¹C add एभिर्जात्यश्वरैसमायुक्ता
after गुदुघेष्ट 169 (C 155) ¹C योन्ता 170 (C 156, ¹K विधानेन
K XXXIV 158) ¹K गतिप्रचारगाने 171 (C 157a K XXXIV 159)
²K छन्दसासारितेषु च C छन्द सारितिकेषु ⁴C तथौघ करणाद्यया 172 (C 157b-158a,
K XXXIV 160) ¹C सौवार्थदशनात् 173 (C 158b 159a K XXXIV 161)
¹C तथौघ करणाद्यया ²K नलितगानेय 174 C (159b-160a, K XXXIV 162)
¹C गतिपरिचये

शेषाणां चन्द्रतश्चित्रं ध्रुवाणां संप्रयोजयेत् ।
 जय स्थितापकृष्टाणां वाद्यञ्चानुगतं भवेत् ॥ १७० ॥
 प्रावेशिकोनां कर्तव्यं लयश्चानुगतं तथा ।
 नैष्कामिक्यलरगतं कानं त्रिलयवाटितम् ॥ १७१ ॥
 द्रुवं ग्राम्यादिकीनाञ्च ध्रुवा पञ्चविधा भवेत् ।
 एवं ध्रुवाणां कर्तव्यं वाद्यं प्रकरणाग्रयम् ॥ १७२ ॥
 यो मातांशविकल्पस्तु ध्रुवापादे भवेद्विह ।
 स तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्जैर्गनिपरिक्लिप्तः ॥ १७३ ॥
 एषं गतिप्रचारांषु चाद्यं योज्यं प्रयोक्तृभिः ।
 अथ ऊर्ध्वं प्रधक्ष्यामि ग्रहान् भाण्डसमाग्रयान् ॥ १७४ ॥
 ग्राम्यातालग्रहः कैचिन् [तथा च तर्जनीग्रहः] ।
 तथाकाशग्रहः पुनः [प्रदेशिन्या ग्रहाऽपराः]
 तत्र शङ्खाग्रहा द्वेगं नित्यं दक्षिणपुष्करे ॥ १८० ॥
 धामोर्ध्वे ग्रहाश्चापि द्वेगस्तालग्रहा बुधैः ।
 तर्जनीग्रहका नित्यनालिन्ये परिकीर्तिताः ॥ १८१ ॥
 अथाकाशग्रहः प्रोक्तो निष्पाने वा प्रयोजितः ।
 आभारिता नित्यशम्या द्वितालान्तु ध्रुवाङ्गजाः ॥ १८२ ॥
 नभश्च न ग्रहं गानं तत्र स्यात्तर्जनीग्रहाः ।
 शीर्षकञ्चोद्धता चैव प्रदेशिन्या ग्रहाः स्मृताः ॥ १८३ ॥
 नक्षुद्रत्यादिताराश्च ग्राम्यादिक्यास्तथैव च ।
 सन्निपातग्रहा द्वेगान्त्यैवैककलो विधिः ॥ १८४ ॥
 आकाशग्रहका द्वेगान्तुर्द्विकल्पयोगजाः ।
 तथा चाङ्गनिकन्यानि गौतकानि यथाक्रमम् ॥ १८५ ॥
 एवमेतै बुधैर्द्वेगं ग्रहा भाण्डनमाभ्यस्यः ।
 ताण्डवे मुहुर्मासं च वाद्यं यक्ष्याम्यनन्तरम् ॥ १८६ ॥

175 (C. 160b-161a, K. XXXIV 162a) ¹C चन्द्रतश्चित्रं 176 (C. 161b-162a :
 K. XXXIV 163b-164a) ²K त्व (इ) चन्द्रतश्चित्रं ³K नैष्कामिक्यलरगतं 177 (C.
 162bc) ¹□ एव 178 (C. 163 K. XXXIV 164b) 179 (C. 164 ; K.
 XXXIV 165a) 180 (C. 165) 181 (C. 166) 182 (C. 167)
 183 (C. 168) 184 (C. 169) 185 (C. 170) 186 (C. 171 ; K. XXXIV
 165b) ¹K वाद्यनि लक्षणम्

'अभाण्डमे[क] गानस्य परिवर्तं प्रयोजयेत् ।
 तस्यान्ते 'सन्निपातस्तु कार्यो 'भाण्डप्र[हि] बुधैः ॥ १८७ ॥
 अथवा 'नृत्तशोभार्थमङ्गानां परिवर्तनम् ।
 'गीतकस्य प्रकर्तव्यं लयस्य च निवर्तनम् ॥ १८८ ॥
 'यत्नाभिनेयमङ्गं तु 'न वाद्यं तत्र योजयेत् ।
 यदाङ्गहारनृत्तं तु तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ॥ १८९ ॥
 'यत्न गीतिवशादङ्गं भूयो भूयो निघर्तते ।
 'तत्राद्यमभिनेयं तु शेषं नृत्तेन योजयेत् ॥ १९० ॥
 यद्वृत्तं तु पदं गाने तादृशं चाग्रमिष्यते ।
 'गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्याच्चङ्गविच्छेदितम् ॥ १९१ ॥
 'वाद्यं गुर्वक्षरकृतं 'तथाल्पाक्षरयोजितम् ।
 मुखोपघहने कार्यं प्रकृष्टं घर्णतस्तथा ॥ १९२ ॥
 स्थिते 'त्वल्पप्रहारं तु 'मध्येऽक्षरसमं तथा ।
 कार्यं तु गीतके 'वाद्यं द्रुते चोपरिपाणिकम् ॥ १९३ ॥
 'समं रक्तं विभक्तं च स्फुटं 'शुद्धप्रहारजम् ।
 नृत्ताङ्गग्राहि 'लयसैर्वाद्यं कार्यं तु ताण्डवे ॥ १९४ ॥
 सनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वं ह्यनुगतं तथा ।
 अनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वमोघं क्रमेण तु ॥ १९५ ॥
 स्थिते मध्ये द्रुते चापि यथा गाने तु वादयेत् ।
 पदनृत्ताङ्गहारे तु तेनैव प्रक्रमेण तु ॥ १९६ ॥
 'यो विधिर्गानवाद्यानां पदाक्षरलयान्वितः ।
 स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाद्ययोगतः ॥ १९७ ॥

- 187 (C 172, K XXXIV 166) ¹C अभाण्डमेकं ²K अभाण्डमेव ³K साध्याति च
 188 (C 173, K XXXIV 167) ¹C 'धर्मदाह परिवर्तनम् ²KC 'गीतस्य, ³KC 'यद्वा
 N द्वितकस्य 189 (C 174, K XXXIV 168a) ¹K 'मद' ²N adds न ³KC प्रयो^०,
 190 (C 175, K XXXIV 168b 169a) ¹C यदा भौतिवशा^०, K यत्पाणि^० ²K तत्वायेऽ
 भिनेयश्च 191 (C 176, K XXXIV 169b 170a) ¹K गानवाद्य^० 192 (C 177,
 K XXXIV 170b 171a) ¹K यदा for वाद्य ²K 'घरमेव च ³C मुखोपघहन
 193 (C 178, K XXXIV 171b 172a) ¹K यद्वा for अन्व ²C मध्याक्षर^०
³C वादी 194 (C 179, K XXXIV 172b 173a) ¹K समरज ²C 'प्रयोगजम्
³C लोकप्रै सोद्य धीज्य 195 (C 180, K XXXIV 173b) 196 (C 181)
 197 (C 182, K XXXIV 174) ¹K यो विधि र्गानवाद्यानां

एतास्तु जातयो प्रोक्ता दश चाष्टौ च भाण्डजाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि 'प्रकारान् वाचसंश्रयान् ॥ १९८ ॥

अथ प्रकाराः

चित्रः समः विभक्तः छिन्नः छिन्नविद्धः [विद्धः] अनुविद्धः स्वरूपानुगतः अनुसृतः [अनुसृतविच्युतः] दुर्गः अवकीर्णः अर्धावकीर्णः एकरूपः परिक्षिप्तः साचोद्धतः समलेखः चित्रलेखः सर्वसमवायः दृढ इति । तत्र

'निर्वर्तितादिभिः प्रयुक्तं चित्रैः करणैरनेकविधहस्तैः ।

'तिलय त्रिपाणियुक्तं चित्रं घाघं बुधैर्ज्ञेयम् ॥ १९९ ॥

ददर्पणयमृदङ्गैर्नानाकरणैस्तु यः समनुजातः^१ ।

'तालाङ्गवंशानुयुक्तः स तु विज्ञेयः समो नाम ॥ २०० ॥

'नात्यायतश्च 'य' स्यात् 'संस्थानतः' 'सम[श्च] विभक्तश्च ।

अक्षरपाणिलयेषु च विभक्तकरणे विभक्तस्तु ॥ २०१ ॥

'घाघं द्रुतलय यत्न सहसा च निवर्तते ।

'सर्वांतोर्ध्वेषु भिन्नेषु प्रकारदिछिन्न एव स ॥ २०२ ॥

'अवपाणिमृदङ्गानां 'पणचोपरिपाणिश्च ।

'भवति यत्नं घाघं तु छिन्नविद्ध इति स्मृतः ॥ २०३ ॥

'मृदङ्गकरणैर्घाघं 'पणया वादयन्ति चेत् ।

'सूचीवेधैर्विचित्रैस्तु करणैर्विद्ध एव स ॥ २०४ ॥

विद्वानुविद्ध तु 'अद् वाचं' सर्वांतोर्ध्वेषु दृश्यते ।

'परस्परानुनेधाच्च अनुविद्धस्तु संस्मृतः ॥ २०५ ॥

- 198 (C 183, K XXXIV 175) ^१K वीटकान्, ^२K om 199 (C 184, K XXXIV 176) ^१M रिनिर्नितादिभिः K रिनिर्निताङ्गती दिवो नागाकरणभूषितः, ^२K प्रवक्ष्यामि 'प्रकारान् वाचसंश्रयान्' विपाणिभूषणमयः 200 (C 185, K XXXIV 177) ^१K 'रणे' सम समनुजातः, O 'रणैस्तु' यः सद्यद्, ^२M समयति ताकाङ्गानुक्तः 201 (C 186, K XXXIV 178) ^१K 'आत्मायत'^१ ^२M om यः स्यात् ^३M संस्थानसमविभक्तश्च ^४C 'य', K om च 202 (C 167, K XXXIV 179) ^१C वाद्यं तु तिलय यत्न सहसा च निवर्तते K वाद्यं द्रुतलय यत्न सहसा च निवर्तते ^२K, सघातादिषु C सर्वांतोर्ध्वेषु ग्रहणं तु 203 (C 188, K XXXIV 180) ^१K सधर्पादि घट्टेषु ^२K दोपरिपाणिक ^३C भवति K यदा भवति वादेषु द्विप्रविद्धेषु सा भवेत् 204 (C 189, K XXXIV 182) ^१C मृदङ्गकरणं वाद्यं पणयो वेधयेद् यदि ^२K सूचीवेधैर्विचित्रैस्तु करणैर्विद्ध एव स 205 (C 190, K XXXIV 181) ^१C 'यदनाक्ष', ^२K परस्परानुनेधाच्च C परस्परविरोधे तु ^३K अनुविद्ध

१चिनुद्वचाद्यप्रकृति समपाणिश्रुतस्तथा ।
 २स्वरूपानुगतश्चैव स्वरूप इति स स्मृत ॥ २०६ ॥
 ३मुरजं पणवो वापि ४पणव दर्दरोऽपि वा ।
 ५यदानुयायादातोद्य स्वरूपानुगतस्तु सः ॥ २०७ ॥
 ६अनुगम्य तदातोद्य ७गच्छेद्धि सलय पुन ।
 ८श्रुतवत्समतावाद्ये ९तदानुसृत उच्यते ॥ २०८ ॥
 एकैकानुगत वाद्य वाद्यजातिसमन्वितम् ।
 कृत्वान्यजातिक कुर्यात् तदानुसृतधिच्युत ॥ २०९ ॥
 १यत्तु प्रचारविपमं २सर्वमार्गप्रबोधनम् ।
 अधिभक्ताक्षरकृत तद् दुर्गं वाद्य उच्यते ॥ २१० ॥
 ३समवृत्ते मृदङ्गास्तु वाद्यन्ते पणवैर्यदि ४
 ५नानाविचित्रकरणेरघकीर्णस्तदा स्मृत ॥ २११ ॥
 हुनं लय समारुह्य पणवो दर्दरोऽपि वा ।
 ६अवपाणौ यदास्यातामर्घ्यकीर्णां तु सा तदा ७ ॥ २१२ ॥
 सर्वातोद्यानि यत्रैक ८करण ९भावयन्ति च ।
 १०समवृत्तपदान्येष ११एकरूप इति स्मृतम् ॥ २१३ ॥
 १२पणवैदङ्गादितं यत्र वाद्यमस्य मृदङ्गजम् ।
 १३अधिभक्ताक्षरपदं परिक्षितस्तु स स्मृत १ ॥ २१४ ॥
 चित्र हि कारण यत्र २वाद्ये नैकेन वाद्यते ।
 ३वृत्ताङ्गहारानुगत ज्ञेय साचीकृतस्तु तत् ॥ २१५ ॥

- 206 (C 191, K XXXIV 183) १C विग्रह २K ०गत विद्वा विज्ञेय वाद्यसंशय
 207 (C 193, K XXXIV 184) १C मुरजान २C पणवो दर्दरो ३C तदानुयाया०
 K अग्राति यदा वाद्य भवेदनुश्रितस्तु स 208 (C 193, K XXXIV 185) १C अनुगम्य
 २K गच्छेद्विचित्रं C गच्छेत् यत् सलय पुन ३K वृद्धवत्समतावाद्यं ४K तदा स्यात्
 प्रतिविष्ठात 209 (C 194) 210 (C 195, K XXXIV 186) १K वायम०.
 २K ०मार्गप्रयतन 211 (C 196, K XXXIV 197) १C समवृत्ते मृदङ्गस्तु वाद्यते
 K समवृत्तास्तु मुरजाच्छेद्यन्ते २K पणवैर्यदि ३K नानाविचित्रे 212 (C 197, K XXXIV
 188) १K अवपाणौ, C अवपाणीऽपि यत्र स्याद० २K तदा तर्षावकीर्णक 213 (C 198, K.
 XXXIV 190) १C कारण २K भावयन्ते तत् ३K ०नेत्रम् ४C एकरूपम् ५K एकरूप
 उदाहरणम् 214 (C 199, K XXXIV 189, 191) १C पणवैर्यदि २C सुविभक्त
 ३K adds प्रयत्ननिबन्धितं कृष्टं नाद्य समन्वित । न प्रयत्नि च गीत च स ज्ञेयो नियमान्वित
 215 (C 200, K XXXIV 192) १C पदवैकेन २K वृत्ताङ्गहार०

कृत्वोपरिगत वाद्य पणवो दर्दरोऽपि हि ।
 'यत्रोदीक्षते मुरजान्' ^२समुल्लेखस्तु स स्मृत ॥ २१६ ॥
 चित्रं बहुविधं वाद्यं मृदङ्गपणवादिभि ।
 क्रियते यत्र संघट्टैश्चित्रलेखः स उच्यते ॥ २१७ ॥
 'सर्वमार्गगतो यस्तु' ^३सर्वपाणिलयाश्रय ।
 विचित्रश्च विभक्तश्च स 'सर्वसमवायक ॥ २१८ ॥
 यस्तु मध्यलयोपेत समः सुविहिताक्षरः ।
 'गतिप्रचारश्चिह्नित प्रकारो दृढ एव स ॥ २१९ ॥
 एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या वाद्यसंख्या ।
 गतिप्रचारे गेये च 'रसभाषौ समीक्ष्य तु ॥ २२० ॥
 'प्रकारा ज्ञातयश्चैव सर्वमार्गेषु संस्थिता' ।
 ये वै गतिप्रचारेषु शुद्धास्ते केषला' स्मृताः ॥ २२१ ॥

'एतेषां प्रयोगमिदानीं घट्ट्यामि । 'तत्तोपविष्ट प्राङ्मुखो रङ्गे' ^४कुतपधिन-
 वेश कर्तव्यः । तत्र पूर्वोक्तयो 'नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये कुतपधिन्यास । 'तत्र
 रङ्गाभिमुखो 'मौरजिक (मार्दङ्गिक) तस्य [वक्षिणतः] पाणधिको, दार्दरिको
 घामतः । एष प्रथममघनद्वकुतपधिन्यास उक्त । तत्रोत्तराभिमुखो गायन,
 गायनस्य घामपाश्चै वैणिक , तस्य दक्षिणे वशावादकौ । गातुरभिमुखा गायिका
 इति कुतपधिन्यासः । 'मार्दङ्गिकपाणधिकदार्दरिकेषु गायकगायिका वक्षिकवैणिक-
 सहितेषु अशिथिलायततन्त्रीवद्वास्तमितेषु आतोद्येषु यथाग्रामरागमूर्च्छनामार्जना-
 नुलिप्तेषु मृदङ्गेषु (उद्ग) धारया निपीडितनिगृहीतार्थनिगृहीतमुक्तप्रहारकृतेषु
 'दर्दरवादनमुप्यधिन्यस्तहलै वादनकैर्दधतानामावाहनविसर्जनार्थं' प्रथममेव
 त्रिसाम कर्तव्यम् । स तु ^५'सर्वसचराचरोत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तुर्ब्रह्मणो' ^६'मुखाभि-

216 (C 201, K XXXIV 193) ^१K प्रयाजमुत्तर धव ^२K समुल्लेख प्रकौतित
 217 (K XXXIV 194) 218 (C 202, K XXXIV 195) ^३C सर्वमार्गगती
^२K लयान्वित ^३K समवायकत्वम् स 219 (C 203, K XXXIV 196)
^१K गतिपूर्णविचित्रप्रकारो 220 (C 204, K XXXIV 197) ^१K रसभाषान् अपेक्ष
 221 (C 205 and the fol prose, K XXXIV 198 and the fol prose part)
^१C एते प्रकारा आत्यथ ^२K तत्र ^३K तत्तोपविष्टे प्राङ्मुखे ^४K कुत[प] एव विन्यास
 C कुतपविनिवेशे ^५K 'मृदङ्गयो कुतप' ^६C स्वरङ्गाभिमुखो ^७C om from
 मौरजिक to गायिका इति कुतपधिन्यास, see also note 7 on 227 ^८K om from
 मादङ्गिक to दैवतेन च ^९C दर्दरवाद्यमुखः ^{१०}M दर्दरवादनमुखः ^{११}M
 चराचरोत्पत्तिस्थिति ■ 'चराचरोत्पत्तिस्थिति

सक्तेन प्रथमेन साम्ना वामपाद्वै चन्द्र सप्रीणयन्ति दक्षिणे पन्नगान् ^१अथान्तरेण जल(जं) [द्वितीयेन] साम्ना ^{१३}मुनीन्, आयतेन [तृतीयेन] बृहत्साम्ना ^{१४}दैवतानि च ।

एवं प्रीणयते यस्मात् दैवतानि यथाक्रमम् ।

^१तस्मात् त्रिसामि विज्ञेय त्रिसामत्व बुधैरिह ॥ २२२ ॥

एष च [भ्र]यते यस्मात् ब्रह्माण केशव शिवम् ।

तस्मादेतत् त्रिसाम तु ऋषिभि परिकीर्तितम् ॥ २२३ ॥

चतुर्णामपि वेदानामाष्टावोङ्कार उच्यते ।

तथात्र सर्वगीताना त्रिसाम परिगीयते ॥ २२४ ॥

त्रिप्रकार त्रिलयक तथा चैवाहुताश्रयम् ।

पद्कलं त्रिकल चैव त्रिसाम परिकीर्तितम् ॥ २२५ ॥

त्रिविधं [चा]क्षरवि[धौ] गुरुलघ्वक्षरान्वित[म्] ।

^{१५}भौकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणित भजेत् ॥ २२६ ॥

तस्यैव चान्ते पूर्वरङ्गविधानमनुप्राप्य छन्द समेनाक्षरसमेन च धायेन बहि-
र्गोतविधानं तु त्रिलय वर्तनीयम् । 'तत्र आसारितप्रयोगे च 'तत्त्वानुगत वाद्य'
प्रायः प्रयोक्तव्यम् । 'यत्र त्रिसप्तप्रत्याहारा[द्य]वतीर्णकोटिस्तत्रवाद्य प्रयतते । 'तत्रादौ'
'ताद्यद् वामोर्ध्वकप्रहारयुक्तः ^{१०}पश्चादालिग्यकविमर्दनं गोपुच्छायतिम् ^{११}आसाद्य
विधिप्रकरणयुतं ^{१२}चतुर्भागं ^{१३}समार्द्धकं सर्वभाण्डिकमपि ^{१४}धाद्य पश्चात्
विपञ्चीषाद्य' प्रवर्तयितव्यम् । ^{१५}कस्मात्, पूर्वं हि भाण्डवाद्येन सिद्धिरुत्पादयति ।

^{११}M मुखाभितक्तेन O ^{१२}भित्तर्ध्वेन ^{१३}C अर्धान्तरेण जलसाम्ना M अर्धान्तरेण
जन ^{१४}C मुनीनायतेन ^{१५}C दैवतेन च 222 226 (C 206 210 and K prose
after XXXIV 198) ^१C त्रिसाम ^२C त्रिसामत्व ^३C अक्षरश्च, K दकार,
after कुतपविन्द्या see note 7 above K reads this hem and त्रिधा दिनेतित्रं दु ति
पञ्च दुद्वेष्ट द्वितीयं ति तादा अ दुभितिवतीर्यनदङ्गपुत्रै रङ्गविधानमनुप्राप्य छन्दसमेकाक्षर समेन वादीन बहिर्गोत-
विधानम् चतुर्वर्तितव्यम् ^४K om तत्र ^५C च सारितम् विज्ञेयश्च ^६C तत्रानुगत
K तत्रानुगतप्रदिषाद्य विधातव्यम् ^७C इत वस्तु त्रिसाद्या च प्रत्याकापोऽथ वर्तयम् । की गीतिप्रयाद
वाद्य प्रवर्तते K यन्तिष्वत्र प्रत्याहार याद्यावतीर्णकोटिस्तत्र वाद्य प्रवर्तते ^८C यत्रादौ
^९K तावदामार्द्धकप्रहार ^{१०}C ^{११}दालिग्य विमर्दन K पश्चादालिग्यकविमर्दनवरणामूच्छा पति
^{१२}C सामाद्य ^{१३}K om चतुर्भागं ^{१४}C om समा^{१५} to वाद्य ^{१५}K व for वाद्य
^{१६}C om up to उत्पादयति

पूर्वं 'भाण्डेनाभिव्यञ्जितो रङ्गे ध्रुवाविधिः । खीघालमुखार्धकोर्णे रङ्गे 'कुतूहल-
जननसमर्थं वाद्यं समुत्पन्नं भवति । अपि च

धाचार्या सममिच्छन्ति 'पदच्छेदं तु पण्डिताः ।

स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विकृष्टमितरे जना ॥ २२७ ॥

तस्य चान्ते 'ताण्डवप्रयोगमधिकृत्य 'नर्तन्या अवतरणकाले 'लघुवर्णसञ्चये-
मादङ्गिकैरङ्गुलिप्रचलनप्रायं वाद्यं 'योज्यम्' । 'नर्तक्यवतरणगीतान्ते 'सनिपाता
ज्ञेयाः । 'लास्यनृत्ताङ्गहारानुगतं करण [श्रितं] वाद्यं प्रयोज्यम् । 'करणधातुसयोग-
जमित्युच्यते समं रक्तमित्यादि । तत इदानीं वामोर्ध्वकप्रहारसंयुक्तम् 'आलित-
मार्गदेशकरणसंघ्रयं समुत्थापनके वाद्यं 'योज्यम् 'यथा—घेड् मति धङ्गया
घेड् धिति टित् सं ऋं ऋं श्लोक णे देव्या केन्तां किद् घेड् इति पूर्वरङ्गलयपात-
निर्दिष्टप्रयोगसमुत्थापनके वाद्यं 'योज्यमिति ।

'तपोः पर यत् परिवर्तनं चतुर्माङ्गिकशुद्धजात्याश्रयं 'यथाप्रोक्तम् खोखोणा
खोखोणां खखोखोणा पतद् द्वयैर्यद् वाद्यं स्यात् ।

पुनस्तयो न्यासान् खोखो खोखो खकेणां घप्रयन्तांघ नपुंसकपादे । यथा—
कोनदुखोङ् मार्ग इति 'चतुर्थकारप्रवेशे च वाद्यम् ['अङ्गुलिप्रचलनप्रायम्] ।

'वस्तुत्थापनके चापकृष्टायामर्धमपि(?) चार्य[?]ग्रहो यथा—घेवेन्तां घेडेडो
घखणादोणां घोघघेघघे इति ।

'नान्दी शुष्कापकृष्टायां प्रतिशुष्कं करणं श्रितं वाद्यं 'योज्यमिति—'यथा धो
धो धो खेखघोघेड् णादम्यड् खोखो कुतां खखेखेणकसुगुकघेड् णोखिखेड्

160 ० अक्षिते 170 कुतूहलमुत्प्राप्य, K कुतूहलजननसमर्थं 227 (C 211,
K XXXIV. 199) 180 पदच्छेद 190 सुकुमार स्त्रियर्थे 200 तस्य चान्ते C तत्र भाष्ये,
210 ० मधिमन्दा 220 om नर्तका 230 ० शब्दमदिकैरङ्गुलिप्रचलनप्रायं 240 After this ||
reads तत्रान्तराभिमुखी गायकस्य वाद्यपादे वैचिकी वैचिकस्य दक्षिणे सद्वदवारं शत्रुभिदुस्वान्
गायकान् included in the passage after 231 II 4 5 above 250 K गीतका
260 K. सनिपाते च लास्यनृत्तवाद्यम् 270 K तेन लङ्गहारानुगतं करणं वाद्यं प्रयोज्यम् 280 K om
from here to प्रसारस्युक्तम् 290 K चान्तिप्रसङ्गे च अतिवरपादितमुत्थापने वाद्यं प्रयोज्यम्
300 K omits from here to वाद्यं योज्यमिति 310 K. ततः परपरिवर्तनं चतुर्माङ्गिकं शुद्धजात्याश्रयं
320 K om from here to कोनदुखोङ् मार्ग इति 330 K. ० घेवेड् 340 C om चङ्गुलि-
प्रचलनप्रायमिति 350 K om from here to घे घ घे इति 360 K. नान्दीशुष्कापकृष्टायां प्रतिशुष्कं
वाद्यं 370 K om from here to किटि बलि इति

पूर्वं सम्यग्लिखितं तदङ्गुलिप्रचारेषु । पुनरत्यधस्थायि वाद्यविधानं
वक्ष्यामि ।

‘स्वस्थे गतिप्रचारे वाद्यं त्रिकलं चतुष्कलं चापि ।
लयगतिविधानं समीक्ष्य तज्ज्ञैः प्रयोक्तव्यम् ॥ २२९ ॥
न ह्येकद्विकला वा ध्रुवाविरामा भवन्ति वाद्येषु ।
तस्माद्भाण्डेन ‘च साम्यं ‘कार्यं न गानेन ॥ २३० ॥
‘सर्वत्र त्यरितगमनेषु ‘पाता’ ‘पूर्वोक्ता ये गतिप्रचारेषु ।
‘धृङ् धृङ् घेङ् घेङ् प्रायश्चात्र च वाद्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ २३१ ॥
‘नौरथयिमानयाने पक्षिचलाकाशजे’ऽङ्गुलिचलनात् ।
कार्यं ‘वा चतुष्केऽप्यन्योन्यकराभिहतं च वाद्यम् ॥ २३२ ॥

‘दुःखार्तिव्यधितेष्टशापक्लेशेष्टजनवियोगविभवनाशयध्वन्ध्वतनियमोपपद्या-
सादियुक्तेषु ‘पूर्वालिप्तमार्गाश्रितमुत्थापनवाद्यं विधातव्यम् । वैत्यदानध्वक्ष-
राक्षसप्रहादीनां ‘धृङ् हृङ् खद संयुक्तं घटुतुतन्त तैतोद्रां इत्येवमादि-
करणैर्गतिवाद्यं प्रयोजयेत् । ‘खञ्जविकलवामनकुञ्जादीनां प्रवृत्तगमनेषु घेतां
कटकामिति वाद्यं प्रयोक्तव्यम् । ‘यतिमुनिपाशुपतशाक्यादीनां लिङ्गिनां दो
खो द्वित्विखि दुगुघोभोहनदोर्धान्ति कितिकि वाद्यं प्रयोक्तव्यम् । ‘विट्टपक-
निमुण्डोपस्थायकधर्षधरादीनां जे जे स्तानो ण्णो दोष्णण्णामिति वाद्यम् । पुन-
श्चैवाद्यं वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकीस्थूलादीनां ^{१०}ध्रां ध्रो ध्राङ् द्रोङ् धिङ् द्रोणां खो
खो णा इति वाद्यं प्रयोक्तव्यम् । ^{११}गजयाजोखरोध्वरथयिमानयानेषु धंकिटि
प्रायम् । सर्वज्ञोत्तममध्यमाधमेषु पुरपेष्विथ रसान् भावान् भुवि समीक्ष्य वाद्यं
प्रयोक्तव्यम् । एव ताद्यन् पुरुषवाद्यम् ।

229 (C 213) ¹See note 30 on 227 above 230 (C 214)

¹C adds न to च ²M कार्यं, C om it 231 (C 215, K XXXIV
prose after 200, 4th line) ¹K om सर्वत्र ²K भावा ³C पूर्वोक्ताये
M पूर्वाक्ताये ⁴K न न जे जे प्राय तत्र नु वाद्य प्रयोक्तव्य ⁵K ‘वल्गव कार्यम्
232 (C 216, K as in 231) ¹C गौर विमानयाने K ‘वितान नेपथ्यानिवाकाशजे
²C वाद्यनुष्केऽप्य न्योन्यमाश्रित (वाद्यमाश्रित) वाद्यमिति ⁴K इ स्वादितम्याधितैष्ठजनवियोग-
विभावनाया नियमोपासनादिमयुक्तेषु C ‘वल्गवमाश्रिते नियमो ⁵K आलिप्तमार्गाश्रयोविधातव्यम्
⁶K सचन्द्रा चन्द्रा वृत्तान्ता जे जेटा प्रायम् ⁷K घटकुचस्तादीनां विटकुचनेत्यादिकम्
⁸C om पाद्यपरा M यतिमुनिपाशुपत K यतिपाशुपत शाक्यादीनां धङ् धङ् जे जे प्रायम्
⁹K विषकोपस्थापक निमुण्डवधापदीनां जे जे टा टा वा वा प्रायम् ¹⁰K धो धो खो खो इति प्रायम्
¹¹C om from here to इति प्रायम्

स्त्रीणां पुनरपि व्याख्यास्याम । ततोत्तमस्त्रीणां दिव्यानां वगति किपि धमेऽप्रथि धेइतिप्रायम् । ^{१७}अथ राज्ञीनां कथि कथि मथि दो दो खु खु इति प्रायम् । ^{१८}चं कित्ति किथि घटमट थि धे इति ब्राह्मणीनाम् । अथ ^{१९}मध्यम-स्त्रीणां ^{२०}वेद्याशित्पकारिकाणां ^{२१}नाटकीयानां ^{२२}घ खु खु धिकिटमत्यकिण दोणांधो इति । ^{२३}मरथिकुले केडबुखिखि प्राय गीतम[धम]स्त्रीणाम् । एवं ताघत् ^{२४}समासादभिहितं स्त्रीणाम् ।

अवसान्तरितानां तु त^{२५} एव पौरुषघाद्यधिशेषा भवन्ति । तस्मात् ^{२६}सामान्यतो हि ^{२७}भयक्लेशशोकक्रोधादयो ^{२८}विभाधा समुत्पद्यन्ते । तत्र भासामपि ^{२९}रसभावापेक्षं मार्गाश्रित ^{३०}घाद्यं योज्यं भवति । अपि च—

^{३१}जातिमार्गप्रकारैस्तु करणैरक्षरैस्तथा ।

^{३२}वाद्येयस्तु संकीर्णं स श्रेष्ठो वाद्यक स्मृत ॥ २३३ ॥

^{३३}ध्वान्तरवाद्यानि च अनुषङ्गं धिप्रहारिक ^{३४}सिद्धिप्रहण परिछिन्नमिति ।

^{३५}तत्रानुषङ्गसंज्ञमन्तरवाद्यं यथा—^{३६}खो खो ने खे धे इति ।

^{३७}वाद्यधिरामे प्रहारितं यथा—^{३८}प्र डा खो खो इति ।

^{३९}सिद्धिरपि च

^{४०}येद्वयं विस्मृते भ्रान्ते घत्ताभरणसयमे ।

^{४१}सिद्धिर्यादयितव्या तु नानाकरणसंश्रया ॥ २३४ ॥

सा च ^{४२}सिद्धिर्यथामार्गाश्रया कार्या चित्रकरणा पञ्चपदकला भवति ।

अपि च—

^{४३}पाठ्यधिरामे वाद्या कर्मसाधनकृते धिरामे च ।

^{४४}घत्ताभरणनिपाते ^{४५}मुकुटस्य च संयमनकाले ॥ २३५ ॥

^{१७}अथ राज्ञा अविधदगो क ख खु इति ^{१८}om upto इति ब्राह्मणीनाम् ^{१९}om
मध्यमाना ^{२०}K कारीणा ^{२१}K om ^{२२}K किरिता त थ कथि नामपि उण किति
किति प्रायम् ^{२३}om upto स्त्रीणाम् ^{२४}K सामान्यतो ^{२५}om एव ^{२६}K सामान्य
^{२७}K भयक्रोशशोकादयो हि भावा ^{२८}K भावा भासा ^{२९}K रसभावाधिनयापेक्ष C भवापेक्ष,
^{३०}K य भवति 233 (C 217 K XXXIV 201) ^{३१}C प्रकारे ^{३२}C वाद्येद्वयस्तु
शुकोषे ^{३३}K वाद्यक ^{३४}C अन्तर्वागनि ^{३५}K अनुषङ्गा विप्रहारण ^{३६}C सिद्धिप्रहण
^{३७}C वाद्यमज्ञानामन्तरवाद्यम् ^{३८}K धे धे थ वेर कथे इति ^{३९}K पाठ्यधिरामे प्रहारित
^{४०}K चन्द्रा धे धे थ इति ^{४१}K सिद्धिरपि × × 234 (C 218, K XXXIV 202)
^{४२}C सिद्धिर्यं तव कर्तव्या ^{४३}K यथा—मार्गाश्रितवाद्या कार्या चित्रकला 235 (C 219,
K XXXIV 203) ^{४४}C वाद्यधिरामे वाद्य K पाठ्य ^{४५}C घत्ताभरणनिपाते ^{४६}C नृ-
कृतस्य च, K कुर्यादभ्यञ्जने^०

‘अथ परिच्छिन्नं सार्वभाण्डिकं ध्रुवाया ग्रहोपशमे गम्भीरधीरप्रहारमुद्धतं यथा—‘पञ्चपट्कलञ्च तथोत्तमाना धितस्तमार्गाधितं धुं धुं धुं ल्क इति । तथोत्तमस्त्रीणामद्धितवाद्याधितं यथा—ण णां खो खो णणामिति । अथाध-मानां खञ्जनत्कुट्टविषय यथा—संकेत किटिधिण्णामिति । अधस्थान्तरेषु पुनरेत-देवार्धकृतं भवति ।

‘अथ प्रासादिकीप्रावेशिक्याक्षेपिन्त्यग्रह्यास्तु । ‘तत्र प्रासादिक्यां ‘समपाणौ विभक्तकरणं द्वाद्यम् । ‘द्रुतायामुपरिपाणिके चित्तकरणम् । स्थितायां × × × ×¹⁰ अद्रुतायामग्रह्यायामर्धसन्निपातकृतमिति ।

एवमेतत् प्रयोक्तव्यं वाद्यं गतिपरिक्रमे ।

प्रासादिक्यां ध्रुवायां च त्वन्तरायां तथैव च ॥ २३६ ॥

अभाण्डमेकं गीतं तु ‘परित्यक्तं प्रयोजयेत् ।

सन्निपाताद्यसानेषु भाण्डवाद्यग्रहो भवेत् ॥ २३७ ॥

‘यथा द्रुतविलम्बितायां चेते लपो प इति । ‘अद्रुतायां च ण दे दे दे दे दे खो खो खो ख इति । अथ नत्कुट्टखञ्जयोः ण णा वु वु णा णा खो णा णा दे दे दे दे खो खो खो ख इति ।

‘अथोद्वात्यम्—

‘सन्नमावेगहर्षेऽथ ‘विस्मयावेगशोकजे ।

ग्रहे दानस्य यद् द्वाद्यं तमुद्वात्यं प्रकीर्तितम् ॥ २३८ ॥

‘मोक्षमिदानोमुपदेक्ष्यामः । ‘तद् यथा—संहननं ससरणं च । तन्नोद्धत-द्रुतानुबन्धे घेत्तां किफिटि दत्तकेत्तिकि गोदो घघे दो घ दे धो घे यदो इति ।

अथ खञ्जनत्कुट्टयो —घ द्रा ध द्रा तकिता तकिता गुदुधे इति ।

अथ स्थितायाम्—धे धं घेद मटधे घे छिमट कटछि मटछि कर्माक धीघिद्री इति ।

¹ O भाण्डिकत्वात्प्रुतामूखीपगमन गम्भीर ⁵ K सवसकलम् । दवी इन्द्र की घ छि ⁶ O om pp to ⁷ वल्लटास्तु ⁷ O अथ K तत्र प्रावेशिका ⁸ O समपादौ विभक्त्यकरण ⁹ K ‘वाणि-करित्रकरवास्तिता × × ¹⁰ K × ॥ अथल्लटास्यामर्धं सन्निपातत्रमिति 236 (O 220, K XXXIV 204) 237 (C 221, K XXXIV 205) ¹ K परिवर्त ² O om from here to इति ³ K आदिताया यथा एषो खो ण खी चेण डिडणि पञ्चपट्टुप इति । अथ नत्कुट्टखञ्जयो वास्तु णा य य य खोदन्कणञ्ज इति ⁴ K अथोद्वात्य 238 (O 222, K XXXIV 206) ¹ K ‘वेग-दर्शय, O ‘वेगासघाथ ² K ‘मीकत्रम् ³ K यद्दी दानस्य, O भीगायतस ⁴ K ‘दानीं नत्याम ⁵ O om from here upto दीघिटि इति

‘तत्रादृता[या] किन्त किन्तां इति । अ[थ] म्पितायां घतताम् इति ।
‘अघकृष्टायां घयतामिति ।

एयमेते ग्रहा मोक्षा ध्रुवाणा गदिता मया ।

निष्कामे च प्रवेशे च आक्षेपिभ्यन्तरासु च ॥ २३९ ॥

एवं ‘तालकालस्वरज्ञानेन मार्दङ्गिकेण प्रयत्नितव्यम् ।

भयन्ति चात्र श्लोका —

अतालक्षमकालक्षमशास्त्रञ्च ‘वाद्यकम् ।

चर्मघातरुमित्येव प्रवदन्ति मनीषिण ॥ २४० ॥

अनेनैष विधानेन ‘वाद्य’ योज्य प्रयोक्तुमि ।

अत ऊर्ध्वं प्रधक्ष्यामि आतोद्याना तु लक्षणम् ॥ २४१ ॥

‘त्रिधाक्रिया मृदङ्गानां ‘हरीतकीयथाश्रया ।

‘तथा गोपुच्छरूपा च भयत्येषा स्वरूपतः ॥ २४२ ॥

‘हरीतक्या रुतिस्त्वङ्गी यद्यमध्यस्ततोऽर्थक ।

‘आलिग्यञ्चैव गोपुच्छारुतिरेषां प्रकीर्तिताः ॥ २४३ ॥

‘तालास्त्रयोऽर्धतालश्च ‘मृदङ्गाङ्गिक इष्यते ।

‘मुखं तस्य च कर्तव्यं द्वादशाङ्गुलयोजितम् ॥ २४४ ॥

तथोर्ध्वरुक्ष कर्तव्यश्चतुस्तालप्रमाणतः ।

‘मुखं तस्य प्रकर्तव्यमङ्गुलानि चतुर्दश ॥ २४५ ॥

‘आलिग्यञ्चैव कर्तव्यो ‘[द्वय]मात्रमथापि धा ।

मुखं तस्याङ्गुलानि स्युरष्टावेव समास्त ॥ २४६ ॥

¹K om up to घततामिति ¹K अघकृष्टाया घटमघटद्विरे त्रिगुदुषिता वीथवधनपीपय इति
239 (C 223, K XXXIV 207) ¹K तालकलाज्ञाने 240 (C 224, K XXXIV
208) ¹K कण्टकम् 241 (C 225, K XXXIV 209) ¹K अथि कार्ये प्रवदतः 242 (C
226, K, XXXIV 210) ¹C निविधा C हरिदक्ति ²K तथा नेपथ्य and omits the
rest 243 (C 227, K XXXIV 310b) ¹K om 243 ²C तु तिस्रङ्गा
M तिस्रङ्गा ³C ‘क्षतभक्त ⁴C आलिग्यञ्चैव, K om ⁵K गोपुच्छा आहत्या
चमकीर्तिव 244 (C 228, K XXXIV 311) ¹CM तालात्रयो भूताय (अर्धतालश्च M)
²CM द्वादशङ्गित (MK) इष्यते ³C मुखे तस्याङ्गुलानि द्वादशमङ्गुलं चतुर्दश 245 (C 229a,
XXXIV 212) ¹C ‘प्रमाणकम् ²C om 245b 246 (C 229b, K XXXIV
213) ¹C om 246a, ²K लयमात्रमथापि

पणवश्चापि कर्तव्यो 'दीर्घत्वे पोडशाङ्गुलः ।
 '[कु]शमथ्योऽङ्गुलान्याष्टौ पञ्चाङ्गुलमुखस्तथा ॥ २४७ ॥
 'धोष्ठं तस्य च 'कर्तव्यं' तज्जैरथ्यर्वमङ्गुलम् ।
 मध्यं तु सुपिरं तस्य 'चत्वार्यवाङ्गुलानि च ॥ २४८ ॥
 दर्दरश्च घटाकारो 'भवत्यप्यङ्गुलिस्तथा ।
 मुखं च तस्य कर्तव्यं घटस्य सदृशं बुधैः ॥ २४९ ॥
 द्वादशाङ्गुलचिस्तीर्णं 'पीनोष्ठं' च 'समन्तत ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ॥ २५० ॥

न 'जीर्णोपहतञ्जर्म' न च 'काकमुखादतम् ।
 न 'भेदोपगतं किञ्चित् न च धूमाग्निदुपितम् ॥ २५१ ॥
 'पद्भिर्दोषैर्धिनिमु'क्तं चर्म 'निर्वर्तितं गवाम् ।
 'मुखं पल्लवसंकाशं हिमकुन्देन्दुसप्रभम् ॥ २५२ ॥
 स्निग्धामिपयिहोन तु किलन्नं चर्मं प्रशस्यते ।
 विधिनेघ मुखोर्णानि चर्माण्याहृत्य बुद्धिमान् ॥ २५३ ॥
 शोतोदके निशामेकां स्थापयित्वा समुद्धरेत् ।
 यद्वै सुललितैर्दान्तैर्गोमयैरतिमर्दितैः ॥ २५४ ॥
 चन्द्रकैस्तनुभिः पश्चान् मृदङ्गान् योजयेद् बुधः ।
 पुष्पाघर्तं ततः कुर्यात्त्रिवर्ति चन्द्रिकाथयम् ॥ २५५ ॥
 कक्षाप्य वै परिकरं प्रोवास्थ स्वस्तिकं तथा ।
 शतानि त्रीणि कुर्यात् पुष्करैर्द्व्यक्षराणि तु ॥ २५६ ॥
 दश हि तत्र वद्धास्तु प्रक्षेप्या वसि(१) सधयेत् ।
 निहित्वा त्वक्षि(द्वि)के घाघ्ने (१) तृतीये सप्रवेशयेत् ॥ २५७ ॥
 सर्वेप्तेव प्रयोगोऽयमक्षि(द्वि)क्षिपु विधीयते ।
 न वै मृदगे दातव्यं रोहणं सततं बुधैः ॥ २५८ ॥

247 (C 230 K XXXIV 214) ¹C दीर्घत्वात् ²C लघौ, K कृशा 248 (C 231, K XXXIV 215) ¹K ओष्ठौ ²K कर्तव्यो ³C ^०रज्ज्वर्धनं नम् K ^०रज्ज्वर्ध-
 नाङ्गुलम् ⁴C चत्वारो वाङ्गुलानि 249 (C 232, K XXXIV 216) ¹C भवत्यङ्गुलिमुख^०.
 K नवाङ्गुलिमुख 250 (C 233, K XXXIV 217) ¹C समागत 251 (C 234, K XXXIV 218) ¹K जरीपटत ²K कदमुखादतम् ³K दोषाघर्त
⁴K मृदाभिर्द्वितम् 252 (C 235a, K XXXIV 219) ¹K रभिर्दोषे ²K निघंत्सित
 गया ³K मुख 253 259 (K XXXIV 220 226)

गव्ये घृते च तैले च तिलपिष्टं तथेव च ।
 घट्वा हानेन विधिना आङ्गिकालिम्यकोर्ध्वकान् ॥ २५९ ॥
 देयताभ्यर्चनं कृत्वा तत 'स्थाप्या महीतले ।
 चित्रायामथवा 'हस्ते शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥ २६० ॥
 उपाध्यायः शुचिभूत्वा कुलीनो रागवर्जित ।
 'घनज्ञो गीततत्त्वज्ञो मधुरो नियतेन्द्रियः ॥ २६१ ॥
 सोपवासोऽल्पकेशश्च शुक्लवासा दृढव्रत' ।
 मण्डलद्वयमालित्य गोमयेन सुगन्धिना ॥ २६२ ॥
 ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं त्रिषु तेषु प्रकल्पयेत् ।
 आलित्य स्थापयेत् पूर्वं ब्रह्मणो पूर्वमण्डले ॥ २६३ ॥
 उर्वकं तु द्वितीयेऽस्मिन् रट्नास्त्रि 'निधापयेत् ।
 'तिर्यग् उत्सङ्गिक सम्यग् वैष्णवे मण्डले न्यसेत् ॥ २६४ ॥
 घलिपुष्पोपहारैश्च नानापुष्पैर्धिचित्रितैः ।
 'आलित्ये च घलि दद्यात् मधुपायसमिश्रितम् ॥ २६५ ॥
 'अपूप लो[चि]कामिश्रमाक्रिके सम्प्रदापयेत् ।
 भनन्तरश्च दातव्य सर्व[ए]योर्ध्वके घलि' ॥ २६६ ॥
 स्यस्तिके '[लोचि]कापूपपिण्डकेण्डरिके सह ।
 'उन्मत्तकरघीराकर्पुष्पैरन्यैश्च भूषितैः ॥ २६७ ॥
 घलि कार्यं प्रयत्नेन रक्तो रक्ताग्रैः सह ।
 वैष्णवे मण्डले 'स्थाप्य 'सर्वबीजगतेऽङ्गिके ॥ २६८ ॥
 'स्नग्धालेपनै पीतै चरुभिश्च सपायसैः ।
 घाचयित्वा द्विजान् स्वस्ति दत्त्वा पूर्वं च दक्षिणाम् ॥ २६९ ॥

260-264 (C 235b 240a, K XXXIV 227-231) ¹C स्थाप्य ²C इति पुष्पो
³K रोगभित ⁴K भितमात्रीदित ल ⁵C बट्नाया ⁶C निपातयेत् ⁷C तिर्यक्कता
 गति 265-266 (C 240b 242a, K XXXIV 232 233) ¹C आलिङ्गि ²C 'मित्रा
 मात्रिके ³C 'नोभ'ने ⁴K reads for this entire passage घलिपुष्पीपहारैश्च पूजयेत्
 उक्तं कथा । पायस एतमभ्यक्त चन्दन कुसुमानि च । यत्कानि चैव वासंति दत्त्वाविष्टे स्वयम्भूते । वासकाय
 च दातव्य सगणयोर्ध्वके घलि । 267 (C 242b 243a, K XXXIV 234) ¹C वृषिकधूप
 उपकेवलिते ²C 'करवीरेच ³C भूषिते 268 (C 243b 244a, K XXXIV
 235) ¹K स्थाप्य ²K सर्वबीजगतोऽङ्गिके 269 (C. 244b-245a, K XXXIV
 236) ¹C बह्मशालवने पीते

'पूजयित्वा तु गन्धर्वान् पश्चाद् वाद्य' समाचरेत् ।
 तन्वीमि 'पणव नखेत् सुमृष्टामिः समन्ततः ॥ २७० ॥
 'ततः पुष्करिकाश्चैव योजयेत्तत्र चर्मणा ।
 'एवं मृदङ्गपणवाः कर्तव्या दर्दरास्तथा ॥ २७१ ॥
 दैवतानि च वक्ष्यामि 'थान्येषाञ्च भवन्ति हि ।
 'घञ्जोक्षण शङ्करुर्णो ग्रामणीश्च तथा महान् ॥ २७२ ॥
 पताश्च देवता विप्रा मुरजेषु प्रकीर्तिताः ।
 'मृन्मयत्वाद् मृदङ्गास्तु भाण्डं भ्रमयतीति च ॥ २७३ ॥
 मुरजास्तूर्ध्वकरणादातोद्य' तोदनादपि ।
 भाण्डस्यादौ प्रणीतोऽद्य पणवश्च विधीयते ॥ २७४ ॥
 'दाह यतो दारयति तस्मान्नवति दर्दरः ।
 दृष्ट्वा 'मृदङ्गपणवदर्दरश्च महामुनिः ॥ २७५ ॥
 'मेघेस्तु स्वरसंघादान् 'मृदङ्गानामथासृजत् ।
 विद्यु जिह्वो 'भवेद् घामे 'मेघः स तु महास्वनः ॥ २७६ ॥
 ऐरावणो महामेघः तथा 'जैवोर्ध्वके भवेत् ।
 'भालिग्ये च तडित्ख्यातो नाम्ना मेघो घलाहक' ॥ २७७ ॥
 दक्षिणे पुष्करो मेघ' 'कोकिलो [घा]मतः स्मृतः ।
 'मृदङ्ग[ए]व नाम्ना 'च 'उर्ध्वके नन्दयोच्यते ॥ २७८ ॥
 'आङ्गिकसिद्धिरित्येवमालिङ्ग्यश्चा[थ] पिङ्गल ।
 'भूतप्रियो बलिस्तेभ्यो दातव्यः सिद्धिमिच्छता ॥ २७९ ॥

- 270 (C 245b 246a, K XXXIV 237) ¹K पूजयित्वादि ²C पणव तु स्नात् वटामि
 271 (C 246b-247a, K XXXIV 238) ¹C घातपुष्करिका यैव ²C मृदङ्गपणवा
 वापि 272 (C 247b-248a, K XXXIV. 239) ¹K वीषा ते च ²C लघुद्वयप्रभुकरै
 273 (C 248b, K XXXIV 240) ¹C om 273b 274 (K XXXIV 241)
 275 (C 249a, K XXXIV 242) ¹C om 274a, K दारयोतो ²K मृदङ्गात्
 पणवान् दर्दरश्च 276 (C 249b 250a, K XXXIV 243) ¹C मेघेस्तु स्वरसंघादान्
 K मेघे सुस्तरसयोग ²C मृदङ्गी नाम वापरान् ³K भवेद् घामो ⁴C विषय तु
 277 (C 250b-251a, K XXXIV 244) ¹K जैवोर्ध्वको C 'जोर्ध्व' गतो ²C
 आनिङ्गे. K आलिङ्ग्यते चव x x x चलाहक 278 (C 251b 252a, K XXXIV.
 245) ¹K किक्लिना ²K मृदङ्गश्चैव ³K तु ⁴C ऊर्ध्वको नामयो^१. K ऊर्ध्व
 नन्दयो 279 (C 252b 253a, K XXXIV 246) ¹C चङ्गारभिरित्येवमालिङ्ग्यत्
 K आङ्गिक सिद्धिरित्येवमालिङ्ग्यत् ²C तत्प्रियोऽपि

'पूजयित्वा च तान् देवान् प्रेक्षां रङ्गे प्रकल्पयेत् ।
 'करोपस्य तु संघाते 'मृदङ्ग' स्थापयेद् बुध ॥ २८० ॥
 'पसघतानं (?) कट्यांश्च तथा चापनता पुनः ।
 आतोद्यपणचैश्चैव नर्तकोपनतास्तथा ॥ २८१ ॥
 'शान्तिकर्म प्रयुञ्जीत विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 चत्वारः पणवाः कार्या दशरूपविधौ पुनः ॥ २८२ ॥
 'आतोद्यान्यपि तान्येष नानावस्थासु वादयेत् ।
 'नाटकेऽङ्के प्रकरणे धीय्या भाणे डिमे तथा ॥ २८३ ॥
 'मृदङ्ग' पणव चैव दर्दर 'चैव वादयेत् ।
 पथमेतद् बुधैर्ज्ञेयं मृदङ्गानां तु लक्षणम् ॥ २८४ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रपक्ष्यामि उपहस्तस्य लक्षणम् ।
 कर्तरी समहस्तश्च हस्तपाणित्रय तथा ॥ २८५ ॥
 'धर्तना दण्डहस्तश्च पञ्च शिक्षाकरास्तथा ।
 तर्जन्याङ्गुष्ठयोगेन 'स्वत्रे(?) जातिगतिस्तन ॥ २८६ ॥
 'पर्यायपतनैर्ज्ञेया कर्तरी हस्तयोर्द्वयोः ।
 समयो समतालेन 'द्वयोर्हस्ततलार्थयोः ॥ २८७ ॥
 पर्यायतः प्रपातो यः समहस्त इति स्मृतः ।
 'विभावितस्य धामस्य पार्णिणाङ्गुलिभिस्तथा ॥ २८८ ॥
 सकृदक्षिणहस्तस्य हस्तपाणित्रय भवेत् ।
 'पूर्वं दक्षिणहस्तेन क्रमाद् वामेन 'पा[त]त ॥ २८९ ॥
 चत्वारो यत्र धर्तन्ते धर्तनाद् धर्तना स्मृताः ।
 प्रथमं धामहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन तु ॥ २९० ॥

280 (C 253b 254a, K XXXIV 247) ¹K अपूजयित्वा एते तान् देवैः प्रेक्षां प्रयोजयेत्
²C रोपस्य (or करोपस्य तु) ³C मृदङ्ग 291 (K XXXIV 248) ¹C om 281
 282 (K XXXIV 249) ¹C om 282 283 (C 254b, K XXXIV 250) ¹C
 om 282b ²K नाटके सप्रकरणे भाणके सप्रहासने 284 (C 255, K XXXIV
 251ab) ¹C मृदङ्ग पणवाद्यानि ²C चोपकारयैत् 285 289 (C 256-261)
¹C पञ्चविंशकार ²M स्वते जातिद्रवित्तत ³C पर्यायपतनैः M पर्यायपतनः
⁴C ⁰इहैच समाययो ⁵C विभावितव्या ⁶C पूरदः ⁷C पादत 290 (C. 262)

प्रहारा 'क्रमपातेन दण्डहस्तः समस्तयोः ।

सौष्ठवं लाघञ्चैव बाहुल्यं दृढतापि च ॥ २९१ ॥

सर्वेषां चैव हस्तानां गुणाश्चत्वार ईरिताः ।

एवमेतन्मया प्रोक्तं हस्तानामपि लक्षणम् ॥ २९२ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वादकानां तु लक्षणम् ।

'गीतवाद्यकलालयग्रहमोक्षविशारदोऽथ लघुहस्तः ।

चित्रपाणिर्विधिज्ञः सिद्धिस्थाने ध्रुवाकुशलः ॥ २९३ ॥

कलाभिरतः मधुरहस्तः सुनिविष्टो 'रक्तमार्जनो बलवान् ।

सुविहितशरीरयुडि ससिद्धो 'घादक श्रेष्ठः ॥ २९४ ॥

आलेपनप्रमाणज्ञश्चतुर्भुजस्तथम् ।

प्रतिप्रहीता सिद्धीनामङ्गदोषधिवर्जितः ॥ २९५ ॥

स्वभ्यस्तकरणं साम्ये गीतज्ञो गुणितग्रहः ।

सुसंगीतप्रयोगज्ञो मृदङ्गो तु भवेद् गुणैः ॥ २९६ ॥

'अभ्रान्तोऽथ हस्तकालज्ञश्छिद्रावरणपण्डितः ।

अभ्यस्तकरणेद्वैव भवेत् पाणयिको गुणैः ॥ २९७ ॥

निश्चलो निपुणः शीघ्रो लघुहस्तो विधानधित् ।

वादनान्तरयेदो च दर्दरी तु प्रशस्यते ॥ २९८ ॥

एतत् सर्वं नाट्ययोगं समीक्ष्य

प्रोक्तं वाद्यं 'सर्वलोकानुमानात् ।

नोक्तं 'यच्चेदागमाच्छास्त्रबुद्ध्या

सद्भिः कार्यं मार्गजाती समीक्ष्य ॥ २९९ ॥

291-292 (C 263 264, K XXXIV 251c) ¹C क्रमपादेन 293 (C 264b 265a, K XXXIV 252) ¹C गीतवाद्य (M वाद्य) कलावाद्य (M पाद्य) मृदङ्गमोक्षविशारदः ।
 अथ लघुहस्तविशारदः K गीतवाद्यकलालयग्रहमोक्षविशारदोऽथ लघुहस्तः । किद्रावणो विज्ञेय
 सिद्धिस्थाने ध्रुवाकुशलः । ²अ वाकुशल from C 265b 294 (C 265b-266a, K XXXIV 253) ¹C मार्जनो बलवान् ²K मृदङ्गवादी गुणैरेव 295 (C 266b-267a, K XXXIV 254) ¹K ⁰यनुवार्थज्ञत्वम् 296 (C 267b, K XXXIV 255) 297 (K XXXIV 256) धान्तोऽर्धहस्तः ⁰ ²K ⁰निद्रावरण पण्डितं
 298 (C 267b, K XXXIV 257) 299 (C 268, K XXXIV 258) ¹K ⁰भोकादुभावात् ²K ⁰अभावात्सुबुद्ध्या

स्फुटप्रहारं ^१विशदं धिभक्तं

'रक्तं विघुष्टं' करलेपनं च ।

त्रिमार्जनं पूरितरागयोग

मृदङ्गवाद्यं शुणतो वदन्ति ॥ ३०० ॥

वाद्येषु यत्नं प्रथमं तु कार्यं.

^२शय्या हि नाट्यस्य वदन्ति वाद्यम् ।

वाद्ये च गीते च सुप्रयुक्ते

^३नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ॥ ३०१ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे पुष्करवाद्यो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

३०० (C २६९, K XXXIV २५९) ^१M विषम ^२M सप्तोऽपि वृष्ट रित्तिककण्ठ

^३M शुभमेति ३०१ (C २७०, K. XXXIV २६०) ^१K वादी तु ^२K शयानि

^३C नाट्ययोगो न विपत्तिमेति ^४C वाद्याध्यायो

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकृतोनां तु लक्षणम् ।

¹नायकानां च सर्वेषां चतुर्णामपि तत्त्वतः ॥ १ ॥

²समासतस्तु ³प्रकृतिस्त्रिचिधा परिकीर्तिता ।

⁴स्त्रीणां च पुरुषाणां च उत्तमा मध्यमाधमा ॥ २ ॥

⁵जितेन्द्रिया ज्ञानघती नानाशिल्पविचक्षणा ।

दक्षिणाऽथ ⁶[भोग]दक्षा दीनानां परितान्त्वनी ॥ ३ ॥

⁷नानाशास्त्रार्थसम्पन्ना गाम्भीर्योदार्यशालिनी ।

⁸धैर्यत्यागगुणोपेता ज्ञेया प्रकृतिरुत्तमा ॥ ४ ॥

⁹लोकोपचारचतुरा शिल्पशास्त्रविशारदा ¹⁰ ।

¹¹विद्वानमाधुर्ययुता मध्यमा प्रकृतिः स्मृता ॥ ५ ॥

¹²रुक्षा घचसि दुःशीला कुसत्त्वा ¹³शल्यबुद्धिका ।

क्रोधना घातकाश्चैव मित्रघ्नाश्चित्रघातका ॥ ६ ॥

¹⁴बुधारम्भप्रसक्ताश्च यत्किञ्चिद्वादिनोऽल्पका ।

¹⁵पिष्टुमा उद्धता घाक्पैरकृतज्ञास्तथालसा ॥ ७ ॥

- 1 (C 1a, B, 1) ¹C om 1b 2 (C 1b 2a, H 2, BK XXIV 1) ¹B and K have this as the ob XXIV and begins from here ²K विविधा H विविधा ³K पुरुषाणामथ स्त्रीणामुत्तमाधममध्यमा 3 (C 2b 3a, B XXIV 2) ¹HK have in its place अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नानापुरुषलक्षणम् । नानाशैल्युक्ते लोके उत्तमाधममध्यमे । प्रवीक्ष्या दृष्ट्वा भावैर्विचक्षेया प्रकृतिवृत्ते । ज्ञानं शिल्पविद्यया ज्ञानघती जितेन्द्रिया । ८५ ८६, ८७, ८८ । ²C भगवत्पत्न्या, B ³महापत्न्या ³B परितान्त्वनी 4 (C 3b-4a, B XXIV 3) ¹HK (87, 88 89 89) have in its place लोकादिका (H लोके तु ये) विविधज्ञा भर्ताभर्त विचक्षणा । शास्त्रविद्यामुक्त्या शैल्युत्पत्त्यवस्थिता । अहिंसारत्नसम्पन्ना प्रकृता दूतनां कृता । ²B धैर्य 5 (C 4b 5a, B XXIV 4, H 89b, K XXIV 83b) ¹HK लोकोपचारतत्त्वज्ञा ²HK विचक्षणा for विशारदा ³HK have here मध्यमाय मुनीपेता प्रकृता मध्यमा कृता 6 (C 5b 6a, B XXIV 5, H 90b 91a, K XXIV. 89b 90a) ¹B रुचवाचोऽथ, HK रुचवाक्का दुराचारो निराला ²HK शल्यबुद्धय, NC शल्यबुद्धिका, B शल्यबुद्धय ³K क्रतुघ्नाश्चित्रदार्शिन H क्रतुघ्ना चर्चदार्शिन, B मित्रघ्नाश्चित्रदार्शिन 7 (C 6b, B XXIV 6a, H 91b 92a, K XXIV. 90b-91a) ¹CB om 7a ²HK पिष्टुमा पापनिरता स्त्रीलौब्धा (B लौब्धा) कचक्षयि ।

'मान्यामानविशेषज्ञा लीलोला कलहप्रिया ।
 'सूचका पापकर्माण परद्रव्यापहारिण ॥ ८ ॥
 एमिदोपैस्तु 'सम्बद्धा भवन्ति ह्यधमा नरा' ।
 एवञ्च शीलतो 'नृणां प्रकृतिसिविधा स्मृता ॥ ९ ॥
 'लोणां पुनस्तु प्रकृतिं व्याप्यास्याम्यनुपूर्वश ।
 'मृदुभाषा त्वचपला स्मितभाषिण्यनिष्टुरा ॥ १० ॥
 'गुरुणां वचने दक्षा सलज्जा विनयान्विता ।
 'रूपाभिजनमाधुर्यगुणै स्वामाविर्जैर्वृता ॥ ११ ॥
 गाम्भीर्यधैर्यसम्पन्ना 'उत्तमा प्रकृति स्मृता ।
 'नात्युत्कृष्टैरशिथिलैरेभिरेव वृता गुणै ॥ १२ ॥
 'अल्पदोषानुबिद्धा च मध्यमा प्रकृति स्मृता ।
 अधमा प्रकृतिर्यां तु पुरुषाणा प्रकीर्तिता ॥ १३ ॥
 'विज्ञेया सैव नारीणामधमाना समासत ।
 'प्रेष्या चैष हि विज्ञेया सकीर्णा प्रकृताद्यपि ॥ १४ ॥
 नपुंसकश्च विज्ञेय संकीर्णोऽधम एव च ।
 'शकारश्चैव विटश्च ये चान्येऽप्येवमादय ॥ १५ ॥
 'संकीर्णा प्रकृतिर्ज्ञेया नाटके च द्विजोत्तमा ।
 एते ज्ञेया प्रकृतय पुरुषधीनपुंसका ॥ १६ ॥

8 (C 7, B XXIV 6b 7a, H 92b, K XXIV 91b) ¹C मान्यामानविशेषज्ञा
 II मान्यामानविशेषज्ञा HK मान्यामानविशेषज्ञानभिज्ञाय स्फुरा ²HK om 8b
 9 (C 8, B XXIV. 7b 8a, H 93, K XXIV 92) ¹HK सवृत्ता प्रकृतौपाधमा
 वृता B सम्पद्भा भवन्तीपाधमा नरा 10 (C 9 II XXIV 8b 9a, H 110,
 K XXIV 108b 109a) ¹HK अत पर प्रवृत्तानि लीला च प्रकृति पुन ²HK मितभाषा
 विदग्धा च सलज्जा चाप्य (K न च) निष्ठुरा 11 (C 10 B XXIV 9b 10a, H 111a
 K XXIV 109b) ¹HK कुलजीलगुणीपिता गुरुणां भावने रता C गुणानां वचने ²C
 रूपाभिजनमाधुर्या गुणै स्वामाविकी वृता 12 (C 11 B XXIV 10b-11a H 111b
 K XXIV 110a) ¹BC सा (B वि) ज्ञेया प्रमदीपमा ²HK om this B नागुत
 लट्टेरनिष्ठिलै⁰ 13 (C 12, B XXIV 11b 12a) ¹HK om 13 14 (C 13a
 B XXIV 12b, 13b, H 10b, K XXIV 10a) ¹HK om this hem ²C om
 this hem 15 (C 13b, 14a, B XXIV 13a, 14a, H 11, K 10b 11a) ¹C विदूषक
 शकारश्च ²K सकरी स्वविरचैव H शकारश्च चेटव B शकारश्च विटश्च
³HK चान्येऽप्यधमा नरा 16 (C 14b-15a, H 12, K XXIV 11b 12a)
¹N सकीर्णा प्रकृति ज्ञेया⁰ OM सकीर्णा नाटके ज्ञेया⁰ ²C 'सते सप्तर्षे नाटके कुपे ।
 B अधमा नाटके कुपे ³HK प्रकृता नृ

'आसां तु संप्रवक्ष्यामि 'विभागं शीलसंश्रयम् ।
 'तत्र चत्वार एव स्युर्नायका परिकीर्तिता ॥ १७ ॥
 'मध्योत्तमायां प्रकृतौ नानालक्षणलक्षिता ।
 'धीरोद्धता धोरललिता धीरोदात्तास्तथैव च ॥ १८ ॥
 धीरप्रशान्तकाश्चैव नायकाः परिकीर्तिताः ।
 देवा धीरोद्धता ज्ञेयाः 'स्युर्धीरललिता नृपा ॥ १९ ॥
 'सेनापतिरमात्यश्च 'धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ ।
 'धीरप्रशान्ता विज्ञेया ग्राह्या वणिजस्तथा ॥ २० ॥
 एतेषां च पुनर्ज्ञेयाश्चत्वारश्च^१ विदुषकाः ।
 'लिङ्गिनो [द्विजाऽ]ध्वरजा शि[ष्य]ाश्चेति यथाक्रमम् ॥ २१ ॥
 'देवक्षितिभृतामात्यग्राह्याणानां प्रयोजयेत् ।
 'विप्रलम्भे सुहृदो[ऽर्मा] संकपालापपेशलाः ॥ २२ ॥
 व्यसनी 'प्राप्तदुःखो वा 'युज्यतेऽभ्युदयेन य ।
 तथा पुरपवाहुल्ये प्रधानो नायकः स्मृतः^२ ॥ २३ ॥
 'यत्रानेकस्य भवतो व्यसनाभ्युदयो पुनः ।
 'प्रकृतौ यस्य तौ स्यातां 'स भवेत् तत्र नायकः^३ ॥ २४ ॥

17 (C 15b 16a, B XXIV 15b 16a, K XXIV 12b, 2a, H 13a, 3a)

^१KH एतेषां चैव वक्ष्यामि विभागं शीलसंश्रयम्. ^२B विभागं ^३KH नाट्ये चत्वार एवैते.

B चत्वार 18 (C 16b 17a, B XXIV 16b-17a H 3b-4a, K XXIV.

2b-3a) ^१K तन्मोक्षमाया ^२HK read all the terms in singular 19 (C 17b-18a,

B XXIV 17b-18a H 4b-5a K XXIV 3b-4a) ^१C वलितास्तु नृपा नृपा

20 (C 18b-19a, B XXIV 18b-19a, H 5b 6a, K XXIV 4b 5a) ^१HK. ^२नाट्ये

^३HK ^४नाट्ये. ^५HK ^६कीर्तिना ^७KH ब्राह्मणे वणिजश्चैव श्रीका धीरप्रशान्तका 21 (C

19b-20a, H XXIV 19b 20a, K XXIV 5b) ^१K चत्वारोऽप्य ^२KH om 21b

□ लिङ्गानि ते ध्वरजा शिष्टाश्चेति N लिङ्गानिस्ते ध्वरजा वा शिष्टाश्चेति 22 (C 20b-21a,

B XXIV 20b-21a) ^१KH om 23 ^२C विप्रलम्भे सुहृदास्तौ देवता 23 (C 21b-

22a, H XXIV 21b 22a) ^१C प्राप्तदुःखा B प्राप्यदुःख ^२C युज्यते भूतिरेव हा.

^३KH om 73 24 (C 22b-23a, B XXIV 22b 23a) ^१C तत्र ^२B वृत्तौ

^३B न भवेत् ^४KH om 24

एते तु नायका ज्ञेया 'काव्यबन्धेषु सर्वदा' ।
 'नायिकाश्चैव वक्ष्यामि चतस्र पुनरेव तु ॥ २५ ॥
 दिव्या च नृपपत्नी च कुलस्त्री गणिका तथा ।
 एतास्तु नायिका ज्ञेया नानाप्रकृतिलक्षणाः ॥ २६ ॥
 'धोरा च ललिता चैव उदात्ता निभृता तथा ।
 'दिव्या राजाङ्गना ह्येता गुणैर्युक्ता भवन्ति हि ॥ २७ ॥
 उदात्ता निभृता चैव 'भवेत्तु कुलजाङ्गना ।
 'ललिता चाप्युदात्ता च गणिका शिल्पकारिका ॥ २८ ॥
 'प्रकृतीनां तु सर्वासामुपचारो द्विधा स्मृत' ।
 'बाह्यश्चाभ्यन्तरश्चैव तयोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २९ ॥
 तत्र राजोपचारो यो 'भवेदाभ्यन्तरस्तु स ।
 ततो बाह्योपचारस्तु यः स बाह्यक उच्यते ॥ ३० ॥

'तत्र राजोपचारेषु अन्त पुरस्समाश्रयम् ।
 स्त्रीविभागं प्रयक्ष्यामि उपचारं तथैव च ॥ ३१ ॥
 'महादेवी तथा देवी स्वामिनी 'स्वायिनी तथा ।
 भोगिनी शिल्पकारिणी 'नाटकीयाथ नर्तकी ॥ ३२ ॥

25 (C 28b, K XXIV, 6 H 6b 7a) ¹C नानाप्रकृतिविचारः ²C om 25b,
 II om 25 26 (K XXIV 7, H 7b 8a) 27 (C 24, II XXIV
 24b 25a, K XXIV 8, H 8b 9a) ¹HK read all terms in plural ²C दिव्यानां
 नायिकैः सौगुं सौ ³II (C 25, B XXIV 25b 26a, K XXIV 9, H 9b 10a)
¹C भवेत्तु कुलजाङ्गना ²KH गणिका शिल्पकारिका च उदात्ता निभृता चैव
 II XXIV 26b 27a, K XXIV 12c, II 13b) ¹KH सर्वाणां प्रकृतीनां तु प्रकारो द्विविधः
 चतः ²KH om 29b 30 (C 27, B XXIV 27b-28a, K XXIV 13,
 H 14a) ¹CN भवेदाभ्यन्तरस्तु ²K भवेदाभ्यन्तरस्तु ²H om 30b, ²K राजोपचारो
 यतश्चाद विशेयो बाह्य एव च 31 (C 28, B XXIV 28b 29a, K XXIV 14,
 H 14b 15a) ¹KH तत्राद्राजोपचारेषु पुनराभ्यन्तराश्रयम् C राजोपचारतमना पुरस्समाश्रयम्
²C चत्वारोपचाराश्च N as in HK B विमलमुपचारत 32 (C 29,
 B XXIV 30, K XXIV 15, H 15b 16a) ¹CMN read all these terms in
 plural. B महादेवी ²KH स्वायिनी, CB स्थापिता ³C नाटकीयाथ नर्तिका
 B नाटकीया नर्तका B adds before II राजोपचार वक्ष्यामि चत्वारोपचाराश्च

१अनुचारिका च विज्ञेया तथा च परिचारिका ।
 तथा सञ्चारिका चैव तथा श्रेयणचारिका ॥ ३३ ॥
 २महत्तरा प्रतीहारी कुमारी स्थविरा अपि ।
 ३आयुक्तिका च नृपतेरयमाभ्यन्तरो जनः ॥ ३४ ॥
 तत्र ४मूर्धामिषिका या कुलशीलसमन्विता ।
 ५गुणैर्युक्ता वयःस्था च मध्यस्थाऽऽक्रोधना तथा ॥ ३५ ॥
 ६भुक्तेर्या नृपशीलज्ञा ७समदुःखसुखा सदा ।
 ८शान्तिस्त्वस्त्ययने भर्तुः सत्ततं मङ्गलैषिणी ॥ ३६ ॥
 ९शान्ता १०प्रीतियुता धीरा अन्तःपुरहिते रता ।
 एभिर्गुणैस्तु सम्पृक्ता ११महादेवी उदाहृता ॥ ३७ ॥
 एभिरेव गुणैर्युक्ता १२सत्संस्कारैस्तु वर्जिता ।
 १३वर्जिता राजपुत्री च १४प्रीतिसम्भोगतत्परा ॥ ३८ ॥
 १५शुचिनिर्व्योज्ज्वलाकारा १६प्रतिपक्षाभ्यसूयिका ।
 १७यौवनादिगुणोन्मत्ता सा देवी अभिधीयते ॥ ३९ ॥
 १८सेनापतेरमात्यानां १९भृत्यानामथया पुनः ।
 भवेयुस्तनयास्तास्तु २०प्रीतिसम्मानवर्जिता ॥ ४० ॥

३३ (C ३०, B XXIV ३१, K XXIV १६, H १६b-१७a) १See note १ on ३२
 १KH चतुचारी तयायुक्ता २HKB प्रेष(इ B)चचारिका ३४ (C ३१, B XXIV
 ३२, K XXIV १७, H १७b-१८a) १C मध्यस्थः, २See n १ on ३२ ३५ (C ३२, B,
 XXIV ३३, K XXIV १८, H १८b १९a) १KH मूर्धामिषिका २K समनुव्यचरित्रा च
 वयसा क्रोधवर्जिता ३६ (C ३३, B XXIV ३४, K XXIV १९, H १९b २०a) १HK
 चनोर्था २HK प्रानिस्त्वस्त्ययनैर्निव्य भर्तुःमङ्गलकाङ्क्षिणी ३७ (C ३४, B XXIV, ३५,
 K XXIV २०, H २०b-२१a) १HK पतिव्रता चनायुक्ता चना पुरहिते रता २C पतिपुता,
 BN पतिव्रता ३C महादेव्य उदाहृत ३८ (C ३५, B XXIV ३६, K XXIV २१,
 H २१b २२a) १HK बहुमानविवर्जिता २B सत्संस्कारिणी ३C वर्जिता स्वतिसौभाग्यात् B वर्जितापति
 सौभाग्या ३HK, रतिसंयोगतत्परा, ४ पतिसंयोग तत्परा ३९ (C ३६, ॥ XXIV, ३७,
 K, XXIV ३७, H २२b २३a) १HK वाचानिर्व्योज्ज्वलगुणा HK प्रतिपक्षेषः
 २ पतिरचापः ३वयोवृषगुणाश्वास्त यास्ता देव्य प्रकीर्तिता ४० (C ३७, ॥ XXIV
 ३८, K XXIV २३, H २४) १H reads before this वद्विषी पद्मिनी आति सावधाना वृषाणा
 २K दक्षिता तत्पराश्च या H दक्षिणी तद् ३B प्रतिपक्षान्

शीलरूपगुणैर्यास्तु सम्पन्ना 'नृपघल्लभा. ।
 'रघुगुणैर्लब्धमाहात्म्याः स्वामिन्य इति ताः स्मृता ॥ ४१ ॥
 रूपयौवनशालिन्यः कर्कशा 'विभ्रमान्विताः ।
 'रतिसम्भोगकुशला 'प्रतिपक्षाभ्यसूयिका ॥ ४२ ॥
 'उत्थिताश्चाप्रमत्ताश्च त्यक्तालस्या ह्यनिष्टुरा ।
 मान्यामान्यविशेषज्ञा स्थायिन्य 'सप्रकीर्तिता ॥ ४३ ॥
 'दक्षा स्फुटा क्षुदात्ताश्च गन्धमात्योज्ज्वला 'सदा ।
 'नृपतिच्छन्दवृत्ताश्च 'सर्वत्रेर्ष्याविचर्जिता ॥ ४४ ॥
 'सुशीला लघुसम्माना मृदुर्नात्युद्धतास्तथा ।
 मध्यस्था निभृता क्षान्ता भोगिन्य इति ताः स्मृता ॥ ४५ ॥
 नानाकलाविशेषज्ञा नानाशिल्पधिवक्षणा ।
 गन्धशिल्पधिभागज्ञा नानालेख्यविशारदा ' ॥ ४६ ॥
 'शयनाशनयानज्ञा मधुराश्चतुरास्तथा ।
 दक्षा 'श्रिता स्फुटा 'श्लक्ष्णा निभृता शिल्पकारिका ॥ ४७ ॥
 'अथ रूपगुणौदार्यसौभाग्यधैर्यशीलसम्पन्ना' ।
 'पेशलमधुरस्निग्धानुनादिकलचित्तरुण्ठा च ॥ ४८ ॥
 'हेलाभावविशेषज्ञा सत्येनाभिनयेन च ।
 माधुर्येण च सम्पन्ना ह्यातोद्यकुशलास्तथा ॥ ४९ ॥

- 41 (C III, B XXIV 39 K XXIV 24, H 25) ¹B उपतेजिता ²KH स्नामि
 चकारकम्पना B स्वगुणैर्लब्धमाहात्म्या 42 (C 39 B XXIV 40, H XXIV
 25, H 26) ¹KH लज्जिता तथा ²C चतिसन्धेय⁰ ³K प्रतिपक्षेऽभ्यसूयिका
 43 (B XXIV 43, K XXIV 27 H 28) ¹C om 43 ¹HK उपस्थिता चाप्रमत्ता
 निशालया ²H कथिता तथा 44 4b (K XXIV 26 28 H XXIV 41 48,
 H 27, 29) ¹H दक्षा B दक्षा मनु य विवक्षा ²C तथा ³B श्रुतेऽन्धदर्शित्वो नदीर्घा-
 मान्यविता ⁴H सर्वदे⁰ ⁵B कुलशौचलक्षणा सदेवो नातिषोडश 10 (K XXIV
 29, H XXIV 44, H 30) ¹B विकल्पिका 47 (C 40b 41a, K XXIV 30,
 H XXIV 45, H 31) ¹B शयनाशनयानज्ञा ²B दक्षा सौख्या स्फुटा द्विधा ³H ज्ञोता,
 48 (C 46, B XXIV 50b 51a) ¹C चर्ष KH om 48 ²C सौभाग्यवीर्य सम्पन्ना
³O पेशल मधुरा स्निग्धा च च विकला धिवर्कस कुशला च 49 (C 43, H XXIV 47b 48a)
¹B ⁰विशेषाया

'स्वरतालयतिज्ञाश्च तथाचार्योपसेधिकाः ।
 चतुरा नाट्यकुशलाश्चोहापोहविचक्षणाः ॥ ५० ॥
 रूपयौवनसम्पन्ना नाटकीयाः प्रकीर्तिता ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्नाश्चतुपष्टिकलान्विताः ॥ ५१ ॥
 चतुरा प्रश्रयोपेताः क्षोदोपैश्च चिर्जिता ।
 सदा प्रागल्भ्ययुक्ताश्च 'त्यकालस्या जितश्रमा ॥ ५२ ॥
 नानाशिल्पप्रयोगज्ञा नृत्तगीतविचक्षणाः ।
 समागतास्तु नारीषु रूपयौवनकान्तिभिः ॥ ५३ ॥
 न दृश्यते गुणैस्तुल्या यस्या सा नर्तकी स्मृता ।
 'सर्वावर्योपचारेषु या न मुञ्चति पार्थिवम् ॥ ५४ ॥
 'विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेरनुचारिका ।
 'छत्रशय्यासने युक्ता तथा भ्यजनकर्मणि ॥ ५५ ॥
 'सवाहने च गन्धे च तथा चैव प्रसाधने ।
 'तथाभरणसंयोगे मात्यसंप्रहणेषु च ॥ ५६ ॥
 'विज्ञेया नामतः सा तु नृपते परिवारिका ।
 नानाकक्ष्याविचारिण्यस्नयोपवनसंचराः ॥ ५७ ॥
 देवतायतनक्रीडाप्रासादपरिसंचरा ।
 'यामकिन्यस्तथा चैव याश्चैवंलक्षणा स्त्रियः ॥ ५८ ॥
 संचारिकास्तु विज्ञेया नाट्यज्ञैर्भोगधारिता ।
 'प्रेषणे कामसयुते तथा गुह्यसमुत्थिते ॥ ५९ ॥

50-51 (C 41b-42, 44a, II XXIV 46, 47a 48b, cf K XXIV 31, 32) ¹B दृष्टमोक्षमयज्ञा या रसभावविकल्पिका 52 (C 44b-45a, B XXIV 49, K XXIV 39b, H 34b) ¹X मुक्तावला 53 (C 45b, 47a, B XXIV 50a, 51b, K XXIV 33a, 34a, H 34a 35a) K वीरनादिदुष्टान्धता 54 (C 47b-48a, H XXIV 52, K XXIV 47, 34b 35a, H 35b 36a) ¹HK सर्वावर्योपचारेषु चतुपष्टिकलान्विता या दपम् 55 (B XXIV 53 K XXIV 35b, 36a, H 36b, 39a) ¹C. om 55 ²B दक्षिणादक्ष नाट्यज्ञैरेव ³B अष्टापादो हव्यपारो तदा अष्टमपरिचरौ. 56 (B XXIV 54, K XXIV 36b-39a, H 39b-40a, cf C 48-49) ¹B दक्षिणा गन्धदीप्तौ तदा चैव प्रसाधिका ²B 'भरणमन्धदीप्तौ च मात्यसंयोजिका तदा. 57 (B XXIV 55; C 50b, K XXIV 39b 40a H 40b-41a) ¹B एषविधा नर्तक्यो या अष्टम. 58 (C 51, B XXIV 56 K XXIV 40b 41a, H 41b-42a) ¹K दक्षिण च नियुक्ता यास्तदा च विविधादये 59 (C 52ab B XXIV 57, K XXIV. 41b-42a; H 42b-43a) ¹C अष्टमपरिचरौ कामसयुक्ता B अष्टमपरिचरौ ²C युक्ता युक्ता चतुष्टयै. K. युक्तायुक्ता चतुष्टयै.

'या नियुक्ता वृषेस्तास्तु' ज्ञेया. प्रेषणचारिका ।
 'सर्वान्तं पुररक्षाया' 'स्तुतिस्वस्त्ययनादिभि' ॥ ६० ॥
 या वृद्धिममिनन्दन्ति 'महत्तर्यस्तु ता स्मृता ।
 'सन्धिविग्रहसंबद्धानानाकार्यसमुत्थितम् ॥ ६१ ॥
 'निवेदयन्ति कार्यं या- प्रतीहार्यस्तु ता स्मृताः ।
 'अप्राप्तरतिसंभोगा असंभ्रान्ता अनुद्भवा' ॥ ६२ ॥
 'निभृता या सलज्जाश्च ता; कुमार्य इति स्मृता- ।
 'पूर्वराजनयामिज्ञा 'पूर्वराज्यामिपूजिता ॥ ६३ ॥
 'सर्वानुचरितज्ञाश्च ता वृद्धा इति सज्जिना ।
 'भाण्डागारेष्वधिकृता आयुधाधिकृतास्तथा ॥ ६४ ॥
 'फलमूलौपवीनाश्च तथा 'चैवान्नवीक्षिका ।
 'गन्धाभरणमाल्याना घन्नाणा चैव 'चिन्तिका- ॥ ६५ ॥
 'वह्न्येषु नियुक्ता या आयुक्ता इति च स्मृता ।
 'इत्यन्तं पुरचारिण्यं क्षियं प्रोक्ता समासत ॥ ६६ ॥

60 (C 52c 53a, B XXIV 58 K XXIV 42b 43a, H 43b 44a) ¹CN
 प्रेष(व)णीया वृषेयास्तु, B वृषेयास्तु नियुज्यन्ते ता ²K ज्ञेयान्वेषण^०, H ज्ञेया प्रेषण^०
 B ज्ञेया परिचारिका ³KH 'रक्षायां B 'रक्षास्तु ⁴CB स्तुतिस्वस्त्यादि च या,
 KH चाशौचस्थ^० 61 (C 53b B XXIV 59, K XXIV 43b 44a,
 H 44b 45a) ¹K ज्ञेयास्ता सुमहत्तरा, H ज्ञेयास्तान् मह^० B ता विज्ञेया महत्तरा
²C om 61b, B 'नागाचार^० 62 (B XXIV 60, K XXIV 44b 45a
 H 45b 46a) ¹C om this ²B अप्राप्तरसंभवाया न संभ्रान्ता न अनुद्भवा 63 (B
 XXIV 61 C 54a K XXIV 45b-46a H 46b 47a) ¹C om 63a, B
 निभृताया कुमारी चारिका क्षृता ²C पूर्वराजनयामिज्ञा, B पूर्वराजनयया या ³C पूर्व
 राज्यामि^०, KH सर्वराज्यं पूजिता 64 (C 54b 55a B XXIV 62 K XXIV
 46b, 36a, H 47b, 37a) ¹K सर्वराज्यचारिणा, B पूर्वराजानुचरितास्ता ²KH भग्नागारे
 नियुक्ता या ³K आयुधमारे एव च B आयुधाधि^०, C आयुधा विकृतास्तथा 65 (C
 55b 56a, B XXIV 63 K XXIV 36b 37a, H 37b 38a) ¹KH औषधीफलमूलेषु
 वीनेषु न्यायता तथा ²C 'वात्रवीचणा N वात्रवीचिता, B बान्धवेषिकी for वात्र
 वीचिका ³KH गन्धाभरणवस्त्रेषु आभ्यासकयनेषु च ⁴C चिन्तिका 66 (C 56b 57a,
 B XXIV 64, K XXIV 37b, H 38b) ¹C बह्मण्ययनाया युक्ता विज्ञेया युक्तिका क्षृता
 B बह्मण्ये तथा युक्ता ज्ञेया ज्ञायुक्तिकाम् ता ²KH om 66b

'विशेषणं तु शेषाणां तासां वक्ष्यामि वो द्विजाः ।
 या 'नियुक्ता नियोगेषु प्रयोगेषु 'तथैव हि ॥ ६७ ॥
 'न चोद्भूता न चोद्भूतान्ता न लुप्या न च निष्ठुरा ।
 'शान्ता' क्षान्ता' प्रसन्नाश्च जितक्रोधा जितेन्द्रिया ॥ ६८ ॥
 'अकामा निभृताश्चैव खोदोपैश्च विवर्जिता ।
 'अनुरक्ताश्च भक्ताश्च नानापाद्वंसमुत्थिताः ॥ ६९ ॥
 ता नियोगेषु योक्तव्या 'वनिता मदवर्जिता ।
 'यस्यान्तपु सक नाम तृतीया प्रकृतिः स्मृताः' ॥ ७० ॥
 'साऽप्यन्त पुरसञ्चारे योज्या पार्थिवेऽस्मनि ।
 'ज्ञातका कञ्चुकीयाश्च तथा 'वर्षधरा पुनः ॥ ७१ ॥
 'औपस्थायिकनिर्मुण्डा कक्षास्थानेषु योजयेत् ।
 अपुमांसस्तु ये पुरपा ये तु स्त्रीभोगवर्जिताः ॥ ७२ ॥
 'एते त्वन्त पुरचरा कार्या नित्य हि नाटके ।
 '[द्वास्थन्तु] स्तातकं कुर्यादार्यमाचारसयुतम् ॥ ७३ ॥
 'ब्राह्मणा' कुशला वृद्धा 'कामदोषविवर्जिता ।
 प्रयोजनेषु देवीनां नियोक्तव्या नृपे 'मया ॥ ७४ ॥
 ये 'विद्यासत्यसम्पन्ना कामदोषविवर्जिता ।
 ज्ञानविज्ञानकुशला कञ्चुकीयास्तु ते स्मृता ॥ ७५ ॥

- 67 (C 57b 58a B XXIV 65a, 66a, K XXIV 47, H 48) ¹B विश्वेष
 विश्वेष, O विश्वेष विश्वेष KH समासाद्वच्य तासां वक्ष्यामि द्विजोत्तमा ²KH निवीज्या
³O न चोद्भूता 68 (C 58b-59a, B XXIV 66b 67a K XXIV. 48, II 49)
¹BC न चोद्भूतान्ता न लुप्या न नातिनिष्ठुरमानसा KH अगुडता द्वाध्वान्ता सु (स)विद्याचारनिष्ठुरा-
²KH चान्ता दीना (H दान्ता) सुजीनाय C9 (C 59b 60a, B XXIV 67b, 65b,
 K XXIV 49a, H 50a) ¹C अकामाशावि पुण्याय B अकामा सुभटे (शे)नाय ²KH
 om 69b 70 (C 60b 61a, K XXIV 49b 50a, H 50b 51a) ¹C उपदीषविवर्जिता-
²C या सा ननुवका ³KH द्वास्थन्तु सा ⁴B om 70 71 (C 61b 62a,
 B XXIV 68, K XXIV 50b 51a, H 51b 52a) ¹B सा लक्ष्मण ²BN
 कारका, II कारका ²OB वर्षधरा 72 (K XXIV 51b 52a, H 52b 53a)
¹BC om 72 H ये व्याधिकाय 73 (K XXIV. 52b-53a H 54b 55a)
¹C om 73 ²K वक्ष्यान्ते, (footnote वास्तव्ये) B ma दारिद्र्या चातकान् 74 (C
 65b 66a, II XXIV 72) ¹KH om 71 ²N काय, C कला 75 K XXIV
 58, H 59) ¹K footnote विद्या ²BC om 75

'प्रेषणे चार्यसयुक्ते कञ्चुकीयान्नियोजयेत् ।
 तथा वर्षधरांश्चैव कामचारेषु योजयेत् ॥ ७६ ॥
 'धौपस्थायिकनिर्मुण्डान् स्त्रीणां प्रेषणकर्मणि ।
 'रक्षणे कुमारीणाञ्च बालिकानाञ्च योजयेत् ॥ ७७ ॥
 'मानकार्येषु नारीणां नियुज्जीतानुचारिका ।
 'अन्तपुराधिकारे हि राजचर्यानुवर्तिनम् ॥ ७८ ॥
 'सर्व[नृ]त्ता[ङ्ग]योगज्ञ-नाट्यागारे निवेशयेत् ।
 'ये त्यल्पसत्त्वा कुशला ह्रीवाश्च स्त्रीस्वभाविन ॥ ७९ ॥
 'जात्या न कोपिणश्चैव ते ये वर्षधरा स्मृता ।
 'नपुंसका ये पुरुषा स्त्रीस्वभावेन धजिना ॥ ८० ॥
 'निर्मुण्डा नामतो ज्ञेया कामविज्ञानवर्जिता ।
 एतदष्टादशविधं प्रोक्तमन्तपुर मया ॥ ८१ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि बाह्यपुरुषसञ्चरम् ।
 राजा सेनापतिश्चैव 'पुरोधा मन्त्रिणस्तथा ॥ ८२ ॥
 सचिवा प्राड्विवाकाश्च 'कुमाराधिकृतास्तथा ।
 'एते चान्ये च बहव 'सभास्तारा नृपस्य तु ।
 'विभागमेवा वक्ष्यामि लक्षणं च पृथक् पृथक् ॥ ८३ ॥

76 (K XXIV 53b 54a, II 54b 55a) ¹BC om 76, H प्रेरणे 77 (C
 62b 63a, B XXIV 69, K XXIV 54b, II 55b) ¹KH श्री(८)पस्याधिक[नितु]ण्य
²KH om 77b 78 (C 63b B XXIV 70a, K XXIV 55a, H 56a)
¹BC om 78a ²KH om 78b, C ³धिकारी हि, B ⁴विकारेषु ⁵BC राजभाषा
 (० यया II) नृवर्तनम् 79 (C 64, B XXIV 70b 71a K 55b 57a H 56b
 57a, ¹KC सर्व, (K सवी) उक्ता B ²कान्वाहा ³BM पस्यागारे ⁴KH नियोजित
⁵C वनिवासन्यसत्ता ये ये ⁶C ⁷स्वभावका B ⁸स्वभाविका 80 (C 65a,
 B XXIV 71b, K XXIV 56b 57a, H 57b 58a) ¹C जात्या न भाषिण ²KH
 जात्या न दुष्टा कार्ये च ³BC वर्षधरा ⁴BC om 80b 81 (C 66b II XXIV
 73a, K XXIV 57b, 59a H 58b, 60a) ¹BC om 81a 82 (C 67
 B XXIV 73b 74a, K XXIV 59b 60a, H 60b 61a) ¹KH कुमारी 83 (C
 68, II XXIV 74b 75, K XXIV 60b 61 H 61b 62) ¹C जमानकृतसत्ता,
 KH प्रयोगाधि कृतसत्ता ²B एके ³BC मान्या ज्ञेया ⁴BC विज्ञेयमेव (B विज्ञेयमेवा)
 वक्ष्यामि लक्षणानि निबोधत

'शीलवान् बुद्धिसम्पन्नः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

दक्ष प्रगल्भः स्मृतिमान् धिक्कान्तो भतिमाञ् शुचि ॥ ८४ ॥

दीर्घदर्शी महोत्साहः कृतज्ञः प्रियवाक्पटुः ।

लोरुपालव्रतधरः कर्ममार्गविशारदः ॥ ८५ ॥

उत्थितश्चाप्रमत्तश्च वृद्धसेव्यर्यशास्त्रचित् ।

नानानयप्रचारज्ञः ऊहापोहविचक्षणः ॥ ८६ ॥

'परभावेद्वितज्ञश्च शूरो धीरः क्षमान्वितः ।

'नानाशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो नानाशिल्पप्रयत्नकः ॥ ८७ ॥

'नीतिशास्त्रे च कुशलस्तथा चैवानुरागवान् ।

'स्थानबुद्धिक्षयज्ञश्च पररन्ध्रविचक्षणः ।

'कृतज्ञोऽप्यसनो चैव गुणैरेभिर्भवेन्नृप ॥ ८८ ॥

'शीलवान् सत्यसम्पन्नस्त्यक्तालस्यः प्रियवदः ।

पररन्ध्रविधिज्ञश्च यात्राकालविशेषचित् ॥ ८९ ॥

'अर्थशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ह्यनुरक्तः कुले वृतः ।

देशचित् कालविशेष भवेत् सेनापतिगुणैः ॥ ९० ॥

'कुलीना बुद्धिसम्पन्नाः श्रुतिनीतिविशारदाः ।

स्युदेदयाश्चानुरक्ताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ।

'पुरोधोमन्त्रिणश्चैव गुणैरेतैर्भवन्ति हि ॥ ९१ ॥

- 84 (C 69b 70a, B XXIV 76, K XXIV 62, H 63) ¹BC ननरान्
²C नति⁰, B वृति⁰, H वृति⁰ ³KH वृतिमान् 85 (C 70b 71a, B XXIV
77, K XXIV 63, H 64) ¹B प्रियवाक्, पटु, KH प्रियवाक्पि ²KH शूरो धीर
क्षमान्वित 86 (C 71b, B XXIV 78a, K XXIV 64, H 65) ¹HC इह कृतज्ञ⁰
²BC om 86b, K नानाशास्त्रप्रचार⁰ 87 (C 72, B XXIV 78b, 79a,
K XXIV 65 H 66) ¹CHMN परदोषे (H ⁰भावे, ⁰MN ⁰भावे)द्विज्ञाभिज्ञ (⁰द्विज्ञाप्य)
²HK वाङ्गुष्ठानाप्यलङ्कृत ³BC ऊहापोहविचारी च ⁴KHB ⁰शिल्पप्रयोजक 89 (C
73a, B XXIV 79b 80a, K XXIV 66, H 67) ¹KH om 88a, B नीति
शास्त्रार्थकुशल⁰ ²C गुणैरेभिर्भवेन्नृप ³C om 88bc, II om 89b ⁴B धर्मज्ञोऽप्यसनो
देव ⁵BHK गुणैरेतै⁰ 89 90 (B XXIV 82b 84a, K XXXIV 67-68,
H 68 69) ¹C om 89 90 91 (B XXIV 80b 82a, K XXIV 69 70a,
H 70 71a) ¹C om 91 B reads as follows कुलीना बुद्धिसम्पन्ना नानाशास्त्रविपश्चिताः
क्षिप्त्वा परैरद्वयैष न प्रमत्ताश्च देशजाः । अनुभूयाश्च विनीताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ।
पुरोधोमन्त्रिणश्चैव भिगुचै भवन्ति हि । ²KH चमत्वा for पुरोधो

'बुद्धिमान्' नीतिसम्पन्नो चिक्रान्तः स्यात् प्रियवद ।
 अर्थशास्त्रे च कुशलो ह्यनुरक्तः प्रजासु च ॥ ९२ ॥
 'यो धार्मिकस्तथामात्यः कर्तव्यो भूमिपैः सदा ।
 व्यवहारार्थमत्त्वज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुता ॥ ९३ ॥
 मध्यस्था 'धार्मिका' धीरा कार्याकार्यत्रिचक्षणाः ।
 'क्षान्ता' दान्ता जितक्रोधा नोद्धता समदर्शिनः ॥ ९४ ॥
 ईदृशा प्राङ्गिवाकाश्च स्थाप्या 'धर्मासनेष्वथ ।
 उत्थिताश्चाग्रमस्ताश्च त्यक्तकालस्या' जितधर्मा ॥ ९५ ॥
 स्निग्धा क्षान्ता विनीताश्च मध्यस्था निपुणास्तथा ।
 नयज्ञा विनयज्ञाश्च 'ऊहापोहविचक्षणा ॥ ९६ ॥
 सर्वशास्त्रार्थसम्पन्ना 'कामाद्यविकृतास्तथा ।
 'क्रमायाता हि [या] सक्ता कुमाराधिकृतस्तथा ।
 'नानारूपैः समायुक्ता गुणैरेतैर्भवन्ति हि ॥ ९७ ॥
 'बृहस्पतिमतादेषा' गुणाश्चाप्यभिलक्ष[यन] ।
 विज्ञेय 'चापि कर्मज्ञैः' समास्नारधिकल्पनम् ॥ ९८ ॥
 'इत्येतत्' यो मया प्रोक्तः सत्प्रकृतिलक्षणम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि लक्षणं भूमिकास्यपि ॥ ९९ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे प्रकृतिविचारो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

- 92 (C 73b-74a, B XXIV 82b) ¹HK om 92 ²B ⁰स्यत्रनात्तावत्प⁰
 93 (C 74b 75a, B XXIV 84b K XXIV 70b H 71b) ¹KH om 93a
 94 (C 75b 76a, B XXIV 85, K XXIV 71 H 72) ¹C धार्मिकविषय
 KH धार्मिका रक्ता ²B ⁰कार्यविचक्षण ³BK शान्ता ⁴C सर्वे 95 (C
 76b-77a, B XXIV 86 K XXIV 72, H 73) ¹B रिण for ⁰वत् ²KH
 जितधर्मा 96 (C 77b-78a B XXIV 87 K XXIV 73, H 74) ¹C
 ऊहापोहविचक्षणा 97 (C 78b, B XXIV 88a fn 1 K XXIV 74a H 75a)
¹B om कामाद्यविकृतशब्दा ²B om कामायाता हि या सक्ता ⁴BC om 97c
 98(C 79ab, B XXIV 88b 89a, K XXIV 74b 75a, H 75b 76a) ¹C ⁰मता-
 दितान् K ⁰मतादिशब्द ²HK गुणानां प्रविभावकम् C ⁰भिलक्षणेन, B ⁰भिकाक्षणेन
³K चापि कर्मज्ञैः H चापि कर्मज्ञैः N चाप्यध्याये, C चाप्यध्याये, B चाप्यध्याये ⁴K
 समास्नारदिकल्पनम् H समास्नारदिकल्पनम् 99 (C 79c, B XXIV 89b-90a)
¹C om 99a B इत्येव ²B प्राङ्गिवाक विनिश्चय, ma सर्वप्रकृतिलक्षणम् ³B विना-
 भिषयन प्रति

पंचविंशोऽध्यायः

'विभागं भूमिकानां तु सप्रवक्ष्यामि नाटके ।
 'यादृशैरेव कर्तव्या पुरुषैर्भूमिकास्तथा ॥ १ ॥
 'गतिवागङ्गचेष्टाभिः 'सत्त्वशीले' समासत ।
 'परीक्ष्य पात्रं तज्ज्ञास्तु 'युज्याद् भूमिनिवेशने ॥ २ ॥
 'तस्मादन्विष्य हि गुणान् कार्यं पात्रसमाश्रयः ।
 न खेदजननं बुद्धेराचार्यस्य भविष्यति ॥ ३ ॥
 'आधायोप[ग]मजांश्च 'गुणान् [तज्ज्ञा] स्वभावजान् ।
 'ततः कुर्याद् यथायोगं नृणां भूमिनिवेशनम् ॥ ४ ॥
 अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तमहीनाङ्गं घयोन्यतम् ।
 न स्थूलं न कृशं चैव न दीर्घं न च मन्थरम् ॥ ५ ॥
 'स्त्रिष्टाङ्गं' धुतिमन्तं च सुस्वरं प्रियदर्शनम् ।
 एतैर्गुणैस्तु संयुक्तं देशभूमिषु योजयेत् ॥ ६ ॥
 स्थूलं प्रागु' धृहद्देहं मेघगम्भीरनिस्वनम् ।
 रौद्रस्वभावनेत्रं च स्वभावघ्नकुटोमुखम् ॥ ७ ॥
 रक्षोदानवदैत्यानां भूमिकासु प्रयोजयेत् ।
 पुरुषाणां प्रयोगस्तु तथाङ्गक्रिययान्वित ॥ ८ ॥
 सुनेताः सुध्रुवः स्वङ्गा सुललाटा सुनासिकाः ।
 स्वोष्ठाः सुगण्डाः सुमुखाः सुकण्ठाः सुशिरोधराः ॥ ९ ॥
 स्वङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्ता दीर्घाश्च मदमन्थराः ।
 न स्थूला न कृशाश्चैव स्थभायेन व्यवस्थिताः ॥ १० ॥
 सुशीला ज्ञानयन्तश्च तथा च प्रियदर्शनाः ।
 कुमारराजभूमिषु प्रयोज्या भरतोत्तमा ॥ ११ ॥
 अङ्गैरधिकलैर्घोरैरस्फुटघचनकर्मणि ।
 न दीर्घं नैव च स्थूलमूहापोहविचक्षणम् ॥ १२ ॥

1 (C 1, K 1) ¹C भूमि, N विभाग, K विभाग ²K यादृशो यस्य कतम्या
 विन्यासे भूमिकास्ततः 2 (C 2a, K 2) ¹K गतिवागङ्गं दैर्घ्येभिः ²C सत्त्वशीले^० MN
 सत्त्वभावस्तुशीलतः ³C om 2b ⁴K गुणान्गि^० 3 (K 3) 4 (K 4)
¹K आधायो यमजांश्च ²K गुणान्गान् स्वभावजान् 5 13 (K 5 13)

'अ[शी]र्जं च प्रगल्भं च 'अत्यु[त्पन्न]विनिश्चयम् ।
 सेनापतेरमात्याना भूमिकासु प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥
 पिद्गाक्ष दीर्घनास च ह्रस्वमुच्चमयापि वा ।
 कञ्चुकीश्रोत्रीयादीना भूमिकासु नियोजयेत् ॥ १४ ॥
 एयमन्येष्वपि तथा नाट्यध[र्मो] प्र[शस्यते] ।
 दशावस्थानुरूपेण पात्र युज्यात् स्वभूमिषु ॥ १५ ॥
 मन्थर वामन कुञ्ज विकृत विकृताननम् ।
 'चिष्टन्त्रेण काणाक्ष स्थूल चिपिटनासिकम् ॥ १६ ॥
 'दुर्जेंपं दु स्वभाज च विकृताकारमेव च ।
 'दासभूमौ प्रयुज्जीत युजो दासा[ङ्ग]संयुतम् ॥ १७ ॥
 'प्रकृत्या तु वृद्धा श्राम तत्र धान्तेषु योजयेत् ।
 तथा च पुरूप 'स्थूलमरोगेषु प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
 यदि वा नेदशा सन्ति प्रकृत्या पुरुषा द्विजा ।
 धात्रार्यबुद्ध्या योक्तव्या 'भावचेष्टास्थभाजन ॥ १९ ॥
 या यस्य सदृशी चेष्टा 'स्वभाज कर्म वा तथा ।
 सा 'तथान्तर्ययोगेन नियम्या भावमाचिनी ॥ २० ॥
 'एयमन्येष्वपि तथा नाट्यधर्मो प्रशस्यते ।
 देशनंपानुरूपेण पात्र योज्य हि भूमिषु ॥ २१ ॥
 बहुधाहा बहुमुखास्तथा च विकृतानना ।
 'पशुद्वयापदवक्त्राश्च खरोष्ठा वारणास्तथा ॥ २२ ॥

- 13-15 (K 13 15) ¹K चर्चन ²K प्रताप्रतविनिश्चयम् ³K ⁰धर्मप्रवेशने
 16 (C 'b 3a, K 16) ¹C विकृत नेत्रकार्गवा N विकृतश्रेष्ठकार्गवा K विकृत नेत्र
 17 (C 3b 4a, K 17) ¹UV दुर्जेव C दुर्जेवि K दुर्जेव ²N सत्ता ³EC दासा⁰
 18 (C 4b-5a, K 18) ¹MN प्रकृत्या ²N तत्र शालेषु, K तत्र दानेषु ³K स्थूल
 मुपयोगेषु C स्थूल मरोगेषु 19 (C 5b 6a, K 19) ¹N न ह्रस्व⁰ ²M चय⁰
 and N चय⁰ for भाव 20 (C 6b 7b, K 20ab) ¹K द्वापमापममध्यमा C has
 here K 20a as its 7a ²N तथा दासयोगेन C तथा धान्ययोगेन ³N सव⁰
 21 (C 8) 22 (C 9, B XXVI 3, K XXVI 13b-14a) ¹K बहुधाही,
 C बहुधाही बहुमुखास्तथा च विकृतानना ²C ⁰द्वापनमिदाय ³K खरोष्ठावतनास्तथा

एते चान्ये च बहवो नानारूपा भवन्ति ये ।
 'आहार्ययुक्त्या कर्तव्या मृत्काष्ठजतुचर्ममि. ॥ २३ ॥
 'स्याभाविकेण रूपेण '[न]विशेद् 'रङ्गमण्डलम् ।
 'आत्मरूपमवच्छा[द्य] वर्णकैर्भूषणैरपि ॥ २४ ॥
 यादृशं यस्य यद्रूप प्रकृत्या तस्य तादृशम् ।
 वयोवेषानुरूपेण 'प्रयोज्य नाट्यकर्मणि ॥ २५ ॥
 यथा 'जन्तु स्वभावं हि परित्यज्यान्त्यदैहिकम् ।
 'परभाव प्रकुरुते 'परदेह समाश्रितः ॥ २६ ॥
 एवं बुध- पर भाव सोऽस्मीति मनसा स्मरन् ।
 'वेषवागङ्गलीलामिद्वेषाभिश्च समाचरेत् ॥ २७ ॥
 धनुरूपा 'विरूपा च 'तथा रूपानुसारिणी ।
 'तिप्रकारा 'भवेन्नाट्ये प्रकृतिस्तु विभायिता ॥ २८ ॥
 'स्त्रियस्तु स्त्रीगते भावे पुरुषा पौरुषे यथा ।
 'यथाययस्तथा तस्मिन्ननुरूपेति सा स्मृता' ॥ २९ ॥
 यो बाल स्वाधिरी भूमिं वृद्धो वा बालभूमिकाम् ।
 तद्भावे कुरुते 'नाट्ये सा विरूपेति कीर्तिता ॥ ३० ॥
 पुरुष स्त्रीगत भाव 'यत्न प्रकुरुते पुन ।
 'रूपानुसारिणी ज्ञेया प्रयोगे 'भरतोत्तमै. ॥ ३१ ॥

- 23 (C 11, B XXVI 4, K XXVI 14b 15a) ¹K आचार्यबुद्धा कायादी, C आचार्यबुद्धा, B आचार्येण तु ते कार्या 24 (C 10, K XXVI 15b 16a, B XXVI 5) ¹N स्वाभाविके तु रूपेण C स्वाभाविकेन भावेन ²BOK ब्रवि^० ³C रङ्गमण्डलम्, K रङ्गमण्डले ³CB ^०पनवच्छाद्य K समाच्छाद्य 25 (C 12, B XXVI 6, K XXVI 16b-17a) ¹MN प्रतीत्य C प्रकृत 26 (C 13, B XXVI 7 K XXVI 17b 18a) ¹K औपम्यभावश्च, B औपम्यभाव हि ²N परभाव, C परभाव ³B परभाव 27 (C 14, B XXVI 8 K XXVI 18b 19a) ¹N वैवाङ्मयगतिनीलाभि C वाङ्मयगतिनीलाभि B वैवा वाङ्मयनीलाभि 28 (C 15, BK XXVI 1) ¹K वृद्धया ²K चविह्वयानुरूपिणी ³C ^०कारा भवेन् नृबाल, B तिप्रकारेण पातना ⁴C प्रकृतिस्त्वपि भाविता, K प्रकृतिस्तु विमुचिता 29 (C 17, B XXVI 13b 14a, B XXVI 2) ¹K स्त्रियस्तु स्त्रीगते भाव पौरुष पुरुषश्च च B स्त्रिये हि स्त्रीगते भाव etc ²K यथाययस्तथा तस्मिन् चतुरूपा तु सा भवेन् यथाजयो यथावत्यम् etc 30 (C 18, K XXVI 3) ¹C नाट्य 31 (C 19, B XXVI 14b 15a, K XXVI 4) ¹K यो वा प्रकुरुते पुन, ²BK रूपानुरूपा सा B रूपान् प्रकुरुते तु य ³K प्रकृतिसंज्ञा

छन्दत पोरुपी 'कुर्यात् भूमिकां स्त्री प्रयोगत ।
 न परस्परचेष्टाभिः कुर्याता वृद्धबालिशौ ॥ ३० ॥
 'उद्धता [चैव] पुरुषा शौर्यवीर्यसमन्विता ।
 'पाठ्यप्रयोगे [ति योज्या स्त्रियो] गीते [च सर्वदा] ॥ ३१ ॥
 'प्रायः प्रकृति स्त्रीणां [गीते] नृणां तु पाठ्यविधौ ।
 स्त्रीणां स्वभावमधुरा^१ कण्ठा पुंसां तु बलवन्त ॥ ३४ ॥
 यद्यपि पुरुषो विद्यात् गांशविधानं च लक्षणोपेतम् ।
 माधुर्यगुणविहीनं शोभा जनयेन्न लङ्गीतम् ॥ ३५ ॥
 यत्र स्त्रीणां 'पाठ्याद् गुणो' नराणां च कण्ठमाधुर्यम् ।
 प्रकृतिगिपर्ययजनितौ विज्ञेय तावत्कारौ ॥ ३६ ॥
 प्रायेण देवपायिचत्सेनापतिमुत्पुङ्गवपुरुषभद्रेषु ।
 स्त्रीजनकृता प्रयोगा भवन्ति पुरुषस्वभावेन ॥ ३७ ॥
 'भूयिष्ठं सुकुमारश्च नित्यं' स्त्रीभिरनुष्ठितम् ।
 इत्यर्थं 'मानुषाणाम् दिव्यमानुषयोस्तथा ॥ ३८ ॥
 'रम्भोर्नशीप्रभृतिषु स्वर्गे नाश्व्य प्रतिष्ठितम् ।
 तथैव मानुषे लोके राज्ञामन्तपुरेऽपि ॥ ३९ ॥
 उपदेष्टव्यमाचार्यैः 'शास्त्रानुद्धयाङ्गनाम् न ।
 'न स्वयं भूमिकाभ्यासं युधे स्त्रीणां प्रयोजयेत् ॥ ४० ॥
 स्त्रीषु योज्यं प्रयत्नेन प्रयोगः पुरुषाग्रयः ।
 यस्मात् स्वभावोपगतो विलासः स्त्रीषु दृश्यते ॥ ४१ ॥
 तस्मात् स्वभावमधुरमङ्गं मुलभसौष्ठवम् ।
 'पौरुषं ललितं यत्तु सौन्दर्यकारोऽपरां भवत् ॥ ४२ ॥

३२ (C २०, B XXVI 1०b 16a K XXVI १) ^१B भूमि स्त्री कुर्यात्प्रयोगत
^२N कुर्याता, C कुर्याती B काशी स्वविर^३ ३३ (C ८८b B XXVI ३२r 1८b) ^४C
 उद्धता यं च ^५C om ३३b B पठ्यादीनां पुरुषा प्रयोग्यता नि मूलने ३४ (B XXVI
 17a) ^६Ag (p 299) प्रायः प्रकृति स्त्रीणां येषु वृणा etc ३५ (B XXXV 17b 18a)
 ३६ (B XXVI 18b 19a) ^७B दुष्टे ३७ (B XXVI 19L 20r) ३८ (C २१
 K XXVI 7) ^८C भूमिका ^९K इति ^{१०}C चत्सेना ^{११}प्रहतीना तु ३९ (C २२,
 B XXVI 20b 21a, K XXVI 6) ^{१२}C प्रकृतियु ^{१३}K प्रवतने ^{१४}पादिवाणा
 यदेषु च ४० (C 23a 26a B XXVI 21b 22a K XXVI 8a 10a) ^{१५}B प्रयत्ने-
 नाङ्गनाजने ^{१६}C स्वयं तु ४१ (C 26b, 24b B XXVI 22b, २३a, K XXV
 11b, 12a) ४२ (C २५ B XXVI 23b २४a K XXVI 12b 13a) ^{१७}B ललित
 सीद्व

'तुल्यावस्थाक्रियोपेता 'भूमिकाप्रकृतिस्तथा ।
 'भृशमुद्ग्रथितयेन्नाट्य 'स्वभावकरणाश्रयम् ॥ ४३ ॥
 'संगीतमपरिहृशं नित्य प्रमदाजनस्य गुण एव ।
 'यन्मधुरकर्कशत्वं भजते नाट्य प्रयोगेण ॥ ४४ ॥
 'प्रमदा नाट्यविलासैर्लतेव कुसुमैर्विचित्रलावण्या ।
 कामोपचारकुशला भवन्ति काम्ये विशेषज्ञाः ॥ ४५ ^२ ॥
 'योग्यास्तु च प्रयत्नः कर्तव्यः सततमप्रमादेन ।
 न हि योग्यां विना भवति भावरससौष्टव किञ्चित् ॥ ४६ ॥
 प्रयोगो 'द्विविधश्चायं विद्वेयो 'नाट्यमाश्रितः ।
 सुकुमारस्तथाविद्धो नानाभावरसाश्रयः ॥ ४७ ॥
 नाटक 'सप्रकरण भाणो द्योष्यद्ग एव च ।
 ज्ञेयानि सुकुमाराणि मानुषैराश्रितानि तु ॥ ४८ ॥
 'सुकुमारा प्रयोगा ये रात्रामामोदकारकाः ।
 भृङ्गाररसमासाद्य 'तान्नारीप्लेषं योजयेत् ॥ ४९ ॥
 युद्धोद्धता वेगकृता 'संरम्भयदुलाश्च ये ।
 न ते स्त्रीभिः प्रयोक्तव्याः प्रयोज्या पुरपैर्हि ते ॥ ५० ॥
 अनुद्धतमसम्प्रान्तमनाविद्धाङ्गचेष्टितम् ।
 लयतालकलोपेन प्रमाणनियताश्चरम् ॥ ५१ ॥

43 (C 16, 26a B XXVI 2 K XXVI 10) ^१K तुल्यावस्थाक्रियोपेता, C तुल्यापि
 व्यापकोपेता C नागावस्थाश्रयेण ^२C भूमिकावास इत्यने, C भूमिकादिहता क्षया. ^३C सङ्-
 गीतमपरिहृशं ना ^४C स्वभावकरणाश्रयं या K ^५वाण्या 44 (C 27 K XXVI 9,
 B XXVI 38b 34a) ^१C संगीतकमपरिहृशं K संगीतमपरिहृशं, II संगीतपरिहृशं
^२C om वन् ^३C भवति नाट्य II समते नाट्य 45 (C 29, B XXVI 34bc) ^१K om
 45 ^२B adds गीत इत (तुल्य) तदा वाच्य प्रचारमनक्रियाः । अथ निपादनं चेत् यदावापदुष्टा
 भूता ॥ ५५ ॥ कदापिही मतिर्येव धृतिर्मेधा तथैव च । एतानि पद्यं यो वेति स चाचार्य प्रकीर्तितः ॥ ५६ ॥
 मेधा धृतिर्गुणशेषा राग सधर्ष एव च । उत्तमादयः यद्वेदेताम् मिथस्यापि गुणान् विदुः ॥ ५७ ॥
 एव कार्यं प्रयोगश्च नानाभूमिविकल्पनम् । यत्र कर्षो प्रवर्त्यमानि द्विद्वेनामपि सधर्षम् ॥ ५८ ॥ B s order
 different in 3rd and 4th hem 46 (C 29) ^१BK om 46 47 (C 30,
 K XXVI 20, B XXVI 24b 25a) ^१K ^२वर्षेव ^३C नाट्यमवित 48 (C 31,
 K XXVI 21 B XXVI 25b 26a) ^१C च प्रकरण 49 (C 23b-24a,
 K XXVI 22, B XXVI 26b 27a) ^१BC सुकुमारग्रीनेत्य ^२K स्त्रीणां भाव प्रदोषदेन
 B स्त्रीणां वत्पु ^३ 50 (C 33, K 23, B XXVI 27b 28a) ^१B सरभारभदाय
 51 (K 24)

सुविभक्तपदालापमभीष्टरस[बहु]लम्^१ ।
 यदीदृशं भवेन्नाद्य नारीणां तु प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥
 'यत्त्वाविद्वाङ्गहारान्तं' छेद्यमेद्याऽह्वात्मरुम् ।
 मायेन्द्रजालबहुल पुस्तनेपथ्यमयुतम् ॥ ५३ ॥
 'पुरुषैर्यहुभिर्युक्तम् अल्पस्त्रीरुमथोद्वतम्'^२ ।
 सात्त्वत्यारभटीयुक्त नाट्यमाविडसञ्चितम् ॥ ५४ ॥
 डिम समवकारश्च व्यायागेहामृगो तथा ।
 'एतान्याविडसञ्ज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः' ॥ ५५ ॥
 एषा प्रयोग कर्तव्यो देवदानवराक्षसैः ।
 एवं 'प्रयोगे कर्तव्य मृमिकाना चिकरपन्नम् ।
 अतोच्यते यथा 'नाट्य आहायगुणसम्पद्य ॥ ५६ ॥
 कथं राजगुणाः कार्या नटैररूपपरिच्छदैः ।
 अतोच्यते यथा लोके 'नाट्यधर्मो प्रवर्तिता ॥ ५७ ॥
 तदेव सर्वसम्पन्न नाट्यमेतन् मया कृतम् ।
 'वर्णकैश्छादिस्तत्र भूषणैश्चाप्यलङ्कृत ॥ ५८ ॥
 'गाम्भीर्योद्धार्यसम्पन्नो राजचिह्नो भवेन्नटः ।
 सप्तद्वीपाश्रयश्चैव एवमेको भवेन्नटः ॥ ५९ ॥
 'वर्णकैश्छादितेनेह काय त्वङ्गविचेष्टितम् ।
 आचार्यबुद्ध्या शातस्तु सौष्ट्याङ्गपुरस्कृत ॥ ६० ॥
 राजवद् भरतस्तस्मात् राजापि नटवद् भवेत् ।
 यथा नटस्तथा राजा 'यथा राजा तथा नटः ॥ ६१ ॥
 उभाभ्यां भावनिष्पत्तिः समलीलाङ्गसौष्ट्या ।
 यथाचार्योपदेशेन रङ्गशोभा भवेन्नटः ॥ ६२ ॥

52 (K 25) ^१K ^०रसकाण्डम् 53 (C 33, B XXVI 28b 29a) ^१B यथाविद्वा^०,
 न चाविद्याङ्गभावत् ^२C ^०ह्वाकिकम् ^३C निपद्यदीपिका 54 (C 34, B XXVI
 29b 30a) ^१C पुरुषप्रायसचारम् ^२C ^०मनोदत्तम् 55 (C 35 B XXVI
 30b 31a) ^१C एतासां विडसञ्ज्ञानि 56 (C 36a 37, K XXIV 75b) ^१C प्रयोगे
 कर्तव्यो ^२C नाट्यमाधार्य^० 57 (C 38 K XXIV 76) ^१C नाट्यधर्मप्रवर्तिता
 58 (C 39, K XXIV 77) ^१N चवणकोद्भादित^० 59 (C 40 K XXIV 78)
^१C गाम्भीर्योद्धार्य^० ^२C भवेन्नटः K नटो भवेत् 60 (C 41 K XXIV 79)
^१K वर्णकैश्छादितेनेह, C वर्णकैश्छाति विज्ञेह ^२K त्वङ्गविचेष्टितम् ^३K शाकम्,
 C कर्तव्य 61 (C 42 K XXIV 80) ^१K तथा च नटः चण्णते 62 (K XXIV 81)

एव स्वभाषतो राजा नित्यमेवज्ज्वलो भवेत् ।
 'दिव्यानां य- परीधार. पार्यवानां स एष हि ।
 नाटके संप्रयोक्तव्यो वैशमापाचयोऽन्वितः ॥ ६३ ॥
 यादृजं यस्य यद्रूपं प्रकृत्या तस्य तादृशम् ।
 यरोनेपविधानेन कर्तव्यं प्रयुयुशुषा ॥ ६४ ॥
 एव राजोपचारे तु कार्यं पुरुषसंश्रय ।
 अत ऊर्ध्वं प्रोक्ष्यामि प्ररोक्षणा तु तद्व्युत्पन्ना ॥ ६५ ॥

तत्र सूत्रधारगुणान् चक्ष्याम । 'अस्यादित एव तायल्लक्षणज्ञता 'अभिमत-
 वाक्संस्कारस्तालविधानज्ञता स्वरवादित्तत्त्ववेदनञ्च' ।

'चतुरानोद्यकुशल' 'नानाकर्मसु निष्ठित' ।
 नानापापण्डकार्यज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ ६६ ॥
 वैद्योपाचारनिपुण 'कामशास्त्रविचक्षण ।
 'नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारद ॥ ६७ ॥
 नाट्यप्रयोगकुशलो नानागिरपसमन्वित ।
 'पदच्छन्दोविधानज्ञ सर्वशास्त्रविचक्षण ॥ ६८ ॥
 'महानक्षत्रतत्त्वज्ञो वैद्व्यापारपण्डित ।
 पृथिवीद्वीपवर्षाणां पवनानां जनस्य च ॥ ६९ ॥
 'प्रमाणान्वरितज्ञश्च 'राजवंशप्रसूतिविद् ।
 श्रोता 'शास्त्रार्थकार्याणां श्रुत्या वैवाचधारक ॥ ७० ॥
 अध्वार्य 'प्रयोक्ता च 'शतद्वैवोद्देशने ।
 एवगुणस्तथाचार्य सूत्रधारो विधीयते ॥ ७१ ॥

- 63 (C 48 K XXIV 82 83a) ¹C इत्याना ²K वैशमाषक्रियान्वित, N वैशमाषा-
 न्वित 64 (K XXIV 83b 84a) 65 (C 44, K XXIV 84b 85a)
¹C पुण्याभिधानमेव तद्वचन ²K अक्षीणी वाक्संस्कार ³K नीतिशास्त्रविधानज्ञता
⁴K 'वादिदत्ततत्त्ववाद 66 (C 45, K XXIV 93) ¹K चतुर्थी भट्टाक्षर ²K शास्त्र-
 रोति प्रलिखित ³MIN निष्ठित, C लिखित 67 (C 46, K XXIV 94) ¹K वाक्पदम्^०
²C नानागौत^० 68 (C 47, K XXIV 95) ¹C पादच्छन्दी, MN पदच्छन्दी
 69 (C 48 K XXIV 96) ¹K बन्धोविधानतत्त्व^०, ²K ईश्वरगुणतत्त्वविद् 70 (C 49,
 K XXIV 97) ¹K प्रमाणाधारत^० ²C 'व्युत्पन्नान् ³C शास्त्राकाशार्थ 71 (C 50,
 K XXIV 98) ¹K पक्षता ²K शास्त्रार्थ^०

स्वाभाविकान् गुणाश्चैव गदतो मे निबोधत ।
 स्मृतिमान् मतिमान् धीर उदार 'स्थितवाक् कवि ॥ ७२ ॥
 अरोगो मधुर, क्षान्तो क्षान्तश्चैव प्रियवद ।
 'मन्युदोषविनिर्मुक्त सत्यवाग् दक्षिण-शुचि ॥ ७३ ॥
 'अलुब्ध प्रतिपत्तौ च स्वाभाविकगुणास्त्वमी ।
 सूत्रधारगुणैश्चैव किञ्चिदुनै समन्दित ॥ ७४ ॥
 मध्यमप्रकृतिस्तत्त्वैर्वितेय पारिपाशिवक ।
 उज्ज्वलो रूपवांश्चैव 'दृष्टोपकरणक्रिय' ॥ ७५ ॥
 मेधावी च निधानश्च स्वकर्मकुशलो 'नट ।
 सूत्रधारगुणैर्युक्त सर्व एव प्रयोगे य ॥ ७६ ॥
 वेद्योपचारकुशलो मधुरो दक्षिण कवि ।
 'शास्त्रार्थतत्त्ववेदी च निपुणो वैशिकेषु च ।
 ऊहापोहक्षमो धाम्नी चतुरश्च विदो भवेत् ॥ ७७ ॥
 उज्ज्वलवस्त्राभरण 'कुप्यत्यनिमित्तत प्रसीदति च ।
 अधमो मागधीभापी भयनि शकारो बहुविकार ॥ ७८ ॥
 धामनो वन्तुर् कुञ्जो 'द्विजिह्वो विरुतानन ।
 'खलति' पिङ्गलाक्षश्च स विधेयो विदुपक ॥ ७९ ॥
 'कलहप्रियो बहुकथो विरूपो ^२[व]न्धसेषक ।
 मान्यामान्यविशेषप्रदचेदो ह्येवविध स्मृत ॥ ८० ॥
 कलाप्रयोगे 'चाचार्यशुश्रूषामिरता सदा ।
 लीलया हावभाषाभ्यां सत्त्वेन विनयेन च ॥ ८१ ॥

72 (C 51 K XXIV 99) ^१K कितवान् शुचि 73 (C 52, K XXIV 100)

^१K सर्व^०, ^२K दक्षिणक्षणा 74 (C 53ab K XXIV 101) ^१C कल्पप्रतिपत्तौ,

K कल्प प्रतिपत्ता, N प्रतिपत्ता 75 (C 53c 54a K XXIV 102) ^१HC हरी-

पकरण^० 76 (C 54b 55a, K XXIV 103) ^१C नर, K दृष्ट ^२KC प्रयोगिण

77 (C 55bc, K XXIV 104, H XXXIV 105 106a) ^१CK om this hem

78 (C 56 K XXIV 105) ^१M कुप्यतिमानेन, N कुप्यत्यवमानित ^२N प्रमादी

च 79 (C 57, K XXIV 106, H XXXIV 107b 108a) ^१HK विजम्बा

^२H यज्जद्वि पिङ्गलाक्ष 80 (C 53 K XXIV 107, H 108b-109a) ^१KH कला

प्रियो ^२KOH मन्थ ^२C ^०दीव 81 (C 59b 60a K XXIV 111,

H XXXIV 112b 113a) ^१C चाचार्यश्रीषितामिरत

माधुर्येण च संयुक्ता चतुर्षष्टिकलान्विता ।

'राजोपचारकुशला खीदोपैश्च विवर्जिता ॥ ८२ ॥

'प्रियवादी प्रियकथा स्फुटा दक्षा जितश्रमा ।

एभिर्गुणैस्तु संयुक्ता गणिका परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥

'रूपगुणशीलयौवनसुवर्णमाल्याभरणैः संपन्ना ।

विशदा स्निग्धा मधुरा-पेशलघ्वचनशुभरक्तकण्ठी च ॥ ८४ ॥

'योग्यायामक्षुभिना लयतालहा रसैश्च सम्पन्ना ।

'सर्वाभरणसंयुक्ता गन्धमाल्योपशोभिता ॥ ८५ ॥

'एवविधगुणैर्युक्ता कर्तव्या नायिका तत्त्रै २ ।

'अस्यानहासिनी रुक्षा आघिङ्गतिचेष्टिता ॥ ८६ ॥

दीर्घरोषा च दीना च तथोद्धतोद्भटा सङ्क्षिप्त

एवं विधा [त्य] कर्तव्या प्रेक्षायां प्रकृतिरुच्यते ॥ ८७ ॥

'एवमेता प्रकृतयो ज्ञेया नाट्यप्रयोक्तृभिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भरतानां विकल्पनम् ॥ ८८ ॥

*

82 (C 60b 61a, K XXIV 112, H XXXIV 113b 114a) ¹H तदीपचार^०,

K जलोपचार^० 83 (C 61b-62a, K XXIV 118, H XXXIV 114b 115a)

¹C प्रियवादिनी ²C प्रिय^० 84 (C 62b 63a, K XXIV 114, H XXXIV

115b 116a) ¹K ^०यौवनसुवर्णमाधुर्यं × सस्यत्रा H ^०यौवनसुवर्णमाल्याभरणसस्यत्रा ²C दीपच

वचनाभिरक्तकण्ठी HK ^०पेशलघ्वभरणकण्ठी (H ^०कण्ठा) च 85 (C 63b 65a,

K XXIV 115a, 118a, H XXXIV 116b, 119b) ¹K भाषादोषादभिता,

H भाषादोषादभिता ²H ^०रसस्यत्रा ³K सर्वदीपाभित 86 (C 64, K XXIV

116b, 117a, H 119a, 120a) ¹HK एवविधगुण^० ²KH add after 86a समानता

नारीषु वदीरूपवतीषु च । न दृश्यते गुणैर्बुद्धा (नटविज्ञासमायुक्ता H) वदन्त्येव नर्तको ³C आम्ना-

नरादिनि, N ^०स्नानकविनी 87 (C 65a, K XXIV 117b 118b, H XXXIV

119a, 120a) ¹K छदीना ²K तदा तु निश्चयेष्टा, H तदा चादिनिश्चयेष्टा ³This hem

occurs in MN ⁴KH तु ⁵M प्रेक्षायां KH प्रकृतभिनये (प्रकृति H) बुधे

88 (C 66, K XXIV 119a, K 20b, H XXXIV 120b 121) ¹K एतदेव मदा

मीक प्रान्विचीकादिनिर्णयम् ²H विज्ञेया नाट्यमदया ³H अदपं भूमिकामपि,

K चित्राभिनयन प्रति H also reads before 88b (its 121b) हतवेवाभिनयाय सर्वा एव

प्रदीपिन

'भरताश्रयो भरतो 'विदूषकस्तौरिपो नट ।
 'सूत्रधारो नाट्यकारस्तथा मुकुटकारकः ॥ ८९ ॥
 'तथाभरणकृच्चैव मालाकारस्तथैव च ।
 रत्नरश्मिद्वकारश्च कारकः शिरपिनस्तथा ^२ ।
 'कुशीलवाश्च विज्ञेया ये चान्ये नामतो द्विजा' ॥ ९० ॥
 'धुर्यधदेको 'यस्मादुद्वेदनेनभूमिकायुक्तः ।
 भाण्डग्रहोपकरणैर्नट्य भरतो भवेत्तस्मात् ॥ ९१ ॥
 'लोकाङ्गादाश्रयकृत 'सर्वप्रकृतियदुपचारसयुक्तम् ।
 'नानाश्रय प्रकुरुते तथा च 'नार्याश्रय घापि ॥ ९२ ॥
 प्रत्युपपन्नप्रतिभो 'नर्मकृतेर्नर्मगर्मनिर्मेद[श्च] ।
 'छेको विदूषित्वचनो विदूषको नाम विज्ञेय ॥ ९३ ॥
 'नृपतिस्तूर्यमति सर्वातोद्यप्रवादेन कुशलः ।
 'तूर्यपरिग्रहयुक्तो विज्ञेयस्तौरिपो नाम ॥ ९४ ॥
 'नटयति 'धातयर्थोऽयं भूयो नटयति च लोकवृत्तान्तम् ।
 रसभावसत्त्वयुक्त यस्मात्तस्मान्नटो भवति ॥ ९५ ॥
 'आशीर्वादयुक्तैर्मधुरैर्याम्यैश्च 'समङ्गलाचारैः ।
 'सर्व' स्तौति हि लोक 'यस्मास्तस्माद् भवेन्नान्दी ॥ ९६ ॥

- 89 (C 67, K 21) ^१K भरताश्रयाच्च, C द्विव्यङ्गारीपकारी ^२CN च इवक कौतिकी
 (C ^०रिक्तो) नट ^३C सूत्रधारी नाट्यकार तथा मुकुटकारक K, नली सूत्रधारी नाट्यरसी नायकश्च
 90 (C 68 69a, K 22) ^१C तथाहन्^० ^२K reads the couplet as follows
 मुकुटाभरणविकल्पैर्विज्ञेयी मान्यवल्गुविविधैश्च । कारकमुकुशीलवाद्या विज्ञेया नामतश्चैव ^१C कुशीलवा^०
 91 (C 69bc, K 23) ^१MN नाधुषादिदेको (M ^०बिटके) ^२MN ^०द्विजैक,
 K ^०द्विजैक^०, C ^०द्विजैक^० ^३C भाण्डग्रहोपकरणैः^० 92 (C 70 K 24)
^१C छेको वृद्धाश्रयकृत MNK लोकाङ्गयभावाद्भजत ^२C सर्वप्रकृतियदुपचार^०, II सर्वप्रकृति-
 प्रचारयुक्तान ^३K नानाश्रया ^४K नार्या च सर्वत्र, C नायाश्रयविकल्पि 93 (C
 71, K 25) ^१C प्रकृतिप्रपन्न^० ^२CK नर्मकृता नर्मगर्मनिर्मेद (K ^०दे) N नर्मकृत^०
^३K द्वेद^०, C यन्तु ^४C विमुषितवचनो, K विमुषितवदनी 94 (C 72 K 26)
^१MN नृपतिस्तूर्यमति, K नृपतिस्तूर्यमति ^२K नृपतिस्तूर्य^० ^३MNC विज्ञेय-
 कौतिकी (C ^०य कौरिकी) 95 (C 73 K 27) ^१C नाटयति ^२K धातयर्थस्त नट इति
 लोक^० 96 (C 74, K 28) ^१K सज्जामिवादनकृतैर्मधुर^० ^२C समङ्गला^० ^३K
^०नकाङ्गवेद वचनं,

न[न्दय]न् यो बहुधाऽस्मिन् नृणां घटति यतो नाट्ययोगे तु ।
 'प्राकृतसंस्कृतपाठ्यैर्नान्दी नामैष विज्ञेय ॥ ९७ ॥
 गानस्य च वाद्यस्य पाठ्यस्याप्येकमावविहितस्य ।
 'शिष्टोपदेशयोगात् सूत्रघ्नः सूत्रधारस्तु ॥ ९८ ॥
 यस्माद् यथोपदिष्टान् 'रसान् [स]भाधान् य' सत्त्वमंयुक्तान् ।
 'भूमिधिरुत्पन्नयति च 'नाट्यकारस्ततस्तस्मात् ॥ ९९ ॥
 'चतुरातोद्यधिधानं प्रयोगशास्त्रार्थहेतुविहितस्य ।
 'नाट्यस्य च प्रयोक्ता [य-] स नटो नाम विज्ञेय ॥ १०० ॥
 भाण्डकवाद्यजा या लयतालजा रसानुनिद्धा च ।
 सर्वाङ्गसुन्दरी चैव कर्तव्या नाटकीया सा तु ॥ १०१ ॥
 नानाप्रकृतिसमर्थं करोति य' शीर्षक' 'मुकुटयोगे ।
 विधिर्धर्मेपदिशेपः' स मुकुटकारस्तु विज्ञेयः ॥ १०२ ॥
 'यस्त्वाभरणं कुर्यात् 'वटुधिधिरिहितं स 'वाभरणकृत् स्यात् ।
 'यश्चोपकरणयोगः स तेन नाम्ना 'सममिभाष्य' ॥ १०३ ॥
 यो वै माल्य कुरते पञ्चविध माल्यरुन् स विज्ञेय ।
 यश्चापि दैपयोगः स च वेपकारस्तु विज्ञेय ॥ १०४ ॥
 चित्रव्रश्चित्तकरो वस्त्रस्य च रञ्जनाद् भवेद् रजकः ।
 जल्पदमलोहकाष्टैर्'द्वयका' कारकश्चैव ॥ १०५ ॥
 नानानोद्यधिधाने प्रयोगयुक्त' प्रवाङ्मे कुशलः ।
 'कुशलावदाताव्यधिन यस्मात्तस्मात् शुशीलय स्यात् ॥ १०६ ॥

- 97 (C 75, K 29) ¹C नाट्यो बहुधा ²UN गानोऽप्यो बहुधा K तद्विध
 × × × कुर्यात् घटति नाट्ययोगे ³K 'प्राकृतो गानो नन्दति, C 'वाद्यो नन्दो नन्दे
 98 (C 76, K 30) ¹MN शिष्टोपदेश' OK रञ्जोर्द्वय' 99 (C 77 K 31)
¹K 'वाभ्रमावायस्य' C त.य मवाय सस्य' ²C भूमिदकल्पो नन्दति, K, भूमिर्दिव-
 ल्येतिदति ³K 'वाभ्रकोति' 100 (C 78 K 32) ¹K चतुरातोद्यधिधानं सर्वेय तु
 शास्त्रोद्विहितस्य ²K वष्टति दक्षादाष्टो तथाद वे न्यको भवति 101 (C 79) 102 (C
 80 K 33) ¹C मुकुटयोगे ²K स च मुकुटकार, C स मुकुटकार' 103 (C 81,
 K 34) ¹K यद्यभरण ²C वटुधिधिरहित ³K स चमरवम् (in the next line) वत्
⁴KMN 'करणयोग' ⁵K om ⁶K विधितव्य 104 (C 82 K 35) 105 (C
 83, K 36) 106 (C 84, K 37) ¹C कुशलवदाताव्यधिन ²UN चालोद्विधतिद्वयो

'यद् यत् समाश्रयते शिल्पं वा 'कर्म वा प्रयोगं वा ।
 तत्तेनैवोपगतगुणो विज्ञेयो नामतः पुष्प ॥ १०७ ॥
 एव तु नाटकविधौ 'जातिर्नटसंज्ञिता बुधेर्ज्ञेया ।
 'नानोपकरणयुक्ता 'नाटकविरूपप्रयोगे च ॥ १०८ ॥
 उक्तोऽन्न भूमिकान्यास प्रयोक्तारश्च योगतः ।
 आदिष्ट नाट्यशास्त्रं मुनयः किमिहोच्यताम् ॥ १०९ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे भूमिकाविकल्पो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

107 (C 85, K 38) ¹K यत्न समाश्रयते ²C कर्म ³C तेनैवोपगतगुणा,
 ON तत्तेनैवात्म (°नाप ° N) गतगुणो 108 (C 86 K 39) ¹K नटसंज्ञा ²K नाची
 पञ्चरूपयुक्ता ³N नाटकविकल्पधेने K नानाविध पञ्चता 109 (C 87)

पट्त्रिंशोऽध्यायः

'आत्रेयोऽथ 'वसिष्ठश्च पुलस्त्य पुलह. क्रतु' ।
 अङ्गिरा गोतमोऽगस्त्यो 'मनुरायुस्तथात्मवान् ॥ १ ॥
 विद्वामिह स्थूलशिरा सर्वत प्रतिमर्दन. ।
 उशना बृहस्पतिर्वत्सश्च्यवन काश्यपो ध्रुव. ॥ २ ॥
 दुर्घासा जमदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालय ।
 भरद्वाजोऽथ रैभ्यश्च घाल्मीकिर्मगवास्तथा ॥ ३ ॥
 स्थूलाक्ष शङ्खलाक्षश्च कण्वो मेघातिथि, कुश' ।
 नारदः पर्वतश्चैव 'सुशर्मा चैकधन्विनौ ॥ ४ ॥
 निष्ठ्यूतिर्भयनो धौम्य. शतानन्दो कृतव्रण ।
 जामदग्न्यस्तथा रामो 'जमदग्निश्च घामन, ॥ ५ ॥
 एव 'ते मुनय 'प्रीताः सर्वज्ञ भरत 'तदा ।
 पुनरुचुरिदं घाफ्यं कुतूहलपुरोगमम् ॥ ६ ॥
 यस्तथा 'गदितो ह्येष नाट्यप्रेदः पुरातन. ।
 एकचित्तै 'सोऽस्माभि सम्यक् समुपधारित ॥ ७ ॥
 'भगवन् संशयोऽस्माक तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ।
 'को ह्यन्यो नाट्यप्रेदस्य निश्चय 'येति तत्त्वत. ॥ ८ ॥
 न वयं 'परिभावेन न विरोधेन नेर्प्यया ।
 'पृच्छामो भगवन् 'नाट्यमुपदेशार्थमेव तु ॥ ९ ॥
 अस्माभिश्च तदा नोक्त 'व्याख्येदो [न] भवेदिति ।
 'तत् सर्व निरित्येनैव नाट्य गुह्य 'निदर्शय ॥ १० ॥
 लोकास्य चरित नाट्यम् इत्यधोव 'यदीदृशम् ।
 'तेषा नो लोकगुह्याना निश्चय वक्तुमर्हसि ॥ ११ ॥

- 1 (C 1) ¹K om 15 ²MN वसिष्ठ, C वसिष्ठ ³MN 'वसिष्ठ'
 C 'वसिष्ठ' 2 (C 2) 3 (C 3) 4 (C 4) ¹N सुधर्मा 5 (C 5) ¹N
 जमदग्नेय 6 (C 6, K 1) ¹K तु ²K सुता ³C तदा 7 (C 7, K 2)
¹C कपिलो ²C सहाय्यभि⁰, N सहाय्यभि 8 (C 8, K 3) ¹C, भगवन् संशयो द्वौ यत्,
 K एकय संशयोऽप्याक ²K को वाप्य यन्निर्वाप्य ³O वक्तुमर्हसि 9 (C 9, K 4)
¹K परिहासिन ²K इच्छामेन ³O नाट्यमुपदेशाभिपूवकम् 10 (C 10, K 5)
¹CK तदा वेदी ²K इदानीं कपयिष्याथे ³K प्रकाशय 11 (C 11, K 6)
¹OK 'स्वमी' इत्यम् ²K मेघाक्षो

'देवस्य कस्य चरितं पूर्वर्द्धे द्विजर्षभ ।
 किमर्थं 'युज्यते घोषप्रयुक्त' किं करोति वा ॥ १२ ॥
 'प्रीतं किं दैवतं तत्र प्रीत वा किं करोति च ।
 'कस्मादेव पुन शौच शुचिश्चरति सबधृक् ॥ १३ ॥
 कथमुर्वोतले नाट्यं स्वर्गान्निपतित विभो ।
 कथं 'तयार्यं वशश्च 'नटमंज्ज प्रतिष्ठित ।
 'सर्वमेतद् यथातत्त्व कथयस्व महामुने ॥ १४ ॥
 'तेषां ॥ वचन श्रुत्वा मुनीना भरतो मुनि ।
 प्रत्युवाच पुनर्याज्य गुह्यार्थाभिधानं प्रति ॥ १५ ॥

भरत उवाच

'प्रवीमि वो ह्ययं विप्रा यन्मा पृच्छथ सुव्रता ।
 'पूर्वरङ्गविधानस्य तच्च सम्यक् निबोधत ॥ १६ ॥
 प्रोक्तवानस्मि 'यत्पूर्वमहं विघ्ननिवर्हणम् ।
 तस्यानुषन्धेन मया पूर्वरङ्ग प्रकीर्तितः ॥ १७ ॥
 'शस्त्राणां 'परिहारार्थं' शरीरावरणं यथा ।
 'तथा सर्वगत पापं हृतेनैव प्रशाम्यति ॥ १८ ॥
 एव 'अप्यैश्च होमैश्च देयताभ्यर्चनेन च ।
 स्तुत्याशीर्वचनैः शान्तैः कर्मभावानुकीर्तनैः ॥ १९ ॥
 सर्वातोद्यनिनादैश्च 'तथा गीतस्थनेन च ।
 'मया च पापहरणे कृते विघ्ननिवर्हणे ॥ २० ॥

- 13 (C 12, K 7) ¹K लीकस्य ²C धूज्यते ³K धीषप्रयुक्त, C शीषप्र⁰
 13 (C 13, K 8a) ¹C प्रीत, K om 13a ²C प्रीति ³K कस्मादेव
⁴K मुनि ⁵C श्रुत 14 (C 14 K 8b 9) ¹K तदस्य ²K नटस्य
³C प्रकीर्तित ⁴C om 14c 15 (K 10) ¹C om 15 ²K ⁰भिनयन
³K om this 16 (C 15, K 11) ¹K कथयामि कथा गुह्या ²C पूर्वर्द्ध-
 विधौ तस्य ³K तां च मे सन्नि⁰ 17 (C 16, K 12) ¹K पूर्वम् 18 (C 17,
 K 13) ¹C शास्त्राणां ²K प्रतिकारार्थं ³C शरीरावरण ⁴K क्रियते हि यथा
⁵C हृतेनैव 19 (C 18 K 14) ¹K जने च हसिष्य ²C युक्त ³C. ⁰वातुकोत्तमान्
 20 (C 19, K 15) ¹K तथा गतिस्थनेन च C यथा गीतस्थनानि च ²K मयापापाप-
 करणे

१स्तुतिगोतादिसंहृष्टै २देवैरभिहितोऽस्म्यहम् ।
 ३नितरां परितुष्टाः स्म प्रयोगेणामुना तच्च ॥ २१ ॥
 ४देवतासुरमानन्द यस्माद्धोक्तं च नन्दति ।
 तस्मादयं प्रयोगस्तु नान्दी ५नाम भविष्यति ॥ २२ ॥
 ६गीतवायानुवादी च यत्न ७काकुत्स्वर शुभ- ।
 तस्मिन् देशे ८तु पापघ्नो माङ्गल्यश्च भविष्यति ॥ २३ ॥
 ९यावत्तु पूरयेद् देशं १०निरातोऽयमंश्रय- ।
 ११न स्थास्यन्ति हि रक्षासि १२न च घिघ्रयिनायका ॥ २४ ॥
 आवाहे च घियाहे च यज्ञे नृपतिमङ्गले ।
 नान्दीशब्दम् उपश्रुत्य हिंसा नश्यन्ति १३सर्वदा ॥ २५ ॥
 १४पा[ठ्य] श्रुत्वा १५तथा चैव गानं १६यादित्तमेव च ।
 १७देमन्त्रार्थघचनैः समं ह्येतद् भविष्यति ॥ २६ ॥
 १८श्रुत मे देवदेवाश्च तत्त्वतः शकराद्धि तम् ।
 स्नानजप्यसहस्रेभ्यः १९श्रेष्ठं मे गीतयादितम् ॥ २७ ॥
 २०यस्मिन्नातोद्यनाट्यं च २१गीतया च २२नि[श्चितम्] ।
 भविष्यत्यनुभ तस्मिन् देशे नैव कदाचन ॥ २८ ॥
 एवं पूजाधिकारार्थं पूर्वगङ्गो कृतो मया ।
 २३नानास्तोत्रकृतैर्मन्त्रैर्देवताभ्यर्चनं प्रति ॥ २९ ॥
 यतोऽभिधादने न्हिलष्टं २४शिरस्तद् रङ्गमण्डले ।
 २५सूत्रधारस्य तच्छीवं विहितं तु द्विजोत्तमा- ॥ ३० ॥

- 21 (C 20a, K 16) १C ०नदृष्टा २C देवाय द्विष्टे पुमान् ३C om 21b
 22 (C 20b, K 17) १C om 22a २K ०गाना 23 (C 21, K 18)
 १N ०वायानुवादी, C ०वायानुवादी K ०वायानु वादो हि २K काकुत्स्व, ३K विषाभा नी
 मङ्गली च 24 (C 22, K 19) १C यावत्, K यावत् २K अनिर्गोपमायव-
 ३C तावतानां शुभं किञ्चित् ४K त देशं न विनायका 25 (C 23, K 20) १K चैव
 च 26 (C 24, K 21) १C वायं सुत्वा K वायं माया २K तदा देव चित्त-
 ३C वादिकमेव च ४C lacuna for यम ईगद, and यथैव for भविष्यति 27 (C 25,
 K 22) १K श्रुत मया देवदेवाद भवत शकरोदितम् C श्रुतं मया देवदेवान् ततश्च शकरोदितम्-
 २K यत्नं संगीतयादितम् 28 (C 26, K 23) १K ०नातोद्यनाट्यं, □ ०नाट्यो
 २K गीतवायश्चिन्तय शुभं C गीतवायश्चिन्तय 29 (C 27, K 24) १K नानाश्रुति
 कृतैर्वाको C यत्नोद्यत्न २K ०वातयत्नं च 30 (C 23a, K 25) १C शिरसा
 K. मित तद २N सूत्रधारस्य, K ततमस्य हि ३C om 30b

'शौचं कृत्वा यतो मन्त्रपूजन-जर्जरस्य तु ।
उच्यते पूर्वैरङ्गैऽस्मिन् तस्माच्छौचं प्रकीर्तितम् ॥ ३१ ॥
'यथावतारिताश्चैव नाट्यमेतन्महीतले ।
'वक्तव्यं सर्वमेतद्धि 'न शन्य विनिगहितम् ॥ ३२ ॥

'ममेते तनया सर्वे नाट्यमंशमङ्गविता ।
'सर्वलोक प्रहसनैर्वाच्यन्तो हास्यमथये ॥ ३३ ॥
कस्यचित्त्वधकालस्य 'शित्पकर्म समाभ्य[स्यन्] ।
'ऋषीणा म्यङ्गकरणं कुर्वद्भिप्रहसधयम् ॥ ३४ ॥
'अप्राह्य सुदुराचार प्राप्यधर्मप्रघर्तिनम् ।
निष्ठुर 'चाप्रशस्तं च कान्य ससदि योजितम् ॥ ३५ ॥
तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे 'मामरोपा प्रकम्पिता ।
'ऊचुस्ते भरतान् सूर्यान् निर्दहन्त इवाग्रय ॥ ३६ ॥
मा तावद् भो द्विजा युक्तमिदमस्मद् विडम्बनम् ।
को नामाथ परिभय किं वा नास्मास्तु सम्मतम् ॥ ३७ ॥
'यस्माद्बुद्धान्तमदोन्मत्ता भव[न्तोऽ]धिनयाभया ।
तस्मादेतद्धि भयता बुद्धान नाशमेष्यति ॥ ३८ ॥
ऋषीणा ब्राह्मणानाञ्च 'समवायेऽथ सगमे ।
'निर्ब्रह्माचरणो भूत्वा शूद्राचारा भविष्यथ ॥ ३९ ॥

- 81 (K 26) ¹C om 31 32 (C 28b, K 27) ¹C om 32a N यथावतारिताश्चैव
K lacuna ending in चैव ²MN नाट्यमेतन्महीतले, K = × ⁰नाट्यमेतन्महीतले ³C
तथाविधिसमापव ⁴K न शन्य वि निगहितम् 33 (C 29 K 28) ¹K सर्वमेतन्महीतले सर्वे
²K नाट्यवेदसमाप्तिता ³KC सर्वलोकप्रहसनैः ⁴C 'वाच्यन्ते, K 'वाच्यन्ते नाट्यमथये
34 (C 30, K 29) ¹K शित्पकर्म नाट्यमथये C शित्पकर्म समाभ्यधात् ²C ऋषीणामङ्गकरणम्,
³C कुर्वद्भिर्भाष्यधयम् 35 (C 31, K 30) ¹K अचरन् ²K नाट्यधर्मप्रघर्तिनम्
³K चाप्यधर्म ⁴K ससद्विघोजितम् 36 (C 32 K 31) ¹K भौमरोपा ²K प्रकम्पिता
³K ऊचुस्ते भरतान् कृदा निर्दहन्त इवाग्रय 37 (C 33 K 32) ¹C नाट्याभिसम्मतम्
K नाट्याभिसम्मतम् 38 (C 34 K 33) ¹C तथाट ²C भवतो विनयाभया, K न चेष्टा
विनयाभिता 39 (C 35 K 34) ¹K समवायमनामने C समवायाऽथ सगमे,
²K निर्ब्रह्मणो मिराभूत् शूद्राचारे भविष्यति

'शूद्रास्तु केवलं भूत्वा तत्कर्म समवाप्स्यथ ।
 यश्च 'घा भयतां वंश' स 'चाशौचो भविष्यति ॥ ४० ॥
 'येऽन्नापि 'वंशजास्तेऽपि भविष्यन्त्यथ नर्तकाः ।
 'परोपस्यानवन्तश्च 'सस्त्रीवालकुमारकाः ॥ ४१ ॥
 'शापजन्म ततो ब्राह्म्या 'सुतानां मे सुरास्तदा ।
 सर्वे विमनसो भूत्वा तान् ऋषीन् समुपस्थिता ॥ ४२ ॥
 'तावद्विधं तथा प्रोक्तं देवैः शरुपुरोगमैः ।
 इदानीं 'बु'ल्लमुत्पन्नं नाट्यमेतद् विनङ्क्ष्यति ॥ ४३ ॥
 ऋषीभिश्च ततः प्रोक्तं 'न चैतद्विधं विनश्यति ।
 'शेषमन्यत् तु यत् प्रोक्तं सर्वमेतद् भविष्यति ॥ ४४ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु यचनं मुनीनामुपतेजसाम् ।
 विपण्णास्ते 'सुता' सर्वे 'पुनरात्मवधैपिण ॥ ४५ ॥
 प्रोक्तवन्तस्तु 'मां श्रुद्धा यदुशो नाशितास्त्वया ।
 जनैर्नाट्यदोषेण शूद्राचारप्रिया कृता ॥ ४६ ॥
 'मया च सान्त्वयित्युक्तं मा 'दोरु व्रजतानघाः ।
 'कृतान्तविहितोऽस्माकं नूनमेव विधिः स्मृतः' ॥ ४७ ॥
 मुनीनां न मृषा घाम्यं भविष्यति कदाचन ।
 निधने तु मनो मा भूत् युष्माकमिति सान्त्वयताः ॥ ४८ ॥
 जानीध्वं तु तथा नाट्यं ब्रह्मणो सम्प्रकीर्तितम् ।
 'शिष्येभ्यश्च तदन्येभ्यः 'प्रयच्छध्वं प्रयोगतः ॥ ४९ ॥
 मा वै प्रणश्यतामेतन्नाट्यं 'दुःखात् प्रवर्तितम् ।
 महाधर्मं महापुण्यं वेदाहोपाङ्गसम्भूतम् ॥ ५० ॥

- 40 (C 36, K 35a) ¹K om 40a ²C वो ³C च यद्वा 41 (C 37, K 35b 36a) ¹K ये च वो ²C वंशजास्तौ ³C तयोपपन्नौ ⁴K पुंस्त्रीवाणीयशौचिनः
 42 (C 38, K 36b-37a) ¹K शाप दत्त ²K सुतेभ्यो मे तदा सुरा 43 (C 39, K 37b 38a) ¹K याचमानैस्तान् ²C दुःखमुक्तय ³C सर्वमेतद् विनिश्च तु 44 (C 40, K 38b-39a) ¹K न हि त्वेतद्वि नश्यति ²K देवमन्त्र 45 (C 41, K 39b-40a) ¹C सुरा, K ततः ²N 'शाकवधे' C 'शाकवधेविच K दत्ता तं समुपस्थिता
 46 (C 42, K 40b 41a) ¹K मां पुत्रास्तदाहो ²K 'पारा हि दम्पतः 47 (C 43, K 41b 42a) ¹K मदापि ²K शौच ³K कृतान् ⁴K कृता 48 (C 44, K 42bc) 49 (C 45, K 43) ¹K शिष्येभ्यश्च तदन्येभ्यः ²K प्रयच्छान्
 50 (C 46, K 44) ¹K इच्छ'

'अप्सरोभ्य इदं चैव' यथोक्त [य]न्मया श्रुतम् ।
 नाट्यं दत्त्वा ततः सर्वे प्रायश्चित्तं चरिष्यथ ॥ ५१ ॥
 'कस्यचित्त्वथ कालस्य नहुपो नाम पार्थिव' ।
 'प्राप्तवान् देवराज्यञ्च नयबुद्धिपराक्रमै' ॥ ५२ ॥
 प्रशशास तदा राज्यं 'दैवो व्युष्टिमवाप्नुयात् ।
 गान्धर्व' चैव नाट्यं च 'दृष्ट्वा चिन्तामुपागतः ॥ ५३ ॥
 स चिन्तयित्वा मनसा कथमेव 'गृहे मम ।
 नाट्यप्रयोगोऽथ 'भवेदिति देवगणै' कृतः ॥ ५४ ॥
 कृताञ्जलिः 'प्रयोगार्थं' प्रोक्तवानमरान् नृपः ।
 'इदमप्सरसामित्थं नाट्यं भवतु नो गृहे ॥ ५५ ॥
 'प्रत्युक्त' स ततो दैवैर्बृहस्पतिपुरोगमै ।
 'सुराङ्गनानां' नोक्तोऽयं मानुषै सह 'सङ्गमः ॥ ५६ ॥
 हितं पथ्य च 'वक्तव्य' भवान् स्वर्गाधिपो हि यत् ।
 आचार्यस्तत्र गच्छतु गत्वा कुर्यंतु ते प्रियम् ॥ ५७ ॥
 'प्रोक्तवाञ्च ततो मा तु नृपति' स कृताञ्जलिः ।
 इदमिच्छामि 'भगवन् नाट्यमुन्या' प्रतिष्ठितम् ॥ ५८ ॥
 'पूर्वमाचार्यकं चैव भयतो हि प्रतिश्रुतम् ।
 'व्यक्तभावात्पिदं' लब्ध्वा त्वत्सकाशाद् द्विजोत्तम^३ ॥ ५९ ॥
 'पितामहगृहेऽस्माकमेतदन्त' पुरे जने ।
 'पितामहक्रियायुक्तमुर्वश्या' सम्प्रवर्तितम् ॥ ६० ॥

51 (C 47 K 45) ^१C अप्सरोभ्यादथर्चव ^२K यथातत्त्वं तथा श्रुतम् MN यथोक्त
 तत्परा O यथोक्त न यथा^० ^३K चरिष्यति 52 (C 46, K XXXVII
 1b 2a) ^१K reads before this x × x लिप्यगर्भं प्रीतवान् नृप ^२K प्राप्त वा देवराज्यं हि
 53 (C 49 K XXXVII 2b 2a) ^१K दैवैर्बृहस्पि^० ^२K इष्टा 54 (C 50,
 K XXXVII 3b 4a) ^१C ^०इति लक्षणा ^२K हि ^३K भवेदिति देवरा एव सन्
 C भवेदिति सप्तमम् 55 (C 51, K XXXVII 4b 5a) ^१K प्रयोगैर्वै ^२K ^०वान् सुपुरान्
^३K अप्सरोभिर्दिदं सार्धं 56 (C 52, K XXXVII 5b 6a) ^१C प्रयुक्तं स
^२K दिव्याङ्गनाना ^३K नेवेह ^४K सङ्गति 57 (C 53 K XXXVII 6b-7a)
^१C भगवान् स्वर्जयेत्तथा ^२K om गत्वा कुर्यंतु ते 58 (C 54, K XXXVII 7b 8a)
^१K प्रोक्तवाञ्च ^२K भगवद्वदमुन्यां प्रवर्तितम् 59 (C 55, K XXXVII 8b 9a)
^१OMN पूर्वमाकुलितं चैव द्रष्टेति किल (द्रष्टेत्कुल MN) न श्रुतम् ^२K व्यक्ताभावात्पिदं लब्ध
^३C द्विजोत्तमा 60 (C 56, K XXXVII 9b 10a) ^१C ^०व्याभिरेतदन्त, ^२K ^०युक्त
 पूर्वाया, ^३C सम्प्रवर्तितम्

तस्याः प्रणाशशोभेन 'उन्मादोपरते नृपे ।
 विपन्नेऽन्तःपुरजने 'पुनर्तांशमुपागतम् ॥ ६१ ॥
 'प्रकाशमेतद्विच्छामो भूतले सम्प्रकीर्तितम् ।
 'तिथियज्ञक्रियास्वेव यथा स्यान्मङ्गलं शुभम् ॥ ६२ ॥
 'तस्मान्न मम गृहे वर्धे नानाप्रकृतिसम्भवम् ।
 स्त्रीणां 'ललितविन्यासैर्यशो व प्रथयिष्यति ॥ ६३ ॥
 तथास्त्विति 'मया प्रोक्तो नहुपः पार्थिवस्तदा ।
 'सुतांश्चाह्वय संप्रोक्ता, सामपूर्वं सुरैः सह ॥ ६४ ॥
 अयं 'तु नहुपो राजा याचते न, कृताञ्जलि ।
 गम्यता [स्य]हितैर्भूमिं प्रयोक्तुं नाट्यमेव तु ॥ ६५ ॥
 'करिष्यामि च शापान्तम् अस्मिन् सम्यक् प्रयोजिते ।
 ग्राह्यणानां नृपानां च न भविष्यथ कुत्सिता ॥ ६६ ॥
 तत्र गत्वा 'प्रयुञ्जथ प्रयोगं वसुधातले ।
 न शन्यश्चान्यथा कर्तुं वचनं पार्थिवस्य हि ॥ ६७ ॥
 'युष्माकं चैव सर्वेषां नहुपस्य महात्मनः ।
 'आप्तोपदेशसिद्धिश्च नाट्ये प्रोक्ता स्वयम्भुवा ॥ ६८ ॥
 शेषमुत्तमगन्धेन 'फोहलं कथयिष्यति ।
 'प्रयोगं कारिकांश्चैव निरुक्तानि तथैव च ॥ ६९ ॥
 अप्सरोभिरिदं 'शान्त्रं क्रीडनीयकहेतुकम् ।
 अधिष्ठितं मया 'सार्गे स्वातिना नारदेन च ॥ ७० ॥

- 61 (C 57 K XXXVII 10b 11a) ¹C उन्मादापराधेन वै ²C ⁰मुपागतम्
 62 (C 59, K XXXVII 11b 12a) ¹K वणाजने ²K तिथियज्ञक्रियासौ तद्वयवासान्
 मङ्गले यमे 63 (C 59 K XXXVII 12b 13a) ¹K ललितं मम गृहे नृप
²K ललितविन्यास प्रथयति नाट्ययति 64 (C 60, K XXXVII 13b 14a) ¹C यदा,
²K सुतायाह्वय संप्रोक्ता समपूर्वं सुरैः सह 65 (C 61, K XXXVII 14b 15a)
¹K हि ²CK मङ्गलं 66 (C 62, K XXXVII 15b 16a) ¹K करिष्याम्ये ²,
³C भविष्यति 67 (C 63 K XXXVII 16b 17a) ¹K वसुधामा ²K प्रयोगा
 68 (C 64 K XXXVII 17b 18a) ¹K यथावत् ²K आशोदशविह व नाट्य प्रोक्त
 69 (C 65, K XXXVII 18b 19a) ¹K कोणादय कथयति ²C प्रयोगं कारिकांश्च,
 70 (C 66 K XXXVII 19b 20a) ¹K ⁰लितं मार्गे क्रीडनीयकहेतुकम् ²C सर्वे
 सतिना

'ततश्च वसुधां गत्वा नहुपस्य गृहे द्विजा ।
 स्त्रीणां प्रयोगं बहुधा 'सृष्टवन्तो यथाक्रमम् ॥ ७१ ॥
 'तत्र चोत्पाद्य ते पुत्रान् मानुषीभ्यो ममात्मजा ।
 बद्धवन्तोऽधिकं सर्गं तेपा च विविधाश्रयम् ॥ ७२ ॥
 पुत्रानुत्पाद्य बद्धा च प्रयोग 'ते यथाक्रमम् ।
 ब्रह्मणा समनुजाताः प्राप्ता स्वर्गं 'पुनस्तदा ॥ ७३ ॥
 एवमुर्वीतले नाट्य शापात् 'समयतारितम् ।
 भरतानां च वशोऽय 'भविष्यश्च प्रवर्तित । ७४ ॥
 'कोह्लादिभिरेवं तु 'धात्स्यशाण्डिल्यधूर्तिलै ।
 'मर्त्यधर्मतया युक्ते कश्चित्कालमवस्थितै ' ॥ ७५ ॥
 एतच्छ्राव्यं 'प्रयुक्तं तु नराणां बुद्धिबर्धनम् ।
 'त्रैलोक्यक्रिययोपेत सर्वशास्त्रनिदर्शनम् ॥ ७६ ॥
 'माङ्गल्य ललितञ्चैव 'ब्रह्मणो वदनोज्ज्वलम् ।
 सुपुण्यञ्च पवितञ्च शुभ पापविनाशनम् ॥ ७७ ॥
 य इदं 'शृणुयान्नित्यं प्राक्तञ्चेद स्वयम्भुवा ।
 'प्रयोग यच्च कुर्वीत प्रेक्षते चावधानवान् ॥ ७८ ॥
 या गतिर्वेदविदुषा या गतिर्यज्ञकारिण ' ।
 या गतिर्दानशीलाना ता गतिं 'प्राप्नुयान्नर ॥ ७९ ॥

71 (C 67, K XXXVII 20b-21a) ¹C ततस्ते ²K बुद्धिवन्तो 72 (G 68, K XXXVII 21b-22a) ¹K ननुपस्यगृहे ²K बुद्धिवन्तोऽधिकं ³K ननुपस्यगृहे ⁴K ननुपस्यगृहे
 73 (C 69, K XXXVII 22b-23a) ¹K च ²K पुन सुता 74 (C 70, K XXXVII 23b-24a) ¹C समवधारितम् ²C भविष्यश्च प्रवर्तितम् ³K भविष्य च
 प्रवर्तित 75 (C 71, K XXXVII 24b-25a) ¹C 'दिभिरेतैर्वा ²K वत्सशाण्डिल्य
 धूर्तिलै ³K मर्त्याधर्मक्रियायुक्ते ⁴K कश्चित्कालमवस्थितै 76 (C 72, K XXXVII 25b-26a) ¹K प्रणीतं हि ²K त्रैलोक्य क्रियोपेत 77 (C 73, K XXXVII 26b)
¹C माङ्गल्य ललितञ्चैव K माङ्गल्य ²K om ब्रह्मणो वदनोज्ज्वलम् ³K om 77b
 78 (C 74, K XXXVII 27) ¹C शृणुयान् श्रोतुं नाट्यमेतत् ²K कुर्वीत 'प्रयोग यथवमप
 वाधीतवाग्रः 79 (C 75, K XXXVII 28) ¹C यश्चाजिग ²K प्राप्नु याति स

'नृपधर्मेणु सर्वेषु ^१कीर्त्यतेऽस्य महाफलम्' ।

'प्रेक्षणीयप्रदानं तु सर्वक्षानेषु पूज्यते' ॥ ८० ॥

न तथा गन्धमाल्येन ^२देवास्तुप्यन्ति पूजिता ।

यथा ^३नाट्यप्रयोगज्ञैस्तुप्यन्ति स्तुतिमङ्गलैः ॥ ८१ ॥

'गान्धर्वञ्चैव नाट्यञ्च ^४यः सम्यगनुपश्यति ।

'लभते सद्गतिं पुण्यां सम' ^५ब्रह्मर्षिभिर्नर' ॥ ८२ ॥

एवं नाट्यप्रयोगे ^६बहुविधिविहितं कर्मशास्त्रप्रणीत

^७न प्रोक्तं यच्च ^८लोकादनुकृतिकरणात् ^९सविमान्य विधिज्ञैः ।

किञ्चान्यत् सस्यपूर्णां भवतु वसुमती ^{१०}शाश्वतो नष्टरोगा

शान्तिर्गोब्राह्मणानां ^{११}नरपतिरवनिं पातु ^{१२}चेमां समप्राम् ॥ ८३ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ^{१३}नाट्यावतारो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ समाप्तश्चायं ^{१४}ग्रन्थः ॥

80 (C 76, K XXXVII 29) ^१K दानधर्म ^२K कीर्तनेषु ^३K महत् फलम्

^४K प्रीक्षणीयप्रदानं ^५K शक्यते 81 (C 77, K XXXVII 30) ^१K देवास्तुप्यन्ति

^२K नाट्यप्रयोगज्ञैर्निश्च तुप्यन्ति 82 (C 78, K XXXVII 31) ^१K ^२यच्च नाट्यञ्च

^३K यः सम्यक् परिपालयेत् ^४K स ईश्वर गणेशानां लभते सद्गतिं पराम् ^५C सम

83 (C 72, K XXXVII 32) ^१C बहु बहु विहितं ^२K भोक्त यज्ञात्

^३C ^४दनुकृतिकरणं ^५C तद्वकाये ^६C सद्यपि, K. सद्यप्या ^७K नष्टदुर्भिक्षीना

^८K भवतु नरपतिं पातु ^९K पृथ्वी ^{१०}K reads before this सदापुच्छ प्रयत्न य लोकात्

नष्टभोगवत् । नाट्यशास्त्र समाप्तम् (१) भारतवर्षे व्यतीतवत् ॥ ११ ॥ ^{१२}K गृहपरिचर्या नामाध्याय

समाप्तम् ^{१३}K नट्यप्रयोगगीतपुस्तकम्